

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN İNSAN HAKLARI KARNESİ:
AB İLERLEME RAPORLARI ÜZERİNDEN BİR
İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKTAN ÇETİN

DOÇ. DR. YAHYA DEMİRKANOĞLU

**AĞUSTOS 2025
BİTLİS**

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’NİN İNSAN HAKLARI KARNESİ:
AB İLERLEME RAPORLARI ÜZERİNDEN BİR
İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKTAN ÇETİN
ORCID: 0009-0000-5948-540X

DOÇ. DR. YAHYA DEMİRKANOĞLU

AĞUSTOS 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış Olduğum “Türkiye’nin İnsan Hakları Karnesi: AB İlerleme Raporları Üzerinden Bir İnceleme” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 04.08.2025

Haktan ÇETİN

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Türkiye’nin İnsan Hakları Karnesi: AB İlerleme Raporları Üzerinden Bir İnceleme”
başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır. 04.08.2025

Tezi Hazırlayan

Haktan ÇETİN

Danışman

Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Veysel ERAT

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı öğrencisi Haktan ÇETİN tarafından hazırlanan “Türkiye’nin İnsan Hakları Karnesi: AB İlerleme Raporları Üzerinden Bir İnceleme” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/08/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği ile kabul edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

İMZA

Danışman: Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU

Bitlis Eren Üniversitesi (Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Üye: Prof. Dr. Veysel ERAT

Bitlis Eren Üniversitesi (Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Üye: Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR

İnönü Üniversitesi (İnönü Üniversitesi)

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

....../....../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL

Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

TÜRKİYE’NİN İNSAN HAKLARI KARNESİ:

AB İLERLEME RAPORLARI ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

Yüksek Lisans Tezi

Haktan ÇETİN

Danışman: Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU

Ağustos 2025

ÖZET

Çalışmamızın amacı, insanın doğasına uygun ve onuruna yakışır bir hayat sürmesini temin eden insan haklarının Türkiye’deki durumunun Türkiye’nin üyesi olmak için yıllardır uğraş verdiği ve topluluk olarak da bir standarda sahip olan AB’nin düzenli ilerleme raporları kapsamında tespit edilmesidir. AB düzenli raporlar her yıl yayımlanmakla birçok fasılda birden fazla hususu ele almakla insan hakları konusu da bu raporlarda sürekli ve düzenli olarak yerini almıştır.

Bu çerçevede, bu tezin araştırma tasarımı, Avrupa Birliği İlerleme Raporları metinleri bağlamında bu konuların incelenmesine dair yapılmıştır. 1998-2024 yılları arasında yayımlanan raporlar, ‘niteliksel içerik analizi’ yöntemi ile incelenmektedir.

Türkiye’nin insan haklarına dair durumunun Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan raporlar üzerinden incelenerek AB müktesebatı ve standardı karşısındaki durumunun ortaya konulması hedeflenen çalışmada bu alandaki mevcut durum tespit edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hak, özgürlük, insan hakları, Avrupa Birliği.

Republic of Türkiye

Bitlis Eren University Graduate School

Department of Public Administration

**TURKEY'S HUMAN RIGHTS REPORT: AN ANALYSIS OF EU PROGRESS
REPORTS**

Master's Thesis

Haktan ÇETİN

Supervisor: Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU

August 2025

ABSTRACT

The aim of our study is to determine the status of human rights in Turkey, which ensure that a person lives a life befitting his nature and dignity, within the scope of the regular progress reports of the EU, which Turkey has been trying to become a member of for years and which also has a standard as a community. EU regular reports are published every year and address more than one issue in many chapters, and the issue of human rights has also taken its place in these reports continuously and regularly.

In this context, the research design of this thesis was made to examine these issues in the context of the European Union Progress Reports texts. The reports published between 1998 and 2024 are examined with the 'qualitative content analysis' method.

The study, which aims to examine Turkey's situation regarding human rights through reports prepared by the European Commission and to reveal its situation against the EU acquis and standards, will determine the current situation in this area.

Keywords: Right, freedom, human rights, European Union.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI ÜZERİNE

1.1. İnsan Hakları Kavramı	4
1.2. İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi	6
1.2.1. Eski Çağ'da İnsan Hakları	6
1.2.2. Orta Çağ'da İnsan Hakları	8
1.2.3. Yeni Çağ'da İnsan Hakları	11
1.2.4. Yakın Çağ ve Sonraki Dönemde İnsan Hakları	13
1.3. İnsan Haklarının Tarihsel Evrim Süreci Bağlamında Sınıflandırılması	16
1.3.1. Birinci Kuşak İnsan Hakları	17
1.3.1.1. Yaşam Hakkı	18
1.3.1.2. Kişi Dokunulmazlığı Hakkı	19
1.3.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği Hakkı	20
1.3.1.4. Düşünce ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü	21
1.3.1.5. Mülkiyet Hakkı	22
1.3.1.6. Konut Dokunulmazlığı Hakkı	23
1.3.1.7. Eşitlik Hakkı	24
1.3.1.8. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	26
1.3.1.9. Seçme ve Seçilme Hakkı	26
1.3.1.10. Dernek Kurma Hakkı	27
1.3.1.11. Bağımsız ve Tarafsız Mahkeme Önünde Yargılanma Hakkı	28
1.3.2. İkinci Kuşak İnsan Hakları	29
1.3.2.1. Çalışma Hakkı	29
1.3.2.2. Sosyal Güvenlik Hakkı	30

1.3.2.3. Sağlık Hakkı.....	31
1.3.2.4. Eğitim Hakkı.....	32
1.3.2.5. Beslenme Hakkı	33
1.3.2.6. Konut Hakkı.....	33
1.3.3. Üçüncü Kuşak İnsan Hakları	34
1.3.3.1. Kalkınma Hakkı	35
1.3.3.2. Halkların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı	36
1.3.3.3. Barış Hakkı	37
1.3.3.4. Çevre Hakkı	37
1.3.4. Dördüncü Kuşak İnsan Hakları.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ, AVRUPA KONSEYİ VE İNSAN HAKLARI

2.1. Avrupa Birliği.....	40
2.1.1. Kuruluş ve Genişleme Süreci	40
2.1.2. Avrupa Birliği Kurum ve Organları	42
2.1.2.1. Avrupa Parlamentosu	42
2.1.2.2. Avrupa Birliği Konseyi	43
2.1.2.3. Avrupa Birliği Komisyonu.....	43
2.1.2.4. AB Adalet Divanı.....	44
2.2. Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.....	45
2.2.1. Avrupa Konseyi.....	45
2.2.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi	46
2.3. Avrupa Birliği Mevzuatı ve Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Anlayışı	48
2.3.1. AB Hukukunun Kaynakları.....	48
2.3.2. Avrupa Birliği Mevzuatında İnsan Hakları.....	49
2.3.3. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AVRUPA BİRLİĞİ İLERLEME RAPORLARINDA
TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI

3.1. 1998-2002 Yılları Arasında AB İlerleme Raporlarının Değerlendirilmesi.....	63
3.1.1. 1998-2002 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarında	
Birinci Kuşak Haklar	64
3.1.1.1. Yaşam Hakkı.....	64
3.1.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasağı.....	65
3.1.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği.....	65
3.1.1.4. İfade Özgürlüğü.....	66
3.1.1.5. Basın Özgürlüğü	66
3.1.1.6. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	67
3.1.1.7. Din Özgürlüğü	68
3.1.1.8. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı.....	69
3.1.2. 1998-2002 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarında İkinci Kuşak Haklar..	71
3.1.2.1. Eğitim Hakkı.....	71
3.1.2.2. Sağlık Hakkı.....	71
3.1.2.3. Sendika Hakkı.....	72
3.1.2.4. Çalışma Hakkı	73
3.1.3.1998-2002 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarında	
Üçüncü Kuşak Haklar	73
3.1.3.1. Çevre Hakkı	73
3.1.3.2. Kalkınma Hakkı	75
3.1.3.3. Barış Hakkı	75
3.1.3.4. Kendi Kaderini Tayin Hakkı.....	76
3.2. 2003-2015 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarının İncelenmesi.....	77
3.2.1. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında Birinci Kuşak Haklar	77
3.2.1.1. Yaşam Hakkı.....	77
3.2.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasağı	78
3.2.1.3. İfade Özgürlüğü.....	80
3.2.1.4. Basın ve Yayın Özgürlüğü	82
3.2.1.5. Dernek Kurma Hakkı	84

3.2.1.6. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	87
3.2.1.7. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü	89
3.2.1.8. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasası.....	91
3.2.2. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında İkinci Kuşak Haklar	93
3.2.2.1. Eğitim Hakkı.....	93
3.2.2.2. Sendika Hakkı.....	95
3.2.2.3. Çalışma Hakkı	99
3.2.2.4. Sağlık Hakkı.....	102
3.2.3. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında Üçüncü Kuşak Haklar	105
3.2.3.1. Çevre Hakkı	105
3.2.3.2. Kalkınma Hakkı	106
3.2.3.3. Barış Hakkı	107
3.2.3.4. Kendi Kaderini Tayin Hakkı.....	107
3.2.4. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında Dördüncü Kuşak Haklar...	107
3.2.4.1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı	107
3.3. 2016-2024 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarının İncelenmesi	110
3.3.1. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında Birinci Kuşak Haklar	111
3.3.1.1. Yaşam Hakkı.....	111
3.3.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasası	113
3.3.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği.....	116
3.3.1.4. İfade Özgürlüğü.....	117
3.3.1.5. Basın ve Yayın Özgürlüğü	120
3.3.1.6. Dernek Kurma Hakkı	124
3.3.1.7. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	127
3.3.1.8. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü.....	128
3.3.1.9. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasası.....	131
3.3.2. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında İkinci Kuşak Haklar	136
3.3.2.1. Eğitim Hakkı.....	136
3.3.2.2. Sendika Hakkı.....	138
3.3.2.3. Çalışma Hakkı	141
3.3.2.4. Sağlık Hakkı.....	143
3.3.3. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında Üçüncü Kuşak Haklar	146

3.3.3.1. Çevre Hakkı	146
3.3.3.2. Kalkınma Hakkı	148
3.3.3.3. Barış Hakkı	148
3.3.3.4. Kendi Kaderini Tayin Hakkı.....	149
3.3.4. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında Dördüncü Kuşak Haklar .	149
3.3.4.1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı	149
3.3.4.2. Dijital (Siber Güvenlik) Hakkı	151
3.3.4.3. Biyoetik Haklar	152
SONUÇ	154
KAYNAKLAR	157

KISALTMALAR DİZİSİ

AAET	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB	: Avrupa Birliği
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AK	: Avrupa Komisyonu
ATAD	: Avrupa Toplulukları Adalet Divanı
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BM	: Birleşmiş Milletler
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
İHEB	: Evrensel İnsan Hakları Bildirisi
KVKK	: Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
OHAL	: Olağanüstü Hal
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİHEK	: Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

ÖNSÖZ

Bu çalışmada insan haklarının ülkemizin Avrupa Birliği'ne üyelik yolunda geçen süreç içerisinde insan hakları alanındaki ilerlemesinin tespiti amaçlanmıştır. Bu sebeple her yıl yayımlanan AB İlerleme Raporlarında mevcut değerlendirmeler esas alınarak Türkiye'nin insan hakları alanında mevcut ilerleme durumu, süreç içerisinde yapılan reformları ve bu alandaki eksiklikleri de birlikte ele alınmıştır.

Bu çalışmanın oluşum ve hazırlanış safhasında düşünce, bilgi ve birikimiyle, eğitim süreci ve tez yazım süreci boyunca gerek çalışma özelinde gerekse yaşama bakış konusunda sonsuz katkılar sunan ve beni aydınlatan danışman hocam sayın Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU'na ve her daim yanımda olan sevgili eşime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Haktan ÇETİN

BİTLİS 2025

GİRİŞ

Tarihsel süreç içinde güncelliğini sürekli olarak koruyan ve tartışmaların merkezinde yer alan insan hakları kavramı, demokrasinin yaygınlaşması ile daha da önem kazanmış ve etkisini de giderek arttırmaya devam etmiştir. İnsan hakları, her dönem ve düşüncede mevcut önemli başlıklardan biri olmuş, zaman zaman farklı sınıflandırma ve tasniflere tabi olmakla günümüz gelişen dünyasında da yine bu sınıflandırmalar çeşitlendirilmiştir.

İnsanın salt insan olması sebebiyle sahibi olduğu kabul edilen insan hakları, ırk, renk, dil, din, cinsiyet veya başka bir şeye dayanmamaktadır. Kierkegaard'ın belirttiği üzere insanın, var olan bir birey olması dışında hiçbir sebep aranmaksızın ona ait olan haklardır (Madison, 1998: 15). İnsan hakları düşüncesinin tarihi, Eski Yunan uygarlığına kadar uzanmaktadır ve sofistlerin insan merkezli düşünceleri ile başlayan, İngiltere Kralının 1215 yılında yetkilerine sınırlamalar getiren Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı) ile devam eden ve Virginia İnsan Hakları Bildirgesi ve 1789 Fransa İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ile ivme kazanan ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile nihayete eren bir temel sürecin içinde insan haklarını şekillendirdiği söylenebilir (Gül, 2013: 68).

İnsan haklarının sınıflandırılması konusunda ise günümüzde genel kabul gören kuşaklara göre yapılan ayırım ilk kez 1979 yılında Karel Vasak tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırmada birinci kuşak, ikinci kuşak ve üçüncü kuşak diye adlandırılan bir ayırım söz konusudur. Bu sınıflandırmada esasen tarihsel süreç temelli bir ayırım ön plana çıkmaktadır. Siyasal ve kişisel hakları içeren birinci kuşak haklar, ekonomik ve sosyal hakları içeren ikinci kuşak haklar ile dayanışma veya hakların hakları olarak belirtilen üçüncü kuşak hakların yanında günümüzde bilimin kötüye kullanılmaması, su hakkı gibi hakları içerir ayrı bir dördüncü kuşak hak grubu eklenmiştir (Gül, 2010: 1).

İnsan haklarının gereği gibi anlaşılabilmesi için tarihsel süreçteki gelişmelerin ele alınarak akabinde sınıflandırmaların incelenmesi, bu hakların muhteviyatını daha anlaşılır kılacaktır. Zira bugün tartışılan insan haklarının tarihsel süreç içerisindeki olay ve gelişmelerin getirmiş olduğu ve bu kavrama sunmuş olduğu katkılar ile oluştuğu,

zaman içerisinde birtakım sınıflandırmaların da yine bu gelişim sürecinin bir parçası olduğu, tam tabiri ile üstüne koya koya geliştiği görülmektedir.

Günümüz dünyasında mevcut küreselleşmenin giderek daha artması, insanlar arasındaki temas ve diyalogların rahat bir şekilde sağlanması ve yaygınlaşması bir yana, farklı yönetim biçimleri olsa da insan haklarının daha da ihtiyaç duyulan bir kavram olduğu açıktır. Zira siyasi çekişmelerin arttığı, menfaat dengelerinin sürekli değiştiği, savaşların ve çatışmaların da giderek yaygınlaştığı, bu sebeple dünyada farklı coğrafyalarda özellikle insan hak ve hürriyetlerinin en temeli olan yaşam hakkına bunun yanında diğer temel insan haklarının tümüne açıkça ve uluslararası hukuka, vicdana mugayir eylemlerin mevcut olduğu ve benzer olayların artarak devam ettiği nazara alındığında bugün dünyanın tüm tarihsel süreçte ihtiyaç duyduğundan daha fazla insan hak ve hürriyetlerine ihtiyaç duyduğu açıktır.

Ülkemizde de sürekli olarak gerek günlük yaşamda gerek kurumsal bazda gerekse siyasi arenada en çok gündem olan ve sürekli olarak güncelliğini muhafaza eden insan haklarına dair çalışma, tartışma ve uygulamaların kıymete değer olduğunu belirtmek gerekir. Bu sebeple küresel bir kavram olan ve her devletin, özellikle demokrasilerin, temelini oluşturan bu kavram üzerine ülkemiz özelinde çalışmalar yapıldığı ve yapılması gerektiği de ortadadır.

İnsan haklarına ilişkin durumun birden fazla kaynak, istatistik ve bulgular ile tespiti mümkündür. Çalışmada Türkiye'nin uzun süredir üyesi olmak yolunda emeli ve buna dair çalışmaları olması sebebiyle Avrupa Birliği özelinde bir çalışma yapılması gerektiği kanaatiyle süreç içerisinde Türkiye ile ilgili olarak yayımlanan ve zaman zaman İlerleme Raporu, zaman zaman Türkiye Raporu adı altında Türkiye'nin adaylık yolunda mevcut ilerleme durumlarının tespiti amacı taşıyan ve Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan düzenli raporlarda insan haklarına dair tespit ve değerlendirmeler esas alınarak bu raporlar üzerinden bir tespit ortaya konulmak istenilmiştir.

Çalışmada ortaya konulmak istenen durum ise AB'ye katılım sürecinin Türkiye'de insan hakları üzerinde etkilerinin olup olmadığı, etkilerin ne denli olduğu ve bunun yanı sıra aynı zamanda Türkiye'nin birliğe katılma yolunda mevcut fasıllardan biri olan insan hak ve özgürlükleri alanında yaptığı değişiklikler ve reformlar ışığında ilerleme sağlayıp sağlamadığının tespitidir. Bu alanda zaman zaman ilerleme ve

gerilemelerin olduğu, karışık bir sürecin yer aldığı ve bunun yanında birtakım ilerlemeleri bazen duraklama ve gerilemelerin takip ettiği tespit edilmiş ise de Türkiye'nin çoğunlukla bu alanda bir kısım düzenleme ve değişiklikler yaptığı, bir çabasının mevcut olduğu fakat AB açısından birlik müktesebatına ve AB'nin insan haklarına bakış açısına dair gerekli standarda ulaşamadığı görülecektir.

Çalışmada ilk bölümde kavramsal ve tarihsel gelişim açısından insan hakları ele alınmış ve akabinde ikinci bölümde AB hakkında çalışmayı aydınlatıcı mahiyette gerekli bilgiler sunulmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Türkiye'nin AB üyeliği yolundaki süreci ile ilgili bilgilere yer verilmiş ve bu bölümün devamında Türkiye'de insan haklarının AB İlerleme Raporları nezdinde durum tespiti ve gelişimi incelenecektir. Söz konusu raporlar çalışmanın amacına ulaşabilmesi ve alınacak verimin de arttırılması maksadı ile belirli haklar üzerinden sistematik bir incelemeye tabi tutulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI ÜZERİNE

Çalışmanın bu bölümünde insan hakları kavramsal olarak ele alınarak tarihsel gelişim süreci dönemler bazında incelenecektir. Bölümün diğer kısmında ise insan haklarına ilişkin sınıflandırmalara yer verilmekle birlikte en fazla yaygın olan kuşak sınıflandırması üzerinde çalışılacaktır.

1.1. İnsan Hakları Kavramı

Modern dönemde, siyasal ve toplumsal hayata ilişkin olarak mevcut iddiaların en önemlilerinden biri de şüphesiz insan hakları kavramıdır. İnsan hakları, doğal haklar üzerine temellendirilmiş ve iktidarların sınırlandırılmasında kullanılabilecek, aynı zamanda reddedilmesi çok güç olan ve rasyonel meşru vasıtalar içeren bir kavramdır. İnsanın yalnızca insan olmasından kaynaklı olarak eşit, devredilmez ve dokunulmaz nitelikteki haklara sahip olması düşüncesi, insan haklarını zaman ve mekân kavramından soyutlayarak üstün etik ve siyasi talepler haline dönüştürmektedir. Devlet ve bireyler arasında mevcut haklar mücadelesi, devletlerin egemenlik haklarının insan hakları lehine olacak şekilde aşılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte insan hakları, uluslararası hukukun da belirleyicisi olan temel öznesi haline gelmiştir. Aynı zamanda demokrasi kavramı ile ilişkilendirilen insan hakları, yönetimlerin meşru olup olmadığı hususunun belirlenmesinde de ölçüt haline gelmiştir (Aydın, 2022: 1). Günümüzde insan hakları, bir ülkenin yahut ülkelerdeki hükümetlerin siyasal olarak meşruluğunun ölçütü halini almıştır. Hükümetlerin ve ortaya koydukları uygulamalarının insan haklarını koruyabildikleri oranda meşru olduğu kabul edilmektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde (İHEB) de belirtilmiş olduğu üzere insan hakları, bütün toplumlar için başarının bir ölçütüdür. Bir düşünce olarak ele alındığında insan haklarının insanlığın bizzat bir başarısı olduğu açıktır (Tepe, 2018: 67).

İnsan hakları kavramı genel anlamda gerçek kişileri içeren ve kişilik başlangıcı konusunda da tam ve sağ doğum şartını esas alan 'insan' ve 'hak' unsurları temelli bir kavramdır (Kaya, 2014: 15). İnsan hakları kavramının anlaşılabilmesi için hak kavramının izahı gerekir. Hak, kısaca "meşru olan" veya "açık bir kurala uygun olan anlamına gelmekle kişinin toplumdan isteyebileceği ve kullanabileceği yetkidir (Geçit,

2022: s.22). Hak, haklı bir talebin akılcı temelini meydana getirmekte olup hak sahibi olmak da insan onuru ile sıkı bir ilişki içerisinde. Hak sahibi olan herkesin, bu hakkın verdiği yetkilerden faydalanmasını sağlayacak nitelikte düzenlemeler yapılmakla bir hak güvence altına alınmış kabul edilebilecektir. Elbette bir hakkın bu şekilde teminat altına alınmış olması, bu hakkın gerekliliği olan ödevleri belirlemekle birlikte genel bir hakkın en önemli yönüdür (Shue, 2023: 40-44).

En genel ifade ile insan hakları, bireyin doğal olarak ve salt insan olmasından doğan inkâr edilemeyen ve vazgeçilmesi mümkün olmayan kazanımlarıdır. Tek başına bir değer, bir amaç olan insan, özgür bir doğaya sahip bir varlıktır. Özgürlük ise dış etkilerin, baskı ve kısıtlamaların insan iradesi üzerinde olmamasını ifade eder. Fakat bu özgürlük de genel geçer kabul ile diğer bireylerin özgürlük alanı ile sınırlıdır. İnsan onuru, insan haklarının temelinde ve korunması gereken bir kavram olarak yer alır. İnsan onurunu koruma kaygısı taşıyan insan hakları, insanın doğasından kaynaklanmaktadır. Yine bu haklar insanın varlığından kaynaklanmakta olup evrensel nitelik taşımaktadır. Bu nedenle insan hakları tarihten, kültürlerden ve ekonomiden müstakil olarak meydana gelir. Bütün bireyler, bu haklara eşit düzeyde sahiptir. Elbette bu, insanların mevcut düzende bu hakları eşit olarak kullandığı anlamına gelmese de ilkesel boyutta bir eşitlik anlamına gelmektedir (Dağı & Polat, 2004: 37-38).

Bütün bireyler salt insan olmasından kaynaklı olarak insan haklarının sahibi ise bu haklara sahip olma konusunda da bireyler arasında eşitlik mevcuttur. Öyle ki, nasıl insan olmak terk edilmesi, kaybedilmesi yahut geri alınması mümkün bir şey değilse, insan hakları da bu doğrultuda dokunulmaz bir kavramdır. Zira en kötü durumda olan kurban da en zalim işkenceci de nihayetinde bir insandır. Bu durum, insan haklarını diğer haklardan farklı bir yerde tutmaktadır. Kişinin ne durumda olursa olsun, fiilleri onun insan olma özelliğini ortadan kaldırmayacağından, herhalde insan haklarının süjesi olmayı devam ettirecektir. İnsan haklarının gerek devlet gerek başka bir otorite marifetiyle inkâr olunamayacağı ve geri alınamayacağı, herhangi bir gücün bahşetmiş olduğu bir şey de olmadığı hususları ile insan haklarının doğuştan ve mutlak özellikte oluşuna dair düşünce de buradan kaynaklanır (Tepe, 2018: 86).

Netice itibariyle insan haklarını şöyle tanımlamak mümkündür: İnsan hakkı; hangi ulus, zümre veya meslek topluluğundan olması fark etmeksizin, her bireyin, sadece insan

olmasından kaynaklı sahip olduğu özgürlük değerin yahu fiili potansiyelinin diğere bireylerce tanınması, ayrıca bütün dış müdahalelere karşı müdafaa edilmesi gereken en üstün ahlaki istektir (Coşkun, 2014: 22).

1.2. İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi

İnsan hakları esasen siyasal gücün ya da daha kapsayıcı bir ifade ile devlet erkinin sınırlandırılması istemini mümkün kılmaya çalışan bir mücadeledir. Bunun sebebi, birey-otorite ekseninde, bu ikisi arasındaki eşitsizlikçi güç ilişkisinin var olmasıdır. Bu sebeple insan hakları temelde siyasal gücün sınırlandırılmasına yani kamu gücünün keyfi kullanımının engellenmesine yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda, özetle insan haklarının siyasal iktidarlar karşısında mutlak bir şekilde korunmasının ve insanların siyasi iktidarlara karşı dokunulmaz olan ve devredilemeyen bazı haklara sahip olmaları konusundaki gerekliliklerin belirtilmesi üzerine insan hakları düşüncesinin var olduğu söylenebilir (Coşkun, 2014: 43).

Çalışmanın bu bölümünde insan haklarının tarihsel süreç içerisinde gösterdiği gelişim ve değişimlere dair bilgiler yer almaktadır.

1.2.1. Eski Çağ'da İnsan Hakları

İnsan hakları düşüncesinin ilk tohumları, aynı zamanda felsefe ve demokrasi konularında da ilkleri ortaya koyan Antik Yunan'da bulunmaktadır. Yani insan hakları hukuku, ilk kaynağını Antik Yunan'dan alan uzun soluklu bir gelişim ve değişim sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu konudaki tüm çalışmaların Antik Yunan'dan itibaren ele alındığı gözlemlenir (Coşkun, 2014: 43).

Antik Yunan'da yalnızca vatandaşlığa sahip olan kişilerin poliste payı olduğu kabul edilmekte idi, bu kişiler görev, memuriyet ve diğer tüm konularda söz sahibi konumundaydılar. Fakat vatandaşlık konusunda eşit bir durum mevcut değildi, nitekim bu dönemde kadın, çocuk, yaşlı ve yabancılar ile köleler bu hakların dışında tutulmakta ve vatandaş kabul edilmemişlerdir. Bu dönemde poliste vatandaş olanlar ile olmayanlar arasında haklar açısından ciddi farklılıklar bulunuyordu. Vatandaşlık yalnızca özgür-meşru erkeklerin sahip olduğu ve onların haklara sahip oldukları bu durum demokrasi için de önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir (Delil, 2024: 2153).

Eski Yunan uygarlığına kadar uzanan insan hakları düşüncesinde sistemli olarak ilk adımlar, Sofistler tarafından atılmıştır. Sofistler insanın değerli bir varlık olduğu, refah, huzur ve mutluluk içerisinde yaşamaları konularından yola çıkarak insan haklarını vurgulamışlardır. Sofistlerin esas gayeleri ise bireylerin yeteneklerini geliştirecek bilgiye sahip olmalarını sağlamaktır. Bu sayede hür ve gelişime açık olan en değerli varlığın, daha iyi koşullarda yaşamaları sağlanabilecekti (Çüçen, 2013: 37).

İnsan ve onun haklarına dair felsefi olarak ilk çalışmaları yapan Sofizmin insan haklarına yaptığı katkıyı esasen iki başlıkta açıklamak mümkündür. İlki, sofizmde insanın en önemli amaç olması ve devletlerin de insanın mutluluğunu sağlamada bir araçtan ibaret olduğu hususudur. Öyle ki, devlet denilen ve insan tarafından meydana getirilen bu araç, insanın amaçları için sınırlandırılabilen ve insan hakları temelli olan sav ve isteklerin de kendisine karşı ileri sürülebileceği bir varlıktır. İkinci katkı ise sofistlerin bireylerin eşitliği ve özgürlüğü temeline dayanması ve bu vesile ile demokrasi kavramını yüceltmış olmasıdır. Sofistler, bireyler arasında bir ayırmadan söz edilemeyeceği esasına dayalı bireyci ve rölativist bir anlayışa sahiptirler. Onlara göre ölçüler, insanlara göre değişiklik arz edebilmekte ve bütün insanları kapsar şekilde bir genel bilgidен söz edilememektedir. Aynı zamanda devlet, adalet ve kanun gibi kavramların değişken olabileceği ve genel bir ölçünün mevcut olmadığı düşüncesi ile Antik Yunan'da mevcut düzeni tehdit eden bir anlayışa sahiptirler (Coşkun, 2014: 50-51).

Sokrates, Platon ve Aristoteles ise sofistlerin çağdaşı olmakla insanın önem ve değerini kavramış düşünürlerdir. Sokrates'e göre insan ilk olarak kendisini tanımalı ve 'Kendini Bil!' ilkesini herkes ilke olarak benimsemelidir. Çünkü insan, haklarının, kabiliyetlerinin ve kendi kıymetinin bilincinde olmalı ve bu nedenle kendini yönetme şeklini belirlemek de insanın en temel haklarındanıdır. Öyle ki bu dönemde her ne kadar Yunan şehir devletlerinde demokrasi mevcut ise de kölelik de aynı zamanda yer almakta idi. Salt özgür vatandaşlar, demokrasiden faydalanabilmekte olsa da bu duruma rağmen bu dönemde insan hakları düşüncesinin filizlenmeye başladığını belirtmek mümkündür (Çüçen, 2013: 37).

Antik Yunan'da düşünce alanında ön plana çıkan iki büyük felsefeci Platon ve Aristo ise bireylerin doğal nitelikleri gereği farklı kabiliyetleri olduğu gerçeği ile insanlar arasında bir fiili eşitsizlik durumunun bulunduğunu belirtmiş ve kölelik sistemini

savunmuştur. İnsanın, yalnızca insan olmasından ötürü değerli olduğu ve eşitliğe ilişkin günümüzde mevcut fikirlerin Platon ve Aristo tarafından savunulmadığı görülmektedir. Aristo, Platona göre daha insancıl bir yaklaşıma sahip olsa da kölelik sistemini kabul etmiş ve savunmuştur. Solon¹, ideal bir toplum düzeninin ancak gerek halkın gerekse yöneticilerin kanunlara tabi olması ile mümkün kılınabileceğini savunmuş ve ilk kez hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü kavramlarına açıkça yer vermiştir (Özdemir, 2021: 13).

Bu dönemde felsefeleri ile değer katan Stoacılar ise Antik Yunan polis devletlerinde yaşayan, insanın huzurlu bir hayat sürmesinin yollarını arayan, ki iç savaş ve kargaşa döneminde yaşamışlardır, kurucusunun Kıbrıslı Zenon olduğu kabul edilen ve insanın doğası gereği bireylerin eşit oldukları anlayışına dayanan bir grup olan Stoacılara göre bütün insanlar Herakleitos'un *logos*undan eşit paylara sahip bir şekilde doğmuştur. Dünya toplumunun eşit yurttaşları olan bu bireyler arasında belirli kategorilerde mevcut ayrımlar (kadın-erkek, soylu-avam, Yunan-Pers vb.) manasız olmakla birlikte dünya üzerinde mevcut sınırlar da gereksizdir. Bireyler, doğuştan evrensel akıl olan *logos*tan eşit pay almakla birlikte bu nedenle yaşayışta da eşit olmalıdırlar. Esasen siyasal bağlamdan ziyade insanı etik bir değer olarak ele almışlar ve doğal eşitliğe dayanmışlardır. Öyle ki, bu düşünceleri Yeniçağ düşüncesi ve aydınlanma düşüncesine doğrudan etki sağlamıştır (Yeşilçayır, 2019: 30-31).

1.2.2. Orta Çağ'da İnsan Hakları

Bu çağda batı coğrafyasında devlet otoritesinin dine dayalı olması, egemenlik hakkının Tanrı tarafından kilise aracılığı ile hükümdara verildiği anlayışının mevcudiyeti, dini denetime rıza gösterilmesine sebebiyet vermektedir. Bu dönemde, devlet hayatında bir ikiciliğin (düalizmin) olduğu söylenebilir. Antik Roma'da yer alan merkezi devlet

¹ Atinalı Solon M.Ö. 5-6. yüzyıllarda yaşamış devlet adamı ve şairdir, döneminde mevcut sınıfsal olayları çözmek üzere kendisine arabulucu olması için Atina Arkhonluğu gibi görevler verilmiştir. Öyle ki döneminde Atina'da mevcut karışıklıklar sebebiyle sınırsız yetkilerle donatılmış ve yeni yasalar yapma konusunda da görevlendirilmiştir. Döneminde köleliğe son vermiş ve yurttaşlık kavramını tabana yaymıştır. Atina'ya adil bir anayasa sunmuştur (Sakinmaz, 2019: iv).

gücü yok olmuş, feodalite başlamıştı. Toplumda sınıf farklarının olduğu, sınıflar arası geçişin de pek zor olduğu, keskin bir eşitsizliğin bulunduğu ve bu eşitsizliğin gerek eğitim gerek aile hayatı olmak üzere yaşamın her alanında mevcut olduğu bir düzen hakimdi. Yine böyle bir düzen içerisinde insan haklarının da kilisenin cevaz verdiği ölçüde tartışılabilirdi ve bu konuda fikirler üretme ayrıcalığının sadece din adamlarında olduğu bir anlayış mevcuttu. Bu nedenle bu dönemde yalnızca belli başlı kişilerin bu dönem içerisinde insan hakları konusunda çalışmalar yapabildiği ve Aquinom’lu St. Thomas, Padua’lı Marsiglio gibi ‘kilise babaları’ adı ile anılan düşünürlerin olduğu gözlemlenir. Fakat kilisenin izin vermediği düşünceleri açıklamanın yasak olduğu, engizisyon mahkemelerinde yargılanma ihtimali ve ölüm cezaları, eserlerin yok edilmesi hususları ele alındığında, dinin hukuk ve felsefe alanında baskın olması kaçınılmazdır. Yani insan hakları düşüncesi, Orta Çağ felsefesinde sadece kilisenin izin verdiği ölçüde ve onun emirleri ile sınırlı olarak gelişebilmiştir (Mumcu & Küzeci, 2007: 39-41).

Thomas Aquinas (d. 1225- ö.1274)’a göre sosyal hukuk düzeninin merkezinde insan vardır. Siyasal iktidar kötüye kullanıldığı zaman siyasal iktidarın sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Bu hususa ilişkin olarak kralın görevine sadık olması gerektiği, aksi halde kendisine itaat edilmesi yönündeki iddiasının boşa çıkacağı ve bu halde kralı tahttan indirmenin de isyan sayılmayacağını belirtir. Çünkü ona göre kral burada görevini gereği gibi yapmaması nedeniyle asi olmuş ve bu nedenle halka da onu tahttan indirme hakkı doğmuştur. Fakat bunu yapmaktansa, kralın siyasi iktidarının sınırlandırılması yeğdir (Karaosmanoğlu, 2011: 81). Thomas’ın yaşadığı dönem itibariyle düşünceleri, kilisenin baskın olması nedeniyle hayata geçememiş ise de Yeniçağ düşüncesinde insan hakları ve doğal hukuk alanlarında önemli katkılar sağlamış ve ilham kaynağı olmuştur. Thomas, ileri sürdüğü fikirleri ile içinde bulunduğu Orta Çağ döneminden çok daha farklı bir yerde bulunmakta olup düşünceleri akla dayanan doğal hukuk anlayışları açısından oldukça önemlidir (Yeşilçayır, 2019: 35).

Padovalı Marsilius (d. 1275- ö. 1342) ise ilk kez iktidara ilişkin sınırlandırmaların mümkün olabileceğini belirten hukuk devleti anlayışının öncüsü olarak kabul edilen düşünürdür (Gündüz, 2022: 20). Marsilius, özgürlükler konusunda Thomas Aquinas’tan çok daha ileriye gitmiş olup Defensor Pacis adlı eserinde siyasi iktidarın halka ait olduğunu, halkın bu iktidarı kimseye devrinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Ayrıca açıkça din ve vicdan hürriyetini savunmuş, kilise ile devleti ayırmak istemiş ve devletin

kiliseye tabi olmadığını savunmuştur. Ona göre kilise yalnızca doğru yolu göstermek ile yetinmeli, zor kullanma yetkisine de sahip olmamalıdır (Gözler, 2015: 405-406).

Orta Çağ döneminde esasen din eksanlı bir ortamın mevcut olduğu ve Avrupa’da kiliselerin etkisinin fazla olduğu bir halin mevcut olduğu görölmektedir. Orta Çağ’da başlangıçta Hristiyanlık anlayışının insan kişiliğine kıymet verdiği, dini-siyasi otorite ayrımını yaptığı ve insanları devlet baskısı altında yaşamaktan kurtardığı dikkat çekiyor olsa da uygulamanın tersi yönde olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak kilise, insana ve onun yaşamındaki şeylere tamamen egemen hale gelmiştir. Kilise, devlet mekanizmasından ayrı, kendine özgü bir baskı mekanizması kurmuştur. Orta Çağ’da feodal senyörler haricinde bulunan insanlar açısından herhangi bir hak veya özgürlükten bahsedilemez. İnsanlar hem kralın hem senyörlerin hem de kilisenin baskısı altında ve hiçbir hak ve hürriyete sahip olmaksızın yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla bu dönemde Batı coğrafyasında insan haklarının mevcut olmadığı söylenebilir (Karaman Kepenekci, 2014: 74).

Batıda bu şekilde bir sınırlama mevcut iken 7. yüzyılda yükselen İslamiyet, bu zamana kadar insanlığın ulaşamadığı bir eşitlik sistemi oluşturmıştır. Dinin temellerinden biri de insanların eşitliği olmakla birlikte köleliği kabul etmesine karşın kölelik sebeplerini sınırlandıran ve kölelere iyi davranmayı emreden, azat yolunu açan, gayrimüslimlerin de Müslüman topraklarında rahatça yaşayabileceği ve hoşgörüyeye dayalı bir düzen öngörmesidir. Yine İslamiyet adalet kavramını yüceltmış ve onu gerçekçi bir zemine ve devletin temeline oturtmuştur (Mumcu & Küzeci, 2007: 42-43).

Doğal haklar anlayışı ile türeyen insan hakları kavramının anayasal zemine oturtulması ise 10. yüzyıl ve sonrasına denk gelmektedir (Özmen, 2023: 145-146). 13. yüzyılda kralın yetkilerinin sınırlandırılması yönünde fikirler ortaya çıkmış ve 1215 yılında kanuna uygun bir şekilde verilen bir mahkeme kararı olmadan kimsenin tevkif edilemeyeceği, hapsedilemeyeceği, sınır dışı edilemeyeceği ve sürgün edilemeyeceği gibi

temel ilkeler içeren “Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı)”² ilan edilmiştir (Çüçen, 2013: 38).

1.2.3. Yeni Çağ’da İnsan Hakları

Yeni Çağ döneminde doğal hukuk kavramı şekillenmeye başlamış ve insan hakları düşüncesinin temellendirilmesinde de önemli bir araç haline gelmiştir. Fakat bunun yanı sıra haklar konusunda, doğal hukuk anlayışının yanında ilahi temele dayanan kurguların da tamamen terkedilmiş olduğu söylenemez. Yani doğal hukuk anlayışında zaman zaman Tanrı’nın yarattığı doğa anlayışına da değinilmiştir. Böylece süreç içerisinde oluşmaya başlayan insan hakları düşüncesi konusunda yeni bir sentez ortaya çıkmıştır (Yeşilçayır, 2019: 37).

13. Yüzyılın başında İngilizlerin o zaman mevcut kralı Yurtsuz John’a kabul ettirilen Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı), esasen hakimiyet altındaki bireylere özgürlükler tanımaktan ziyade toprak sahibi baronların kendi haklarını güvence altına almak amacıyla gösterdikleri çabanın bir ürünüdür. Belge, asıl olarak kralın baronların rızası hilafına vergi alamayacağını düzenlemektedir. İngilizler, Petition of Rights, Habeas Corpus Act, Bill of Rights ve Act of Settlement isimli belgeler ile kralın iktidarını kanun ile sınırlandırmış ve vatandaşların hak ve hürriyetlerine saygı gösterilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Her ne kadar bu belgeler esasen insan haklarını düzenlemekte ise de insanın doğuşundan itibaren sahibi olduğu, vazgeçilmez ve devredilmez nitelikteki haklarını ve özgürlüklerini içermemektedir. Fakat bu belgeler Amerika’nın kurucuları ve Fransız kurucu meclis üyeleri açısından ilham kaynağı olmuştur (Karaman Kepenekci, 2014: 79-80).

Avrupa’da 14. ve 16. yüzyıllar arasında insan, Rönesans’ın etkisi ile tekrar Orta Çağ’da kaybettiği eski değerine ulaşmıştır. Öyle ki matbaa ve pusula, insanların bilgi

² Magna Carta Libertatum, bugün mevcut anayasal düzene geçilene kadar yaşanan süreçteki en önemli adımlardan olmakla birlikte Papa, Kral John ve baronlar arasında, kralın yetkilerine dair yapılan 1215 yılında imzalanan bir İngiliz belgesidir. Kralın bazı yetkilerinden feragatini, kanunlar dahilinde hareket etmesini ve hukukun kralın talep ve arzularından üstün olduğunu düzenleyen bu belge esasen bireylerin hürriyetlerinden ziyade, toplumda mevcut güç otoriteleri arasında bir denge oluşturmaktadır. Yani Magna Carta, din adamları ve halk adına kralın sınırsız yetkilerine sınırlandırmalar getirmiştir (İstanbul Barosu, 2017).

alışverişini kolaylaştırmış ve yeni keşifler yapmasını sağlamıştır. İletişim ve bilginin insanın eski değerine ulaşmasında katkısı büyüktür. Rönesans döneminde hümanizmin etkisi ile insan temel bir amaç olarak kabul edilmiş ve Orta Çağ'ın din merkezli anlayışı yerine insanın merkeze alındığı bir toplum ve evren düşüncesi ortaya çıkmıştır. Rönesans'ın getirdiği insanın en kıymetli varlık olması ve kendisine ait değerlere sahip olması düşüncesi bu dönemin en önemli özelliklerindendir (Karaosmanoğlu, 2011: 82-83).

17 ve 18. yüzyıl düşünürleri ise ferdi haklar doktrinini geliştirerek tekrar doğal hukuk anlayışına dayanmışlardır. Fakat doğal hukuku, akıl ve insan tabiatında aramışlardır. İnsan hakları doğal hukuk anlayışı ile şu şekilde tanımlanmıştır: Zaman ve mekân kavramından soyut bir şekilde bireylerin, her zaman geçerli olan ve değişmeyen evrensel niteliği haiz haklardır. Dolayısıyla bu anlayışta doğal haklar, yazılı hukuktan üstün kabul edilmiştir. İnsan haklarının sağlanması amacıyla siyasi iktidarın sınırlandırılması mücadelesinde bu dönemde anayasal devlet modeli oluşturulmuş ve temsili demokrasiler uygulamaya konulmuştur. Yani haklar, anayasal denetim mekanizmaları ile koruma altına alınmıştır (Karaosmanoğlu, 2011: 83).

18. yüzyıl Aydınlanma Döneminin ise temel amacı insanın gerek toplumda gerekse evrendeki yerini ve değerini akıl yolu ile izah edebilmektir. İnsan aklının ürünü olan bilgiler sayesinde evrene, doğaya ve topluma hâkim olmak ve onu yönetmek amaçlanmıştır. Bilginin bu şekilde gelişmesi ile buharlı makinelerin icadı ve akabinde vuku bulan sanayi devrimi ile insanlar daha konforlu ve kolay hayatlara sahip oldular. Krallık ve derebeyliklerin yerini yasalar almaya başlamış ve Tanrının görevlendirdiği düşünülen yöneticiler yerine seçimle başa gelen yöneticilere dair talepler başlamıştır. Böylece Aydınlanma Dönemi, insan hakları düşüncesinin geliştiği ve karşılık bulduğu bir dönem olmuştur (Çüçen, 2013: 38-39).

Bu döneme dair belirlemelerde iki İngiliz filozofu ve etkileri oldukça kıymetlidir. Bunlardan ilki olan Thomas Hobbes (d. 1558- ö. 1679), “Leviathan” adlı eserinde, mutlakiyetçi bir yaklaşımla insanların kendi üzerlerine düşen görevlerini ancak bir korku ve otorite ile yapabileceğini, bu nedenle hükümdarın tebaadan gelecek karşı koymalara karşı güvence altında olması ve herhangi bir norm ile bağımlı olmamasını savunmuştur. John Locke (öl. MS 1704) ise “Hükümet Üzerine İki Deneme” adlı eserinde doğanın

esasen bir ahenk içinde olduğu, hürriyetleri kaldıracak hükümdarın toplum ile savaş içinde olacağı, toplumun iktidarı yasamaya salt devrettiği ve yasamanın kararlarının tüm vatandaşların dolaylı rızasını içerdiğini belirtmiştir. Locke’a göre yasalar olmaksızın özgürlük de olmayacaktır ve yasama halkın iyiliği ve adalet için gerekli düzenlemeleri yapmakla yükümlüdür. Ona göre özgürlük ayrı bir yere sahip olmakla birlikte insanın kişilik, eylem ve mülkiyet hakkı açısından gereken haklara sahip olması, bunların yasa ile güvence altına alınması ve başkalarının keyfiliğinin önüne geçilmesi gerekmektedir (Hazar, 2015: 41-42).

Bu çağda yine Amerika’da Virginia İnsan Hakları Bildirisi, 1789 Fransız İnsan Hakları Beyannamesi yayınlanmıştır. Virginia Haklar Bildirgesi’nde tüm insanların doğuştan itibaren eşit bir biçimde özgür ve serbest oldukları, doğuştan bazı haklara sahip oldukları, hiçbir anlaşma ile bu hakların kaldırılamayacağı, vazgeçmelerinin mümkün olmadığı gibi ilkeler yer almaktadır. Fransız İnsan Hakları Beyannamesi’nde ise yine insanların doğuştan hür ve eşit oldukları düzenlenmekle birlikte devletin amacının insan haklarını korumak olduğu, özgürlüğün başkalarına zarar vermemek ilkesi ile sınırlandırıldığı, hiçbir düşüncenin kamu düzenini bozmak haricinde kınanamayacağı gibi temel ilkeler yer almıştır. Böylece insan hakları kavramının gelişmesi hızlanmış ve günümüze değin ilerleyerek devam etmiştir (Çüçen, 2013: 39-40). Yine insan hakları ve özgürlüklerinin doğumla kazanıldığı ve hayat boyunca kaybedilmeyeceği de vurgulanmıştır. Ayrıca yönetici ve siyasal erkin mevcut hak ve hürriyetlere dokunamayacakları ve ihlal edemeyecekleri belirtilmiş olup bu hak ve özgürlüklerin korunması konusunda görevleri olduğuna değinilmiştir (Göze, 1989: 566).

1.2.4. Yakın Çağ ve Sonraki Dönemde İnsan Hakları

19. yüzyılda insan hakları düşüncesine dair meydana gelen en büyük değişiklikleri 1848 yılında Fransa’da görmek mümkündür. 1848 İhtilali, 1789’a göre çok daha büyük bir olaydır ve bu ihtilal sonrasında 1848 tarihli Fransız Anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasal düzenleme ile sosyal hak anlayışı gelişmiş, insan hakları konusunda devlete yeni yükümlülükler yüklenmiştir. Vatandaşların cumhuriyete karşı, cumhuriyetin vatandaşlara karşı ödevlerine değinilmiş ve özellikle 13. maddesinde parasız ilköğretim, mesleki eğitim, yardım ve kredi kurumları kurulması, kimsesiz çocuklara, geçim sıkıntısı içindeki

sakatlara ve yaşlılara yardım, işçi işveren ilişkilerinde eşitlik gibi konular ele alınmıştır (Karaman Kepenekci, 2014: 84-85).

Genel anlamda 17-19. yy. arası Avrupa ve Amerika'da insan haklarına dair bir gelişme ve kökleşme dönemidir. Öyle ki Avrupa'daki demokrasileri yıkan İkinci Dünya Savaşı sonrasında insan haklarının kıymeti daha iyi anlaşılmış ve savaştan hemen sonra doğal hukuk öğretisi temeline dayanan insan hakları anlayışının kökleştiği ve özellikle Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile de somut bir boyuta ulaştığı ve daha da anlam kazandığı görülmektedir (Dumlu, 1996: 17).

20. yüzyıl, insan hakları bakımından kıymetli bir yüzyıl olarak belirtilebilir. Bu yüzyılda klasik hakların genişleyerek anayasalarda yer aldığı ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra evrensel nitelik kazandığı görülmektedir (Coşkun, 2014: 105).

Uzun bir süre devletlerin iç meselesi olarak kabul edilmesi nedeniyle insan hakları konusunda uluslararası alanda önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Fakat 20. yüzyılda gerek anayasalar düzeyinde gerekse kanunlar düzeyinde sistematik olarak insan haklarının ele alınışı ve hükümetlerin meşruluğunun bir ölçütü haline gelmesi ile önemi artmış ve adım adım uluslararası bir mesele halini almaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı toplumları gerek bölgesel gerekse teknolojik olarak korku ve dehşet ile karşı karşıya bırakmıştır (Aydın, 2022: 52). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan yeni anayasalarda, devletin bireyleri sadece yalnız bırakmakla yetinmemesi gerekliliğine ilişkin anlayış hâkim olmuş ve ailenin, çocukların korunması, sosyal güvenlik hakkı, çalışma ve sendika hakları, eğitim ve öğretim hakkı gibi sosyal haklar da düzenlenmiştir. Polonya Anayasası, 1919 Alman Cumhuriyeti Anayasası, İspanya ve Romanya Anayasaları bu doğrultuda emsal teşkil etmektedir. Sovyet Anayasası'nda ise ek olarak işçilerin haklarına yer verilmiştir (Karaman Kepenekci, 2014: 86).

Milyonlarca can kaybına sebebiyet veren İkinci Dünya Savaşı, insan hakları doktrini bakımından adeta bir dönüm noktasıdır. Savaşın meydana getirdiği şiddetin ve yıkımın tekrarlanmasını engellemek konusundaki arayışlar, insan haklarının başta hukuki olmak üzere siyasi ve sosyal olarak da düzenlenmesi ve korunması sürecini başlatmıştır. Bu süreçte insan hakları açısından ilk kazanım, 'insanlığa karşı suç' kavramının uluslararası hukukta saygın bir yer edinmesidir. Yine insan haklarının uluslararası düzeyde konu olması, artık insan haklarının devletlerin bir iç sorun yahut ulusal sorunu

olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Elde edilen bu kazanımları korumak ve somutlaştırmak için İkinci Dünya Savaşı sonrasında birçok uluslararası bildirge ve sözleşme imzalanmıştır (Coşkun, 2014: 105-107).

İkinci Dünya Savaşı'nda ise ideolojik anlamda sınırları aşan ve toplu katliamlar içeren bir durum meydana gelmiştir. Hitler'in meydana getirdiği bu toplu savaş, Kant³ tarafından öne sürülen dünya vatandaşlığı ve barış düzenini adeta yok etmiştir. Savaşın suç olduğunun hükme bağlandığı ve Nürnberg ve Tokyo mahkemelerinde uygulanan 1928 tarihli Kellogg Paketi, savaşın kınanmasına dair ilkeler içermekte olup bu vesile ile savaş suçunun takibi mümkün hale getirilmiştir. Ayrıca insanlığa karşı işlenen suçlar, ceza kanunlarında yer bulmuş ve insan hakları ve hürriyetleri de devletler düzeyinde sadece bir iç mesele olarak değerlendirilen bir kavram olmaktan çıkmıştır (Aydın, 2022: 52-53).

İkinci Dünya Savaşı, insan haklarının devletlerin egemenlik alanı içinde birer iç meselesi olarak kabul edilmesinin ne kadar kötü sonuçlar ortaya koyduğunu göstermiştir. Dönemin faşist ve nasyonal sosyalist rejimlerinin, insanlığa dair ne kadar ürkütücü hak ihlallerini gerçekleştirdiği, milyonlarca insanın öldürülmesine, mallarına el konulmasına ve işkencelere maruz bırakılmasına sebep olduğu görülmüştür. Savaşın sona ermesi ile insan haklarının yalnızca ulusal düzeyde korunmasının yetersiz olacağı, uluslararası hukukun ve bağlı denetim mekanizmalarının gerekli ve zaruri olduğu anlaşılmıştır. 1945'te Birleşmiş Milletler (BM)'in kurulması ile Churchill'in de belirttiği üzere insan haklarının tahta oturulduğu döneme geçilmiştir (Aydın, 2022: 53).

Özetle, insan haklarının evrensel ve mutlak niteliğini kazanması ve bu haklar konusunda bir standardın oluşturulması hususlarının İkinci Dünya Savaşı akabinde meydana gelen uluslararası düzenin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür (Coşkun, 2014: 108).

³ Aydınlanma döneminin en önemli düşünürlerinden biri olan Immanuel Kant (1724-1804), eleştirel felsefe alanında eserler vermiş ve deneycilik/empirizm ve rasyonalizm egemenliği konularını tartışmaya açmıştır (Dünya Tarihi Ansiklopedisi, 2024).

1.3. İnsan Haklarının Tarihsel Evrim Süreci Bağlamında Sınıflandırılması

İnsan hakları konusunda farklı sınıflandırmalar yapılması mümkündür. Öyle ki çoğu sınıflandırma kesin bir ayrımı ifade etmemekle birlikte hakların sınırlandırılması, her hakkın içerik, işlevsellik ve sınırlandırma rejimi olarak farklı kriterlere tabi olmasına dayanır. Elbette bu, hakların birbirleri ile yarıştığı şeklinde bir anlam ifade etmemektedir, aksine hakların bütünü, esasen insanı meydana getirmektedir. Özetle, bu haklar, insan onurunu korumak amacını taşıyan bir bütünün unsurlarıdır (Tezcan & Erdem & Sancakdar & Önük, 2011: 75).

İnsan hakları kavramına dair negatif-pozitif-aktif, bireysel-kollektif haklar ayrımı ile içerdikleri konular bakımından belli ayrımlara dayanan sınıflandırmalar mevcuttur. Bu sınıflandırmalar hakların niteliğini temel almak suretiyle yapılmış olmakla birlikte kuşaklara göre yapılan sınıflandırmada ise insan haklarının tarihsel süreci ön planda tutulmuştur. Öyle ki, tarihsel süreçte mevcut olaylar, çatışmalar ve gerek ekonomik gerek sosyal durumlar ele alınmaksızın yapılacak sınıflandırmalar noksanlık arz edecektir (Turhan, 2016: 359). Çalışmanın bu bölümünde incelenecek olan sınıflandırmada da genel olarak kabul gören kuşak adı altında yapılan sınıflandırma esas alınacaktır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi ile insan hakları kavramı, hukuken ele alınmış ve sonrasında kuşak adı altında sınıflandırmalar yapılarak insan hakları türlerine ayrılmıştır. Birinci kuşak hakları sivil ve siyasal hakları ifade etmekte olup, ikinci kuşak haklar sosyal, ekonomik ve kültürel hakları, üçüncü kuşak haklar ise grup/dayanışma hakları olarak sınıflandırılmıştır. Bu ayrım, insan hakları alanında çalışan Vasak'ın 1979 yılında "A 30-year Struggle" adlı makalesi ile ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2023: 83).

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde düzenlenen 2-21. maddelerde yer alan haklar, tarihsel süreç içerisinde insanlığın ilk edindiği haklar olan birinci kuşak haklardır. Bu haklar aristokrasi ve burjuvazi çatışması sonucunda ortaya çıkan klasik haklar olup "kişisel ve siyasal haklar" olarak da adlandırılabilir. Bu haklar devlete çekinme, dokunmama yükümlülüğü getirmekle birlikte bu haklara kişi dokunulmazlığı, can ve mal güvenliğinin temini, siyasi haklar, din ve vicdan hürriyeti, özel hayatın gizliliği, dernek kurma hakkı, zorla çalıştırma yasağı örnek verilebilir. İkinci kuşak insan hakları ise ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmakla Sanayi Devrimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu haklar, yasalar ile tanınabileceği gibi milletlerarası hukuka da dayanabilir. Sosyal

güvenlik hakkı, sağlık hakkı, adil ücret, sendikal haklar, sosyal adaleti sağlama gibi haklar ekonomik ve sosyal haklara; sanat hakkı, eğitim hakkı ve bilim hakkı ise kültürel haklara emsal teşkil etmektedir. Varsak tarafından ilk kez ortaya konulan ve İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde insanın tekrar hak sahibi olarak görülmesi üzerine ortaya çıkan üçüncü kuşak haklar ise yiyecek hakkı, insani yardım hakkı, barış hakkı, determinasyon hakları, çevre hakkı, haberleşme hakkı gibi haklardır. Bu haklar, geleneksel insan haklarının esasen genişletilmesi ile ortaya çıkmamış olup bu hakların yorumu ile meydana gelmiştir. Öyle ki dördüncü kuşak hakların da artık konuşulduğu görülmektedir ve bu haklar, bilimin amacının dışında kullanılması ihtimaline binaen insan onurunu korumayı amaçlayan haklardır. Bu haklara örnek olarak insan kopyalama yasağı verilebilir ki bu yasak Avrupa Konseyi hukuki belgelerinde yer almaktadır (Tezcan & Erdem & Sancakdar & Önük, 2011: 77-78).

Özetle, insan haklarının kutsal bir kitapta mevcut bir metinle düzenlenmiş bir norm olmaması karşısında süreç içerisinde bu hakların çeşitlendiği açıktır. Bu çeşitlenmenin nedeni, yeni türden insan haklarının varlığının farklı zaman ve ortamlarda ortaya çıkmış olmasıdır. Bu ihtiyaç sonucunda yeni bir tür insan hakkının varlığına dair bir bilinç meydana gelmiş ve hukuki normlara konu olmuştur. Dünyada insanların gereksinimi ile aynı doğrultuda bilinçlenmeler vuku buldukça insan hakları konusunda da yeni hakların devamlı olarak tartışılacak olması da kaçınılmazdır. Netice itibariyle evrende sürekli olarak mevcut olan değişim, dünyada ve insan yaşamında da etkili olmakla birlikte yeni ahlaki yaklaşımlar ve normlar meydana gelmekte olup bu değişimler de insan hakları alanında doğrudan etkisini göstermektedir. Zira insan hakları düşüncesi dinamik nitelikte olduğundan yeni insan hakları fikri daima tartışılacaktır (Ertan, 2013: 43-45).

1.3.1. Birinci Kuşak İnsan Hakları

Birinci kuşak insan hakları fikirsel temelleri ve ortaya çıkışları bakımından ilk haklar olan ve insan hakları listelerinin tümünde mevcut olan sivil ve politik hakları barındıran haklar olmakla birlikte bu kategorilerin ise birbirlerini dışlamadığı haklardır. Sivil haklar, her devletin veya toplumun bir üyesi olan bütün bireylerin sahip olduğu haklar olmakla birlikte bu haklara mülkiyet ve adil yargılanma hakkı gibi haklar örnek verilebilir. Politik haklar ise bireyin gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak yönetime

katılmasına olanak veren haklar olup seçme-seçilme hakkı, kamu görevlerine girme hakkı gibi haklardır (Tepe, 2018: 77-78).

Birinci kuşak haklar doğal haklar kapsamında ele alınan haklar olup doğal haklar ise insanın doğası itibarıyla sahip olduğu evrensel haklardır. Bu haklar insanın varlığından ayrılamaz temel haklardır. Bu haklar insanlara bahşedilmiş de değildir. Aynı zamanda bu haklar, güvence altına alınması gereken haklardır veya bunlara dair güvence talebinin hukuki mekanizmalar aracılığı ile mümkün olduğu kabul edilir (Geçit, 2022: s.47-48).

Birinci kuşak haklara (klasik haklara) örnek verilebilecek haklar şunlardır: Yaşama hakkı, kişi dokunulmazlığı hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği, düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğü, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, eşitlik hakkı, kamu hizmetlerine girme hakkı, seçme ve seçilme hakkı, dernek kurma hakkı, tarafsız hâkim tarafından yargılanma hakkı (Çüçen, 2013: 228). Çalışmanın sistematik bir bütün halinde ele alınması amacıyla bu hakların tümünün yerine çalışmanın amacına binaen belirlenen bir kısım haklar üzerinde detayları ile durulacaktır.

1.3.1.1.1. Yaşam Hakkı

Gerek ulusal gerekse uluslararası kaynaklarda yaşam hakkı için net bir tanımlama yapılmamakla birlikte esasen bu kavram doktrin ve yargı mercilerinin uygulamaları ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Fakat bu konuda bir bütünlüğün meydana geldiği de söylenemeyecektir. Yaşam, bireyin doğum ile başlamakta olan ve başkalarının müdahalesinden arı, refah içinde hayatını devam ettirmesi, başka bir deyişle yaşamak fiilini gerçekleştirmesi ve ölümü ile sona eren süredir. Esasen kişinin refah içinde hayatına devam etmesini, doğası gereğince sahip olduğu haklarını kullanmasını ve devletin de bu konuda gerekli teminatı sağlamasını ve bu hususta bireyin talep hakkını da içeren bir hak türüdür (Varol, 2021: 10).

İlk önce yaşam vardır, insanın ilk olarak yeryüzünde fiziksel varlığı mevcuttur. Dünyada vücut olarak var olmak, bir varlığa sahip olmak, ilk özgürlüğü meydana getirir. Bu ilk özgürlüğün somut bir hal alması ise ilk hakkı, yani yaşam hakkını oluşturur. Öyle ki, yaşam hakkı evren-doğa-insan üçlüsünün oluşturduğu özgürlükten meydana gelen,

insanın insan olarak var olması, insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşaması, var oluşunu geliştirme imkânı, serbestisi, kabiliyeti ve ayrıcalığını ifade eder (Savcı, 1980: 19-20).

İnsanın sahip olduğu bütün haklarının ve hürriyetlerinin kullanılabilmesi, öldürülmeme hakkı ve insanın öldürülmezliği ilkelerini kapsayan yaşam hakkının mevcudiyetine bağlıdır. Yaşam hakkı, ölüm cezası ile sürekli olarak tartışıl原因 ve zaruri olarak onunla incelenen bir kavramdır. Bu anlamda yaşam hakkı iki şekilde temellendirilebilir. İlki, devlet kaynaklı olan hukuk dışı şiddet temelli yaşam hakkının yok edilmesi ikincisi ise kişilerin hukuk dışı şiddet kullanımında dayalı yaşamın yok edilmesinin ölüm cezası müeyyidesine bağlanmasıdır. İkinci temellendirme, devletin ölüm cezasını düzenleyişi konusunda tartışmalar ortaya çıkarmaktadır. Esasen yaşam hakkı, bütün haklar ve hürriyetler için adeta bir ön şart mahiyetinde kabul edilmekte ve bu hak mevcut olmaksızın diğer hakların varlığından söz edilemeyecektir. Bu sebeple yaşam hakkı, insan haklarını düzenleyen bildirilerin ve diğer belgelerin tümünde teminat altına alınmıştır (Tanrıkulu, 2006: 52). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 3. maddesinde her bireyin yaşam hakkının olduğu belirtilmiştir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). Anayasamızda ise bu hak 17. maddede düzenlenmektedir (T.C. Anayasası).

1.3.1.2. Kişi Dokunulmazlığı Hakkı

Kişi dokunulmazlığı, yaşam hakkını sağlamaya hizmet eden ve devletin kişinin vücut bütünlüğüne dair saldırıların önlenmesi ve işkenceye maruz bırakılmamasını temin ettiği haktır (Çüçen, 2013: 77). Kişi dokunulmazlığı kişinin yaşamına, maddi ve manevi varlığına, şerefine dokunulamaması anlamını taşır (Gözler, 2018: 460).

Kişi dokunulmazlığı, temel insan haklarından biri kabul edilmekle birlikte bireylerin yaşama ve varlığını geliştirme hürriyetine sahip olmaları, hâkim kararı bulunmaksızın tutuklanamaması ve cezalandırılmaması, işkence ve eziyet yasağı, insan onuruna aykırı ceza verilememesi gibi ilkeleri içerir. Bu hak esasen kişinin iktidar karşısında korunmasını amaçlamaktadır (Akyılmaz, 2014: 163).

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde birden fazla maddede kişi dokunulmazlığı hakkı yer almaktadır ve bildirge işkence, zalimane, insanlık dışı ve insan haysiyetini kıran ceza veya uygulamaları yasaklamaktadır. Yine hukuk dışı (keyfi)

tutuklama, sürgün ve alıkoymanın yasak olduğu da belirtilmiştir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasası 17'nci maddesinde herkesin, yaşama hakkının bulunduğu gerek maddi gerekse manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi konusunda da hakkın mevcudiyeti, kişinin vücut bütünlüğünün tıbben mevcut zorunlu haller dışında dokunulmaz olduğu, bireyin rızası hilafına deneyler yapılamayacağı, belirtilmiştir. Maddede işkence ve eziyet yasağı da düzenlenmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

Kişi hürriyeti ve güvenliği hakkının temeli olan insan, doğuştan özgür ve kişilik hakkına sahip bir varlık olmakla birlikte bu hak hürriyet ve özgürlük olarak iki ana ve eşit unsuru barındırır. Güvenlik adına hürriyetlere bazen sınırlandırmalar getirilse de bu kavramlar birbirini tamamlayıcı ve ayrılmaz mahiyettedirler. Öyle ki bu iki hak için “aynı köşenin iki yüzü” veya birbiri için “sio quo non” yani olmazsa olmaz olarak belirtilen düzeyde yakınlık vardır. Zira bu kavramlar gerek iç hukukumuzda gerekse uluslararası hukukta art arda ele alınmaktadır. Kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı, içerik olarak kişinin yaşam hakkını, maddi ve manevi varlığının korunmasını, özel hayatının gizliliği ve konut dokunulmazlığı hakkını barındırır. İnsan onuruna aykırı davranışlara, işkenceye ve zulme maruz kalmaması, mahkeme kararı olmaksızın yakalanmama, gözaltına alınmama, tutuklanmama ve hürriyetin kısıtlanamamasını da içermekte ve kısacası kanunda yer alan haller haricinde kişinin özgürlüğüne müdahale edilememesidir. Diğer insan haklarının gereği gibi kullanımının mümkün kılınabilmesi için, yaşam hakkı akabinde en önemli hak, kişi hürriyeti ve güvenliği hakkıdır. Esasen bu hak, kişinin iktidara karşı hukuksal bir teminatı olmakla birlikte kişinin özgürlüğü ve güvenliğine keyfi ve hukuka aykırı müdahalelerin engellenmesini temin eder (Çakı, 2019: 37-39).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin kişi hürriyeti ve güvenliği hakkını düzenleyen 3. maddesinde yaşamak, özgürlük ve kişi emniyetinin her bireyin hakkı olduğu yer almaktadır (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). 1982 Anayasası'nın 19. maddesinde diğer fıkralarında detaylıca belirtilmekle herkesin kişi hürriyeti ve güvenliğine sahip olduğuna dair amir hüküm yer almaktadır (T.C. Anayasası, 1982).

Kişi hürriyeti, her bireyin, dilediği gibi ve istediği istikamette davranma hakkıdır. Her faaliyetin, içinde yer aldığı duruma göre özgürlükler yer alır. Örneğin; gidiş- geliş

hürriyeti, maliki bulunulan eşyadan veya hayvandan yararlanma, vicdan özgürlüğü, düşünceyi ifade özgürlüğü, ticari özgürlük gibi (Jeze, 1946: 216).

Kişi güvenliği kavramı ise, genel manası ile bireyin vatandaşlık durumu gözetilmeksizin ve azınlık, sığınmacı veya mülteci olup olmadığı fark etmeksizin sahip olduğu temel hak ve hürriyetlerin korunmasını ve bunlara saygı duyulmasını ifade eder. Kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı bakımından ise kişi güvenliği, hürriyetin tabii bir neticesi olmakla kişinin fiziksel olarak hareket edebilmesi ve bunun teminatını var olmasıdır. Yani, kişi hürriyetinin devletin hukuka aykırı müdahalesine karşı hukuk kuralları ile güvence altına alınarak hukuki güvenliğin temin edilmesidir (Konuk, 2015: 7).

Hürriyet ve güvenlik kavramlarının beraber kullanılmasının özel bir manası bulunmakta olup Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na göre de bu kavramlar bir bütün olarak anlaşılmalıdır. Komisyona göre güvenlik, hürriyete karşı muhtemel keyfi müdahaleleri engeller, fakat güvenlik hakkı her ne kadar mutlak ise de hürriyet hakkı mutlak olmayıp belli durumlarda sınırlanabilir. Kişi hürriyeti ve güvenliği, kanunda belirlenen ve sınırlı olarak sayılan haller dışında bireylerin hareket serbestliği ve hürriyetinin sağlanmasıdır. Bu iki hak, sahip oldukları anlam itibarıyla diğer hak ve hürriyetleri güvence altına almakta olduğundan bu haklara 'hakların garantisi' de denir (Şahbaz, 2004: 203-204).

1.3.1.4. Düşünce ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü

İnsanın en önemli özelliklerinden biri düşünmedir ve fitri bu özelliğin kullanılabilmesi için insanın özgür olması gerekir. Hür bir şekilde düşünemeyen insanın diğer özelliklerini geliştirmesi beklenemeyeceği gibi sadece düşünmek de yetersizdir, aynı zamanda düşüncenin ifade edilmesi de gerekir. Bu ifade biçimi özgür bir şekilde konuşmak olabileceği gibi, bilim veya sanat alanlarında eser meydana getirerek de olabilir (Çüçen, 2013: 86).

Düşünce özgürlüğü, özünde her bireyin kendi düşüncesine sahip olabilmesi hakkını içermekte, insanın düşünürken özgür olması ve fikirlerini serbestçe aktarabilmesini ifade eder. Bu sebeple düşünce özgürlüğü ile düşünceyi açıklama özgürlüğü bağlantılı haklardır. Kişilerin düşüncelerini açıklama özgürlüğünün ön şartı, onun esaslı temelini oluşturan, düşüncelerin serbest bir şekilde oluşturulması ve

savunulabilmesi anlamına gelen düşünce özgürlüğüdür. Düşünce özgürlüğü, düşüncenin açıklanması ile somut bir hal alır. Düşünceyi açıklama özgürlüğü de ancak düşüncenin açıklanması ile mevcut olabilecek bir haktır, çünkü düşünme yetisi ve imkânı sınırlanabilir. Bu iki hak birbirinin bütünüleyicisi konumunda olup aralarında sıkı bir birliktelik vardır (Korkmaz, 2004: s. 30-31).

Düşünceyi açıklama özgürlüğü, düşüncenin herhangi bir vasıta ile bir başkasına nakledilebilmesi, yayılması, diğer bireylerin bu husustaki düşüncelerin doğruluğuna dair ikna edilebilmesi, inandırılabilmesi, tercihleri doğrultusunda serbest davranma hakkı olarak açıklanabilir. Bu tanımın yanı sıra ifade hürriyeti, bir düşüncenin barışçı bir yol ile dışa vurulmasının ve dış dünyada ifade edilmesi konusunda bireyin özgür olması şeklinde de belirtilebilir. Kişiler ifade hürriyetini farklı şekillerde kullanabilirler. Örneğin, dile getirme, savunma, açıklama, yayma, propaganda, yayımlama gibi yollarla bu mümkün olmakla birlikte bu hakkı kullanırken yapma, konuşma, yazma, miting, sinema, tiyatro, resim ve oyun gibi metot ve araçlardan faydalanabilirler (Özbey, 2013: 43-44).

Düşünce hürriyeti, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB)'in 18. maddesinde *herkesin* fikir, vicdan ve din özgürlüğü konusunda hakkının olduğu ve 19.ise bireylerin sahip oldukları fikirlerini açıklama ve her türlü araç ile bunları yayma konusunda da hür oldukları düzenlenmiştir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). Anayasamızda ise 25. maddede herkesin düşünce ve kanaat özgürlüğünün olduğu, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya bireylerin zorlanamayacağı, açıkladığı düşünce ve kanaatleri konusunda da takbih edilemeyeceği ve zecr edilemeyeceği de belirtilmiştir. Anayasamızın 26. maddesinde ise düşünceyi açıklama hürriyeti detaylıca açıklamak ile temelde herkesin düşünce ve kanaatlerini gerek tek başına gerek ise bütün bir halde farklı vasıtalar ile (söz, yazı, resim vb.) açıklama ve yayma hakkı olduğu düzenlenmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.5. Mülkiyet Hakkı

Mülkiyet hakkı, tarih boyunca, kimin neye malik olacağı ve bunu nasıl kullanacağını düzenleyen, verdiği yetkiler yanında belirli yükümlülükler de içeren, otorite tarafından desteklenen, eşya üzerinde mevcut geniş kapsamlı bir haktır (Akoğul, 2020: 53-54).

Hak sahibine kullanma, yararlanma ve tasarruf yetkilerini içermekte olup bu yetkiler, mülkiyet hakkının olumlu yönünü oluşturmakla birlikte üçüncü kişilerden

mülkiyete konu eşya üzerinde mevcut hak ve yetkilere müdahale edilmemesini, hakka dair ihlallerin men'i ve var ise zararın giderilmesini talep hakkı da verir. Mülkiyet hakkı, bu belirtilen yetkiler dışında malike belli ödevler de yüklemektedir. Bu ödevler, doktrinde komşulara ve topluma karşı ödevler olup katlanma, yapma ve kaçınma olarak kabul edilmektedir. Katlanma ödevi, malikin mülkiyet hakkına dair müdahaleleri gerektiğinde kabulü, yapma ödevi malikin bir harekette bulunması ve belirli şeylerin ifası, kaçınma ödevi ise malikin, hukuki sınırlara uymak suretiyle mülkiyet hakkını kullanmasını ifade eder (Akça, 2016: 552-554).

Ekonomik ve sosyal açıdan önem ve değeri neredeyse bütün devletlerce kabul edilen mülkiyet hakkının içerik ve güvencelerinin somut bir zemine oturtulması, bu hakka dair olası ihlallerin önlenmesi ve mevcut ihlallerin tespiti açısından önemlidir (Altan, 2008: 1).

İHEB'in 17. maddesi itibariyle bireylerin gerek tek gerek ise diğerleri ile beraber mülk edinme hakkının mevcut olduğu, keyfi bir davranış ile bireylerin bu haklarının ellerinden alınamayacağı belirtilmiştir. (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). 1982 Anayasası'nda ise herkesin mülkiyet ve miras haklarına sahipliği, yine bu hakların salt kamu yararının sağlanması suretiyle ve kanun ile sınırlanabileceği, hakkın kullanımının ise toplumun menfaati hilafına kullanılamayacağı belirtilmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.6. Konut Dokunulmazlığı Hakkı

Konut dokunulmazlığı hakkı, kişilerin özel yaşam alanı olan ve yer itibariyle dışa karşı koruma sağlayan konutunda hayatını huzurlu ve güvenli bir şekilde sürdürme hakkı olarak tanımlanabilir. Esasen bu hakkın salt mülkiyet bakımından incelenmemesi gerekmektedir, zira bu hak, özel hayatın gizliliği ve özel hayata saygı hakkı ile doğrudan ilişkilidir. Bu minvalde konutun, korunması ve dokunulmazlığına karşı müdahalelerin önlenmesi ve ihlallerin cezalandırılması devletin temel görevlerindendir (Olçay, 2019: 225-226).

İHEB'in 12. maddesinde ele alınan hakka ilişkin düzenlemede, kimsenin özel hayatı, ailesi, konutu yahut haberleşmesi konularında hukuka aykırı (keyfi) müdahalelere, şeref ve saygınlığına karşı ihlallerle karşı karşıya bırakılamayacağı düzenlenmiştir. Ayrıca bu ihlal ve müdahaleler konusunda bireylerin kanun yolu ile korunma hakları olduğuna da değinilmektedir. Maddede gerek devlet gerekse bireyler için hem

dokunmama hem de devlet açısından hukuki korumanın sağlanması görevi kabul edilmiş ve bu şekilde müdahalelere karşı kişilere hukuki teminat hakkı verilmiştir (Olçay, 2019: 227).

Konut dokunulmazlığı hakkının uluslararası metinlerin tümünde ele alındığı gözetildiğinde önemi daha iyi kavranacak olup modern anayasaların neredeyse hepsinde bazen ayrıntılı bazen ise genel bir çerçeve çizilerek bu hakkın düzenlendiği ve devlet nezdinde koruma sağlandığı görülmektedir. Devletler de bu hakka dair kanuni düzenlemeler ile ihlalini suç olarak tanımlamakta ve ulusal düzeyde bir koruma mekanizması işletmektedirler. 1982 Anayasası'nda da 21. maddede bu hak koruma altına alınmış ve TCK 116. maddede hakkın ihlaline dair müeyyideler öngörülmüştür (Olçay, 2019: 259).

1.3.1.7. Eşitlik Hakkı

İnsanlık tarihi boyunca eşitlik kavramı, tartışılacelmiş ve halen üzerinde herhangi bir uzlaşa sağlanamamış konulardan olmakla, eşitlik ilkesinin adalet ve hakkaniyet kavramlarının da temeli olduğu açıktır. Süreç içerisinde farklı açılardan eşitlik kavramı ele alınmış ve günümüzde daha çok çalışma hayatı ve kadın-erkek eşitliği üzerine yoğunlaşmış ise de eşitlik sorunu hayatın her alanında mevcuttur. Hem ulusal hem de uluslararası düzenlemeler eşitlik ilkesini kapsamlı olarak ele almıştır. Esasen bu düzenlemelerin amacı, kişiler arasında yapılması muhtemel ve herhangi bir haklı nedene dayanmayan ayrımların önüne geçerek bireylerin haklara eşit bir şekilde sahip olmasını sağlamaktır. Bu açıdan eşitlik, haklara sahip olma ve hakların temini hususunda önemli bir koruma mekanizmasıdır. Bu koruma mekanizması bireylerin yanında devlete karşı da etkili olan bir mekanizmadır, yani devletin gerek politikası gerekse uygulamaları itibariyle meydana gelebilecek keyfi ve farklı muamelelerini engelleyici nitelikte bir güvence içermektedir (Mutlay, 2014: 1).

Tanım olarak eşitlik, iki veya daha fazla kavramın, belli vasıflar açısından (yapı, değer, nicelik, nitelik veya boyut) birbirlerinden eksik veya fazla olmaması durumunu ifade eder (Öden, 1989: 6-7). Aynı zamanda eşitliğin, ayrımcılık yasağının temeli olduğu, eşitlik ile ayrımcılık yasağının ayrılmaz kavramlar olduğu ve bölünmezlik ve bütünsellik ilişkisi içinde oldukları da kabul edilmektedir. Öyle ki; ayrımcılık yasağı esasen eşitliği gerçekleştirmek için var olan bir unsur olarak kabul edilir (Kuru, 2021: 16).

Ayrımcılık kavramı, hukuken eşit durumda olduğu kabul edilen bireyler arasında bir hakka yahut yükümlülüğe ilişkin olarak herhangi bir geçerli sebep olmadan eşit muamele edilmemesi veya hukuken eşit kabul edilmeyen kişilere, bir hak veya yükümlülüğe ilişkin olarak geçerli bir sebep olmaksızın eşit muamelede bulunulması olarak özetlenebilir. Genel itibariyle bir yasak olarak ele alınan bu kavram, eşitlik idealinin teminatının sağlanmasına hizmet eder. Eşitlik ile olan ilişkisi ele alındığında, ayrımcılığın, hem adaletin sağlanması konusunda bir engel olduğu hem de bireylerin adalet duygusunun sarsılmasına sebebiyet verdiği açıktır (Kuru, 2021: 2-3).

Eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı, milletlerarası hukukun temel unsurlarından biri olup bu hak sayesinde aynı koşullarda bulunan bireylerin hukuken ve pratikte eşit muameleye tabi olması güvence altına alınmaktadır. Fakat muamelelerdeki her ayırım veya farklılık ayrımcılık teşkil etmemektedir. Objektif ve kabul edilebilir bir sebebe dayanan farklı muameleler, güdülen amaç ve vasıtalar arasında bir orantı mevcut ise ayrımcılık yaratmayacaktır. Ayrıca, eşitlik ilkesi; belirli hallerde devletin ayrımcılık doğuran veya ayrımcılığa sebebiyet veren şartların ortadan kaldırılması veya hafifletilmesi amacıyla pozitif bir ayrımcılık yoluna gitmesini zaruri kılacaktır. Burada amaç, eşit olmayanlar açısından da eşit olanakların sunulması bu bireylere engel mahiyetinde olan koşulların azaltılmasını sağlamaktır (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, ty).

Farklı muamelelerin nesnel ve makul bir sebep içermesi konusunda AİHM içtihatlarında bazı kriterler belirlenerek değerlendirme yapılmaktadır. Meşruluğa ilişkin AİHM ilk olarak, demokratik toplumda geçerli ilkeleri de ele alarak tedbirin amacı ve ortaya çıkan etkileri arasında yer alan ilişki açısından değerlendirme yapmakta ve hakkın kullanılmasının ardında yer alan muamele farklılığında meşru amaç ile birlikte elde edilmek istenen amaç ve kullanılan araçlar arasında makul ölçünün varlığını aramaktadır. Anayasa Mahkemesi'nce eşitlik, eşit durumda yer alan bireylerin objektif ve kabul edilebilir bir gerekçe olmadan farklı muamelelere tabi tutulamaması olarak tanımlar. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu'nun 3. maddesinde eşitlik ve ayrımcılık yasağı ele alınmıştır. Bu maddede bireylerin hukuki olarak tanınan hak ve özgürlüklerden faydalanmaları bakımından eşit oldukları, herhangi bir unsurun veya halin (cinsiyet, ırk renk, dil vs.) esas alınması suretiyle ayrımcılığın yasak olduğu, idarenin de bu yasağın ihlali halinde olumsuz sonuçların ortadan kaldırılması ve tekrarının engellenmesi adına

belli tedbirler almakla yükümlü olduğu düzenlenmiştir (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, ty.).

1.3.1.8. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

Toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüğü, toplantı veya gösteri düzenleme ve bu yol ile fikirleri özgür bir şekilde ifade etmeyi içerir. Esasen bu hak, düşünce hürriyetine dayanır. İnsanlar bu hak ile düşünce ve kanaatlerini pankart, yazı, resim, slogan, söz, müzik vs. araçlar ile ifade etmekte ve yaymaktadır. Bu hak kullanılırken diğer bireylerin haklarına zarar vermeksizin barışçı ve silahsız bir şekilde davranılmalıdır (Çüçen, 2013: 90).

Toplantı, birden fazla kişinin, ortak çıkarlarını korumak ve ortak bir yol belirlemek için muvakkat ve belirli süreyle sınırlı olarak bir arada bulunmalarıdır. Gösteri yürüyüşü ise, bir araya gelen topluluğun, ifade etmek istediği duygu, istek, itiraz, fikir veya protestoya dair pankart, slogan, sessizlik ve benzeri araçlar ile belirli bir güzergâh üzerinde yürümelerini ifade eder. Bu yürüyüş bazen planlı, bazen spontane veya bir toplantının akabinde yahut toplantı öncesinde gerçekleşebilir (Kılıç, 2021: 5-6).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 20. maddesi herkesin saldırısız bir şekilde toplanma hakkının olduğunu belirtir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 11. maddesinde de toplantı hürriyeti ele alınmış ve burada da herkesin barışçıl olması koşulu ile toplanma kurma hakkına sahip olduğu ve belli istisnai durumlar dışında bu hakkın sınırlanamayacağı düzenlenmiştir (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1950). 1982 Anayasasında da bu hakkın herkese ait olduğu, tahdidi olarak sayılan belli durumlar haricinde (milli güvenlik, kamu yararı, kamu düzeni vs.) hakkın sınırlandırılmasının mümkün olmadığı, sınırlamaların da ancak kanun yolu ile yapılabileceği belirtilmektedir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.9. Seçme ve Seçilme Hakkı

Seçme ve seçilme hakkı, bireylere hem yönetime katılma hem de yönetimde yer alacak kişileri seçme yetkisi veren iki farklı haktır. Seçme hakkı, bireylerin serbest bir şekilde devlet yönetimine talip adaylar arasında seçim yaparak yönetimdeki kişileri belirleme olanağına sahip olması; seçilme hakkı ise yönetimde yer almak isteyen

bireylerin, bu talepleri doğrultusunda seçme hakkı olan bireylerin tercihlerine bir seçenek olabilmesidir (Geçit, 2022: 73-74).

Demokrasinin ilk uygulandığı yer olan Antik Yunanda seçme ve seçilme hakkı olsa da bu hak sadece yurttaşlara aitti. Kadınlar, köleler ve yabancılar yurttaş olarak görülmediğinden bu haklara sahip olamazlardı. Günümüzde de devletlerin çoğunda seçme ve seçilme hakkı açısından vatandaşlık kısıtası uygulanmaktadır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 21. maddesinde bu hak şöyle düzenlenmiştir: *“Her şahıs, doğrudan doğruya veya serbestçe seçilmiş temsilciler vasıtasıyla, memleketin kamu işleri yönetimine katılmak hakkını haizdir.”* (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). 1982 Anayasasında ise bu hak şu şekilde düzenlenmiştir: *“Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir.”* (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.10. Dernek Kurma Hakkı

Dernekler, ideal bir amaç etrafında toplanan ve kişi, ortak gaye, devamlılık, organizasyon ve gönüllülük unsurlarını içeren kişi topluluklarıdır. Bir üst kavram olan derneğin içinde ortak amaç güden kişi topluluğu şeklindeki tüm örgütlenmeler yer alır. Bunlara örnek olarak; eğlence ve spor kulüpleri, sendikalar, bilimsel amaç güden kurumlar, siyasi partiler verilebilir. Herhangi bir kâr amacı güden topluluk dernek olarak nitelendirilemez (Dündar Sezer, 2008: 4).

Dernek kurma hakkı, toplu olarak kullanılsa da esasen kişisel bir haktır. Aynı zamanda kurulu bir derneğe katılma hakkını da içinde barındırır. Her ne kadar bireyler anlaşarak, ayrı ayrı ve aynı yöndeki iradeleri ile bir dernek kurma kararı verirler yahut aynı yöndeki iradeleri ile bir derneğe katılırlar ise de, bu hak birlikte kullanılan bir özgürlüğü ifade eder (Akın, 1966: 474-475).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 11. maddesinde de dernek hakkı ele alınmış ve burada da herkesin dernek kurma hakkına sahip olduğu, aynı zamanda bu hakkın mevcut dernek ve sendikalara üyelik hakkını da kapsadığı, belli istisnai durumlar dışında bu hakkın sınırlanamayacağı düzenlenmiştir (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1950).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 20. maddesinde herkesin dernek kurma ve derneklere katılım hususunda hür olduğu ve derneklere üyeliğe ilişkin zorlamanın da yasak olduğu ye almaktadır (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948). 1982 Anayasası'nda da bu hakkın herkese ait olduğu, hakkın kullanımı konusunda kimsenin bireyleri zorlayamayacağı, tahdidi olarak sayılan belli durumlar haricinde (milli güvenlik, kamu yararı, kamu düzeni vs.) hakkın sınırlandırılmasının mümkün olmadığı, sınırlamaların da ancak kanun yolu ile yapılabileceği belirtilmektedir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.1.11. Bağımsız ve Tarafsız Mahkeme Önünde Yargılanma Hakkı

Adalet ancak bağımsız ve tarafsız bir yargılama ile mümkündür. Özgürlükçü demokrasilerin tümünde, temel bir insan hakkı olarak bireylerin yargı mercileri önünde doğru ve adil bir biçimde yargılanma hakkını talep etme haklarının bulunduğu kabul edilir. Bu hak, yargı mercileri önünde iddia ve savunma hakkını, mahkemelere erişimin açık olmasını, adaletin tesisi için mahkemelerin görevden kaçınamamalarını kapsar. Bu durumların sağlanabilmesi için yargının yasama ve yürütme organı karşısında bağımsız bir pozisyonda olması elzemdir. Adil yargılanma hakkı olarak nitelendirilen 'bağımsız ve tarafsız yargılanma hakkı' nın özünde yer alan haklar ve ilkeler ise şunlardır: Hak arama hakkı, kanun önünde eşitlik, tabii (doğal) hâkim ilkesi, yargı bağımsızlığı, masumiyet karinesi, savunma hakkı (dokunulmazlığı), yasal delil, aleniyet ilkesi, sözlü savunmanın kısıtlanamaması, mahkeme kararlarının gerekçeli olması (Çine, 1998: 111-112).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 10. maddesi, bireylerin kendileri hakkında mevcut isnatlara dair bağımsız ve tarafsız mahkemelerce adilane ve açık yargılanma hakkına sahip olduğunu belirtir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasası'nda ise bu hak detaylıca ve farklı maddelerde ele alınmış olmakla genel hatları, yargı yetkisinin milletin adına bağımsız ve tarafsız mahkemeler eli ile kullanılacağı, yasal yol ve araçlar ile herkesin yargı mercii önünde adil yargılanma hakkına sahip olduğu, mahkemelerin görev alanlarına dahil olan iş ve işlemler hususunda davaya bakmak konusunda tasarruf yetkisine sahip olmadığı, bireylerin kanunen belirlenmiş ve bu şekilde tabi oldukları yargı organları dışında bir merciin önüne çıkarılmasının da yasak olduğu kuralları ile çizilmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.2. İkinci Kuşak İnsan Hakları

İkinci kuşak insan hakları, devletin daha aktif ve pozitif roller üstlenmesini gerektiren ve bu sebeple pozitif haklar olarak da bilinmekle birlikte birtakım sosyal ve kültürel hakları içermektedir. Bu haklar bakımından devlet, salt bu haklar korumak görevinin yanında bireylerin bu haklardan faydalanmaları için gereken düzenlemeleri yapmakla mükelleftir ve aktif bir role sahiptir (Geçit, 2022:49-50).

Klasik hakların anayasalar ile güvence altına alındığı Avrupa ülkelerinde sonradan bu hakların tek başına yeterli olmadığı, özellikle insanların yoksulluk ve başka nedenlerle bu haklardan gereği gibi faydalanamaması nedeniyle zamanla bu kesimin desteklemesi gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. İnsanların zamanla salt bir özgürlük değil, devletten hizmet talep etme ihtiyacı sonucunda ikinci kuşak haklar ortaya çıkmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında oluşan işçi sınıfı, ikinci kuşak haklar bakımından adeta bir itici güç olmuş ve bu haklar sayesinde yoksul olan kesimin de insan haklarından faydalanma imkânı doğmuştur. Bu hakların belli başlı olanları şöyle sıralanabilir: Çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı, beslenme hakkı, konut hakkı, parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı ve anne, çocuk, sakat, yaşlı gibi korunmaya muhtaç kesimlerin korunması ile ilgili haklar (Çüçen, 2013: 229-230).

1.3.2.1. Çalışma Hakkı

Çalışma, bireylerin yaşam kalitelerinin artması ve bu sayede insan onuruna layık bir hayat elde etmeleri, bireylerin sosyo-ekonomik alanda görünür olmaları için gerekli olan temel bir unsurdur. Bu nedenle ulusal ve uluslararası metinlerde çalışma hak ve ödevi temel bir hak olarak düzenlenmiştir. Çalışma hakkı bireylere sıkı sıkıya bağlı ve devredilemeyen bir haktır. Bu çalışmanın karşılığı ise emek ile doğru orantılı ve insan onuruna yakışır bir ücret olmalıdır. Bu hak aynı zamanda zorla çalıştırılma yasağı ve angarya yasağını da barındırmaktadır. Çalışma hakkı, uluslararası standartlara sahip ve dünyanın her yerinde bireyin insan onuruna yakışır ve adil bir yaşam sürmesi ve bunu devam ettirebilmesi amacıyla tanınan farklı hukuki normlara konu olan ve bu sayede teminat altına alınmış evrensel bir haktır. Ekonomik bakımdan farklı kesimler arasında mevcut eşitsizliğe ilişkin asgari şartların belirlenmesi konusunda devletin müdahalesi ise kaçınılmaz olacaktır (Taşoğlu, 2023: 166-169).

Çalışma hakkı, bireylerin bir işe sahip olmasını içerse de esasen sadece bu içerikle sınırlı bir hak değildir. İşyerlerinin gerekli çalışma ve sağlık koşullarına münasipliğini talep etme, uygun çalışma sürelerinin sağlanması, adil ücret hakkı, dinlenme hakkı, ücretli tatil hakkı, fiziki duruma göre çalıştırılmayı talep hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi çalışma ortam ve şartlarına dair haklar da çalışma hakkını tamamlayıcı niteliktedir. Yine çalışma hakkı, ayrımcılık yasağını, özgürce iş edinmeyi, örgütlenme hürriyetini ve adil çalışma koşullarını da içinde barındırır (Kaya & Yılmaz, 2016: 61-62).

İHEB'in 23 ve 24. maddelerinde, herkese çalışma hakkı ve aynı zamanda işsizliğe karşı da korunma hakkı tanınmıştır. Çalışma hakkına ilişkin işi seçme konusunda özgürlük, adil ve yeterli koşullarda çalışma esas alınmış, eşit ücret, insan onuruna yakışır asgari bir yaşam düzeyini temin edebilecek bir çalışma öngörülmüştür. Yine sendikal haklara değinilmiş, ayrıca dinlenme ve boş zaman hakkı, makul çalışma saatleri, tatil yapma hakkı da düzenlenmiştir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasası'nda ise yine herkesin istediği bir alanda çalışma hakkının mevcut olduğu, çalışma hakkının hak olmanın yanında bir ödev de olduğu, devletin çalışanlara ve çalışma alanlarına dair gelişme ve koruma ile işsizlik ile mücadele hususlarında sorumluluğunun olduğu ve bu konuda gerekli tedbirleri almakla yükümlü olduğu düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra farklı maddelerde çalışma hayatına dair düzenlemeler yer almaktadır, bu maddelerde bireylerin yaşları, cinsiyetleri ve güçleri gözetilerek çalıştırılabileceği, belli grupların (küçükler, kadınlar ve bedeni ve ruhi yetersizliği olan kişiler) özel koruma altında olduğu, dinlenme hakkı, hafta tatili ve yıllık izin şartlarına dair kanuni düzenlemeler yapılacağı düzenlenmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.2.2. Sosyal Güvenlik Hakkı

Sosyal güvenlik, sanayi devrimi sonrasında toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerle emekçiler ile güçsüz ve gelirsiz gruplara, asgari ve insan onuruna layık bir hayat oluşturmayı gaye edinen bir kavramdır. Sosyal güvenlik toplumdaki çalışan ve güçsüzler başa olmak üzere her bireyin layık olduğu asgari yaşam düzeyini sağlamaya yönelik tedbirler ve meydana gelen sosyal risklerin olumsuzluklarını gidermeye yönelik uygulamalar olarak açıklanabilir (Turan, 2003: 1-2). Uluslararası Çalışma Örgütü ise "sosyal güvenlik" kavramını, toplumun belli durumlarda (hastalık, yaşlılık, iş kazası, işsizlik vs.) meydana gelecek ekonomik ve sosyal problemlere karşı birtakım tedbirler

aracılığı ile üyeler için sağlanan sağlık yardımları ve çocuk yardımları olarak tanımlamaktadır (Alpar, 2000: 2).

Sosyal güvenlik hakkı ise modern devletin bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyal hukuk devletinde bireylere insan onuruna layık en alt yaşam düzeyinin temini ve bunu korumak görevi olan devletten bu hususta gerekli adımların atılmasını talep etme hakkıdır (Turan, 2003: 1-2).

İHEB'in 22. maddesinde bu hak herkese tanınmıştır (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).1982 Anayasası'nda ise bu hak detaylıca ele alınmış ve yine herkesin sosyal güvenlik hakkı olduğunun kabulü temelinde, devlete bu hakkın temini konusunda gerekli önlemleri alma ve gereken teşkilatı kurma noktasında görev yükletilmektedir. Anayasada sosyal güvenlik bakımından ayrıcalıklı kabul edilen kesimlere (şehitlerin dul ve yetimleriyle, harp malulü ve gaziler, sakatlar, yaşlılar, korunmaya muhtaç çocuklar) ve yurtdışında çalışan Türk vatandaşlarına dair gerekli tedbirlerin devletçe alınacağı düzenlenmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.2.3. Sağlık Hakkı

Sağlık hakkı, kavramsal bir çerçevede ele alınacak olursa, toplumun her bireyinin belli bir düzeyde bakım ve tedavi imkanının temini olarak ifade edilebilir. Bir başka tanımda ise kişinin gerek toplum gerek ise devletten sağlığının korunması, tedavi ve toplumda mevcut imkanlardan faydalanması olarak açıklanabilir (Ertaş, 2012: 7).

Sağlık hakkı, esasen yaşam hakkı ile ilişkili bir hak olup, insan onurunun korunmasında diğer haklar ile de bir bütünü meydana getirir. İnsanın, insan onuruna yakışır bir yaşam sürmesi gerek bedensel gerek ruhsal ve gerek sosyal olarak sağlıklı kalması ile mümkün kılınabilecek ve sağlık hakkı güvence altına alınmadığı müddetçe de medeni ve siyasi hakların kullanımı da imkansızlaşacaktır. Sağlık hakkı devletin harekete geçme yükümlülüğü altında olduğu ve bu doğrultuda vatandaşlarının sağlık alanındaki bütün taleplerini karşılamak durumunda olduğu temel bir haktır (Yaghoobpour, 2019: 82-84).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25. maddesinde sağlık hakkı herkese tanınmış ve bu hakkın kapsamı da belirlenmiştir. Öyle ki, sağlık hakkının beslenme, giyim, barınma, tıbbi bakım ve gereken diğer toplumsal hizmetleri kapsadığı, ayrıca belli

hallerde (yaşlılık, işsizlik, sakatlık, dulluk, kendi tasarrufları haricinde vuku bulan hallerde vs.) mevcut geçimsizlik durumlarında güvenlik hakkını da içerdiği ele alınmıştır (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasasında ise 56. maddesi, herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı olduğunu, sağlıklı çevre konusunda devlet ve vatandaşlarının ödevlerinin olduğunu düzenlemiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.2.4. Eğitim Hakkı

Eğitim, bireyin yeteneklerinin geliştirilmesi amacıyla yapılan faaliyetler bütünüdür ve aynı zamanda bireyin bilgi ve beceri kazanımını sağlayan ve geliştiren sosyal bir kurum olarak da açıklanmaktadır. Eğitim, insanların doğuştan gelen yeti ve imkanlarının geliştirilmesi konusunda önemlidir ve gelişme ancak eğitim ile mümkündür. Bu nedenlerle eğitim hakkı temel bir haktır. Eğitim hakkı, insanların diğer haklarını kullanmaları hususunda da farkındalık ve bilgi sahibi olmalarını sağlayacaktır. Eğitim de insan hakları gibi bireylere hür, refah ve onuruna yakışır bir yaşam sağlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle eğitim hakkı, devlete belli yükümlülükler getiren bir haktır, devlet herkesin eşit olarak bu haktan yararlanması konusunda gereken imkanları sağlamakla yükümlüdür. İyi bir eğitim için demokratik bir hukuk düzeni lazım gelir. Eğitimli toplum ise aynı zamanda insanların hak ve özgürlüklere saygılı olduğu ve hukukun üstünlüğünün hâkim olduğu toplumdur (Geçit, 2022: 66-67).

Devlet, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamakla görevlidir ve fırsat eşitliği ise cinsiyet, ekonomik durum, inanç, etnik köken gibi herhangi bir kıstas ele alınmaksızın kabiliyet ve ilgi odaklı eğitim ve öğretim olanaklarından faydalanma anlamına gelir. Bu durum eğitimde demokratikleşmenin sağlanmasıdır ve bu sayede bireylerin yetenek ve zekalarını geliştirebilmesi mümkün olacaktır (Geçit, 2022: 66-67).

İHEB'in 26. maddesi herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu, öğrenimin asgari ilk ve temel aşamada ücretsiz olduğunu, ilk öğretimin zorunlu olduğunu, anne ve babaların çocuklarının eğitimleri konusunda tasarruf yetkisinin olduğunu, öğretimin bireyin karakterinin gelişimine öncelik vermesi gerektiğini ve eğitimde liyakat ve eşitlik ilkelerinin olması gerektiğini düzenlemiştir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasası'nda ise 56. maddede eğitim ve öğrenim hakkının bireylerden alınamayacağı temelinde bir düzenleme mevcuttur. İlköğretimin bireyler arasında cinsiyet ayrımı olmaksızın herkes için zorunlu olduğu belirtilmekle devlet okullarında ücretsiz verileceği belirtilmiştir. Yine devletin maddi olanakları kısıtlı başarılı bireyler için burs sağlanması ve gereken yardımları yapması konusunda yükümlülüğünün bulunduğu kabul edilmiş ve eğitim ve öğretimin devlet kontrolünde olacağı amir hükmü getirilmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.2.5. Beslenme Hakkı

Yaşamın devam edebilmesi, canlıların gelişimlerinin sağlanması ve sağlıklarının korunması beslenme ile mümkündür. Beslenme hakkı, tüm bireylerin yeterli, güvenli, sağlıklı gıdaya kolay ve sürekli bir şekilde ulaşmaları hakkını sağlar. Beslenme ve sağlık hakkı yakın ilişki içerisinde olan ve birbirini tamamlayan haklardır. Sağlıklı bir yaşam, düzenli bir beslenme ile mümkün kılınabilir (Geçit, 2022: 80).

Uluslararası alanda 'aç çocuklar beslenmelidir' şeklinde bir düzenleme ile beslenme kavramını hak olarak düzenleyen ilk belge Milletler Cemiyeti tarafından da tanınan Cenevre Çocuk Hakları Sözleşmesidir. Milletler Cemiyeti'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu sözleşmenin askıya alınması akabinde İHEB'in 25. maddesinde bu hak düzenlenmiş ve bireylerin kendileri için yiyecek temin edebilecek makul bir hayata sahip olma hakkı olduğu belirtilmektedir (Erden Atak, 2018: 28).

1.3.2.6. Konut Hakkı

Temel insan haklarından biri olan barınma hakkının mevcudiyeti için konut hakkının sağlanması ve bu nedenle bireylerin insan onuruna layık, belli standartlara sahip elverişli bir barınma alanına sahip olması gerekmektedir. Konut hakkı huzur, güven ve aidiyet unsurlarını içerdiğinden diğer haklardan farklı ve özel bir anlama sahiptir (Doğan, 2023: 1322).

Uluslararası kaynaklar ve anayasadaki düzenlemelerde konut hakkı, barınma hakkı olarak düzenlenmiştir. Bu kavram dar anlamı ile salt barınma amacı taşımakta ise de geniş anlamı ile konut hakkında yalnızca barınma amacı değil, bir takım asgari unsurlar da yer almaktadır. Bunlar arasında tahliye karşısında teminat unsuru olma, fahiş kira artışına

karşı bireylere güvence olma, sağlıklı içme suyuna erişim, sosyal tesis ve kurumlara yakınlık gibi unsurlar yer almaktadır (Doğan, 2023:1323).

Konut hakkı, sosyal haklar arasında yer almaktadır ve herkese eşit bir şekilde temini gereken, her bireyin en temel ihtiyaçlarından biri olan barınma ihtiyacına hizmet eder. Sosyal hakların devlete bir edimde bulunma yükümlülüğünü içermesinin yanı sıra konut hakkı dahil olmak üzere bazı sosyal hakların temininin de mali kaynakların yeterliliğine bağlı olduğu açıktır. Bu sebeple konut hakkı, devletin herkesin konut ihtiyacını karşılaması şeklinde anlaşılmamalıdır ve bu hak, barınma ihtiyacının alınacak tedbirler ile giderilmesinin kolaylaştırılmasını içeren bir haktır. Devlet belli bir plan dahilinde ve mali imkanları nispetinde, şehir ve çevre şartlarını gözetmek suretiyle, bazı kesimlerin konut ihtiyaçlarını karşılayacak tedbirler uygulayabilir ve bu konuda toplu konu teşebbüslerini destekleyebilir (Doğan, 2023: 1325).

İHEB'in 25. maddesi, her bireyin, kendisi ve ailesinin sağlığı ve gereği gibi yaşaması için uygun bir hayat standardı hakkı olduğu ve konut hakkının da bunun kapsamında olduğunu belirtmektedir (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

1982 Anayasası'nda (m. 57), devletin bireylerin konut ihtiyacının karşılanması için gereken önlemleri alması ve bunu yaparken de şehir özellikleri ve çevre koşullarını göz önünde bulundurması gerektiği düzenlenmektedir (T.C. Anayasası, 1982).

1.3.3. Üçüncü Kuşak İnsan Hakları

Üçüncü kuşak haklar, 'dayanışma hakları' olarak da belirtilmektedir. Dayanışma, bir grubun karşılıklı destek ya da bağlılık ile ortak bir ilgi, talep veya yaklaşıma sahip bireyler arasında gerçekleşir. Üçüncü kuşak haklarda dayanışma kavramı iki şekilde yansır. İlki, bu hakların sosyal grup hakları olması ve bireysellikten uzak olması, ikincisi ise bu hakların insanlığın bütününe sorumlu kabul ederek dünya genelinde harekete geçilmesi gerektiğini talep etmektedir. Bu nedenle bu hakların gereğinin ifası ise öncelikle uluslararası kurumlardan beklenmektedir (Tepe, 2018: 81).

Üçüncü kuşak haklara dair bazı yazarlar tarafından grup haklarının insan hakları başlığı altında olup olamayacağı konusunda tartışmalar mevcuttur. İnsan haklarının konusunun birey olması ve salt insan olmasından kaynaklı olarak bu haklara sahip olması karşısında dayanışma hakkının taşıyıcılarının gruplar olması durumu bazı düşünürlerce

bu hakların insan hakları kategorisinde değerlendirilmemesi gerektiği yönünde bir kabule götürmüştür. Örneğin Wellman, üçüncü kuşak hakların, insan haklarının evrensellik ve eşitlik ilkesine aykırı olduğunu iddia etmiştir (Tepe, 2018: 84).

Üçüncü kuşak haklar, dünya kaynakları konusunda adilane bir paylaşım ve dünyada mevcut sorunlara dair karar mekanizmalarına bireylerin eşit bir şekilde katılma isteğinin hukuk alanına yansımalarının bir ürünüdür. Üçüncü kuşak hakların sağlanabilmesi hem bireylerin hem de tüm toplumların ortak çabasını gerektirdiğinden bu haklar ‘dayanışma hakları, halkların hakları, yeni haklar’ olarak da kabul edilir. Dayanışma hakkı kavramının kullanılması ise bu haklara ilişkin gerçekleştirme ve hakların korunması yükümlülüğü sadece devlete değil, aynı zamanda bireylere, topluma ve tüm sivil toplum kuruluşlarına yüklenmiş olmasına dayanır (Turanlı Yücel, 2011: 76). Üçüncü kuşak haklara örnek olarak şu haklar verilebilir: Kalkınma hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı, halkların kendi kaderini tayin hakkı, barış hakkı, çevre hakkı (Çakır, 2020: 164).

1.3.3.1. Kalkınma Hakkı

Kalkınma hakkı, herkesin özgür bir şekilde kişiliğini gerçekleştirebilmesi ve toplumların her birinin kültürel kimliğine saygı gösterilmesini talep etme hakkıdır. Kalkınma hakkında üç temel unsurdan bahsedilebilir: İnsan haklarına saygı, eşitlik ve ayırım yapmama. Kalkınma hakkı, gelişmesi ile diğer özgürlüklerin de gelişimine katkı sağlar. Kalkınma hakkından mahrum bırakılan bir toplumda ise diğer hakların bütünüünün teminat altına alınması zorlaşacaktır. Diğer bir tanımla, kalkınma hakkı, bireylerin gerek maddi gerekse manevi olarak kendini geliştirebileceği ideal toplumsal ve ekonomik düzenin tesis edilmesidir, aynı zamanda bu hakkın esas hedefi de insandır. İlk dönemde sadece ekonomik anlamda gelişme ve bu gelişme sonrasında siyasal, toplumsal ve kültürel gelişmelerin sağlanacağı kabul edilmiş ise de zamanla bu hak daha bütüncül olarak ele alınmış ve bu anlayış terk edilmiştir. Ayrıca bu hak sadece üçüncü dünya ülkelerinde olması gereken bir hak değil, evrensel bir kavramdır (Çakır, 2020:165).

1986 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan Kalkınma Hakkına İlişkin Bildiri’de bu hak, her insanın ve bütün halkların insan hak ve özgürlüklerinin tümünün gereği gibi vücut bulacağı ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal bir gelişmeye katılma, katkı sağlama ile bundan faydalanma hakkını içeren vazgeçilemez nitelikte bir insan

hakkı olarak tanımlanmıştır (Kalkınma Hakkına İlişkin Bildiri, 1986). Bu tanımlamada da belirtildiği üzere kalkınma hakkı hem bireysel hem de kollektif bir hak niteliğindedir. Yine kalkınma hakkının tanımında kalkınma sürecine ve sonucuna değinilmiştir. Zira kalkınmanın neticesi halkın genel refahının iyileştirilmesidir ve bu durum kalkınma süreci ve sonuçlarına katılım ile sağlanmalıdır. Yani, kalkınma hakkı kalkınma sürecini ve sonucunu eşitlikçi duruma getirmeyi amaçlar. Ayrıca kalkınma hakkı, insan haklarını kalkınmanın bir aracı ve ayrıca amacı olarak kabul etmektedir (Teshome, 2022: 6-7).

1.3.3.2. Halkların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı

Halkların kendi kaderlerini tayin hakkı, diğer bir deyişle self determinasyon hakkının süjesi halk olmakla birlikte esasen hiçbir halkın diğer bir halk konusunda bir tasarrufunun olmaması ve bunun olası olmayacağı temeline dayanır. Tek egemen olan halkın üzerinde bir başkası bulunmamakta ve halkın kendisi ve kendi varlığına ait konularda sınırsız bir tasarruf hakkı vardır. Halkın egemenliği sadece dışa karşı bağımsızlığı ifade etmez, aynı zamanda içeride yönetime dair kuralları belirlemek açısından da özgürce tasarruf yetkisini içerir (Arsava, 2013: 389).

Kendi kaderini tayin hakkı, asıl olarak bir topluluğun kendi kaderini belirleme hakkıdır ve bu ilke özellikle toplumun siyasi rejimini de kendisinin belirlemesini sağlar. Bu hak, Wilson ilkelerinde⁴ de yer almıştır. Birleşmiş Milletler Şartı'nda bağımsız bir devlet kurma hakkının varlığı ile birlikte toplumun istediği devlete tabii olmasını seçebilmesi olarak tanımlanmıştır. Kendi kaderini tayin etme hakkı içsel ve dışsal olmak üzere iki kategoriyi barındırır. İçsel kendi kaderini tayin etme hakkı, devletlerin herhangi bir dış baskı olmaksızın dilediği yönetim biçimini seçmesi anlamına gelirken dışsal kendi kaderini tayin hakkı ise bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ortak paydaları bulunan

⁴ ABD Başkanı Woodrow Wilson'un, 8 Ocak 1918'de ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmada belirttiği ve tarihe 'Wilson Prensipleri' olarak geçen ve ABD'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmasını istediği dünya düzenine ilişkin bu görüşler, genel itibarıyla silahsızlanmadan, sömürge toplumlarına, devlet sınırlarından kendi kaderini tayin hakkına ve hatta barışın devamına dair geniş ve kapsamlı bir metindir (Üste, 2014: 41).

bir toplumun akıbetini belirlemek suretiyle bir devlete sahip olmasını ve egemenlik hakkını elde etmesini, özetle bağımsızlığını ifade eder (Akıl & Küçükali, 2010: 7-8).

1.3.3.3. Barış Hakkı

Barış, yalnızca savaşın yokluğu anlamına gelmemektedir, aynı zamanda bireylerin huzur içinde bir his ile yaşayabileceği uluslararası ortamın mevcudiyetini gerektirmektedir. Bu durum ise ulusal ve uluslararası düzeyde mevcut çatışmaların adilane çözümünü gerekli kılar. Ayrıca farklı kimlik, din ve medeniyetlere dair saygı da barışın önemli şartlarından biridir. Barış hakkı bireylerin, birey gruplarının ve toplumların sahip olduğu bir haktır (Ardal, 2007: 305).

Barış hakkı, herkesin barış ve güvenlik şartları içerisinde yaşaması ve insan haklarından bütünüyle yararlanabilmesi düşüncesini kapsayan bir kavramdır. 1945 tarihli BM Şartı'nın "BM'nin Amaçları" başlıklı 1. maddesinde barış hakkı, '*Uluslararası barış ve güvenliğin temin edilmesi ve barışı korumak ve barışı tehdit eden faaliyetleri önlemek için etkili kolektif önlemler alınması*' şeklinde düzenlenmiş ve BM Şartı doğrultusunda kabul edilen Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası İlkeler Bildirgesi'nde ise uluslararası barışın korunması konusunda devletlerin iş birliği yapacağı hususu düzenlenmiştir. 1984 tarihli BM Halkların Barış Hakkına Dair Bildirgesi'nde ise hak somut ve diğer haklardan münferit olarak ele alınmıştır (Sınakçı, 2017: 134-135).

1.3.3.4. Çevre Hakkı

Çevre hukukunun gelişimi ile birlikte çevresel değerlere hukuki güvencelerin kazandırılması konusunda yapılan çalışmalar neticesinde çevre, insan hakları felsefesi alanında da tartışma konusu haline gelmiş ve üçüncü kuşak haklar kapsamında çevre hakkı ele alınmıştır (Gürseler, 2008: 199).

Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı olarak tanımlanan ve üçüncü kuşak haklar kategorisinde yer alan çevre hakkı, doğal kaynakların adaletsiz bir biçimde paylaştırılmasının meydana getirdiği sorunlara dair çözümler üretme ve kaynakların sorumsuz bir şekilde tüketilmesinin önüne geçilmesine dair talepleri ifade eder. Çevre hakkı, 1972 Çevre Konferansı'nda ilk kez ilan edilmekle birlikte gerek doğrudan gerek ise dolaylı olarak anayasalarda düzenlenmiştir. Çevre hakkı yaşam hakkı, barış hakkı ve gelişme hakkı ile direkt ilgilidir. Savaşlar sonrasında çevrede oluşan tahribat, bu

tahribatın halkların doğal kaynakları gereği gibi kullanmalarını engellemesi gibi sonuçları, çevre hakkının bir talepten ziyade bir insan hakkı olarak kabul edilmesini ve teminat altına alınmasını zaruri hale getirmektedir (Turanlı Yücel, 2011: 77). Hakların anca yaşanabilecek düzeyde bir ortamda kullanılabileceği hususu gözetildiğinde çevre kavramı da hakların kullanılabileceği yaşam ortamını ifade etmekte olup bütün ayrımlardan uzak bütün hak ve özgürlüklerin varlık ve geçerlilik şartıdır (Gürseler, 2008: 200).

1.3.4. Dördüncü Kuşak İnsan Hakları

Günümüzde teknolojik ve bilimsel alandaki gelişmelerin insan onuruna yönelttiği tehditlerin etkisi ile ortaya çıkan hem zaman hem de nitelik olarak ilk üç kuşak dışında bir belirleme ihtiyacının ürünü olan dördüncü kuşak haklar, şimdilik 'son' olarak nitelendirilen insan hakları kategorisidir (Boyar & Kama Işık, 2019: 605-606).

İnsan hakları, esasen insan onurunun olası tehditlere karşı korunmasını sağlar nitelikte olmakla birlikte sınıflandırmaya eklenen dördüncü kuşak haklar, temel olarak mevcut teknolojik ve bilimsel gelişmelerin etkisi ile temel hak ve hürriyetlerin karşılaştığı risklerin çeşitliliğinin artması sonucunda ortaya çıkmış bir sınıftır (Yılmaz & Özcan, 2022: 475).

İnsan varlığı, son yüzyıllardaki teknolojik ve bilimsel ilerlemenin ulaştığı seviye olumlu olarak nazara alınsa da aynı zamanda büyük bir risk ile karşı karşıyadır. İnsan doğasına dair biyoteknolojik gelişmeler ve bilişim teknolojisinin bireylerin özel hayatına bu denli dahil olduğu gözetildiğinde, insan onurunun şu ana kadarki en büyük ve neticesi öngörülemez bir tehdidin altında olduğu açıktır. Bilim ve teknolojinin faydalarının yanı sıra meydana getirdiği olası tehlikeler sonucunda zarara uğrama ihtimali bulunan insan onurunun korunmasının gerekliliği ile ortaya çıkan haklar, dördüncü kuşak haklar başlığı altında belirtilmektedir. Bu hak kategorisinde mevcut hakların neler olduğu konusunda bir kesinlik olmamakla birlikte bu haklara örnek olarak farklı olma hakkı, biyoetik haklar, siber uzay hakkı, ayırım yapılmaksızın tüm yurttaşları temsil eden demokratik bir siyasal rejimde yaşama hakkı, su hakkı ve yine BM Konvansiyonu'nun 1989'da çocuk hakları arasına aldığı; ihmal, kıyım, sömürü ve ayrımcılığa karşı koruma hakkı, zorunlu ve bedelsiz eğitim hakkı, oyun hakkı, akıl ve fizik sağlığı hakkı, engelli çocukların özel eğitimden yararlanma hakkı gibi haklar verilebilir. Farklı yazarlar arasında çeşitli haklar

sayılsa da bilimin kötüye kullanılmaması hakkı altında kişisel bütünlük hakkı ve kişisel verilerin korunması hakkı, bu hak kategorisinin şu ana dek çerçevesi belirlenmiş örnekleri olarak kabul edilir (Boyar & Kama Işık, 2019: 605-606).

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ, AVRUPA KONSEYİ VE İNSAN HAKLARI

Bu bölümde Avrupa Birliği'nin tarihsel süreç içerisinde oluşumu, gelişimi ve genişlemesi üzerinde durularak akabinde AB'nin temel kurumları incelenerek AB'nin genel yapısı ve işleyişi açıklanmaya çalışılacaktır. Bir diğer önem arz eden konu olan Avrupa Konseyi ve onun bir kuruluşu olan ve insan hakları konusunda kararları ile önemli bir yer tutan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne dair bilgiler ile sonraki aşamada AB'nin yasal düzenlemeler çerçevesinde insan hakları anlayışı incelenecektir.

2.1. Avrupa Birliği

2.1.1. Kuruluş ve Genişleme Süreci

Avrupa'da bir birlik oluşturma çalışmaları çok eski tarihli felsefi temellere dayanmaktadır. Kömür ve çelik kaynakları ile milli ticaret sınırlarının kaldırılarak ekonomik bir birlik meydana getirmeyi hedefleyen Avrupa Kömür Çelik Topluluğu'nun kurulması ile bu çabalar resmi bir zemine oturtulmuştur. Avrupa Birliği denilen bu büyük oluşum, başlangıçta 6, günümüzde ise 27 ülkeyi kapsayan ortak siyasi ve ekonomik bir bütünlük meydana getirmeyi amaçlamaktadır (Kıraç & İlhan, 2010: 191-192). İngiltere 31 Ocak 2020 tarihinde birlikten ayrılmıştır (Edgington, 2020). Bunun sonucunda birliğin 28 olan üye sayısı bu tarih itibarı ile 27'ye düşmüştür.

Schuman Deklarasyonu⁵, Ortak Pazar anlayışına yönelik ilk ciddi adım olup Paris Antlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu oluşturulmuştur. Birliğin kurucu üyeleri Batı Almanya, Belçika, İtalya, Lüksemburg, Fransa ve Hollanda'dır. Topluluk, dünya barışının tehditlere karşı ancak orantılı yaratıcı çabalar ile kendisini koruyabileceği hususunun gözetilerek organize ve dinamik bir Avrupa'nın medeniyete katkı sağlamak suretiyle barışçıl ilişkilerin muhafazası açısından zorunlu olduğu inancı ile husumetler

⁵ R. Schuman, dönemin Fransa Dışişleri Bakanıdır ve 9 Mayıs 1950'deki beyanları, ki bu beyanlar Avrupa Birliği'nin çekirdeğini oluşturmaktadır, esasen bir Avrupa Federasyonu öngörmektedir. Bu beyanın akabinde birçok adım atılmakla ekonomik bir birlik için temel oluşturulmaya başlanmıştır (Mathieu, 2006:12-13).

yerine menfaatlerde birleşmenin sağlanması, ekonomik bir topluluk oluşturulması, ortak bir kaderi idare edecek kurumların oluşturulmasını amaçlamıştır. Bu temellere dayanan topluluk, bir yıl sonra 1954'te Avrupa Nükleer Araştırma Örgütü'ne (EURATOM) dönüşmüştür (Ayata & Ercan, 2012: 4).

25 Mart 1957 tarihinde ise kurucu üyeler tarafından Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuş ve bu topluluğun kuruluşunda yer alan devletlerarası sorunların silah yolu ile çözülemeyeceği, insan haklarının en üstün değer olarak kabulü ve Avrupa topraklarında mevcut kaynakların adilane dağıtılması gibi ilkelere önem verilmiştir. Avrupa Birliği'nin bugünkü şeklini alması ise 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Avrupa Birliği'nin şekillenmesinde önem arz eden birçok kurum ve anlaşmalar mevcut olmakla birlikte, birliğin genişleme sürecinin özellikle Doğu Bloğu'nun yıkılması ve Doğu Avrupa ülkelerine kayması sonucunda Kopenhag Kriterleri ile birliğe dahil olmayı daha düzenli bir hale koymak için çalışmalar yapılmıştır (Ayata & Ercan, 2012: 4-5).

Avrupa Birliği genişleme politikası, 'en önemli ve başarılı dış politika aracı' olarak nitelendirilir, çünkü bu politika gerek tarihsel süreçte dönüştürücü gücünü yayması gerek ise birliğin derinleşmesi anlamında kıymetli bir role sahiptir. Genişleme politikası, her yeni genişleme dalgası akabinde birliğin tekrar şekillenmesi demektir. Özellikle beşinci genişleme dalgası, ki bu Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliğinin gerçekleştiği dalgadır, genişleme politikasının bugünkü halini alması konusunda etkilidir ve 'koşulluluk ilkesi'⁶nin kurumsallaşmasını temin etmiştir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024).

Genişleme sürecinin 6 temel döneme ayrılmak ve bu süreçlerde farklı ülkelerin katılımı mevcut olmakla birlikte son olarak Hırvatistan'ın, 2011 tarihinde Katılım Antlaşması'nı imzalaması ve 2013 yılında üye olması ile AB, 28 üyeye ulaşmıştır. Fakat

⁶ AB, aday ülkelerde birliği gerektirdiği değişimin ve bu ülkelerin birliğin ilke ve ölçütlerine uyum içinde olmasının temini için koşulluluk ilkesini stratejik bir araç kabul ederek esasen bir eylem mekanizması şeklinde kullanmıştır. Koşulluluk ilkesi, üçüncü ülkelere ticari imtiyazların tanınması, yardım ve işbirliği konularında gerekli anlaşmaların imzalanması yahut üye ülkeler ile siyasi ilişkilerin kurulması gibi hususları içermektedir (İba Gürsoy & Ülgen Türedi, 2020: 365).

Birleşik Krallık'ın 2020 tarihinde üyelikten çıkması akabinde AB, şu an 27 üyeye sahiptir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024).

Mevcut durumda AB üyeliğine aday üye sayısı dokuzdur: Türkiye, Karadağ, Sırbistan, Kuzey Makedonya, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Ukrayna, Moldova ve Gürcistan. Aday ülkeler arasında Türkiye ile Karadağ, Sırbistan, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk, AB ile katılım müzakereleri sürecindedir. Ukrayna ve Moldova ile ise Aralık 2023 tarihinde katılım müzakerelerine başlanması kararlaştırılmıştır. Kosova ise Avrupa Birliği'ne potansiyel aday ülkedir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024).

2.1.2. Avrupa Birliği Kurum ve Organları

2.1.2.1. Avrupa Parlamentosu

Kurucu antlaşmalar ile kurulan kurumların başında gelen Avrupa Parlamentosu'nun birliğe üye devletlerin demokratik siyasi iradesini temsil ettiği kabul edilir. Kuruluşun başlangıcında iki dereceli bir seçim sistemi ile parlamentoya üyeler seçilmiş ise de günümüzde parlamentoya üye seçimi, tek dereceli ve tüm üye devletlerde aynı zaman diliminde yapılan genel bir seçim yapılmak suretiyle doğrudan halk tarafından yapılmaktadır. Doğrudan halk tarafından seçilse de halkların bu seçimlere pek katılmadığı ve rağbet göstermediği görülmektedir. Yine bu seçimler açısından bir diğer sorun her devletin kendi ulusal seçim sistemini uygulaması sebebiyle seçim sistemlerinin üye devletlerin tümünde aynı olmamasıdır (Çaşın & Özgöker, 2013: 106-108).

Strasbourg'da toplanan ve görev süresi 5 yıl olan Parlamento'da tüm siyasi yönelimler doğrudan seçilen üyelerce ve yerel meclislerde bağımsız olarak temsil edilmektedir. Parlamento'da Avrupa'nın bütünleşmesi amacıyla atılan bir adımla belirli siyasi gruplar temsil edilmektedir. Yine parlamentonun çalışmaları ve toplantıları halka açık bir şekilde yapılmakta, tartışma, görüş ve kararlar ise Avrupa Birliği Resmi Gazetesi'nde yayımlanmaktadır. Resmi iş ve ilişkilerde parlamentonun temsil yetkisi 2,5 yıl süre için seçilen başkana aittir. Parlamentonun bütçe işleri, personel, idari ve kurumsal işlerin takibi ile görevli organı ise bürodur. Parlamentonun Başkanlık Divanı, parlamento başkanı ile siyasi grup başkanlarından oluşmakta olup genel kurulun gündemini, organların çalışma takvimlerini, komisyon ve heyetlerin görev tanımlarını belirleme ile görevlidir. Avrupa Parlamentosu'nun yetkilerini ise yasama yetkisi, bütçe yetkisi ve

denetim yetkisi olmak üzere üç ana başlıktan oluşmaktadır. (Çaşın & Özgöker, 2013: 108-112).

2.1.2.2. Avrupa Birliği Konseyi

AB üye devletlerinin ulusal menfaatlerinin temsil edildiği organ olan ve Bakanlar Konseyi ya da AB Konseyi olarak belirtilen bu yapı, AB üyesi devletlerin bakanlarından meydana gelir ve toplantılara toplantı gündemi doğrultusunda üye devletleri temsil etmek üzere ilgili bakanlar katılmaktadır (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024).

AB Konseyi, birliğe üye devletlerin hükümetlerini temsil etmekle birlikte AB yasalarının müzakere edilmesi ve kabul edilmesi, AB bütçesinin kabulü, AB'nin dış ve güvenlik politikasının geliştirilmesi, AB adına milletlerarası antlaşmaların sonuçlandırılması, üye devletlerin belirli alanlardaki politikalarının uyumunun sağlanması gibi görev ve yetkileri vardır (European Council , 2025).

2.1.2.3. Avrupa Birliği Komisyonu

Dünyanın en güçlü uluslararası yönetimlerinden biri olan AB Komisyonu, yürütme ve uygulama sorumluluklarına sahip, AB'nin mali bakımdan idaresinde önemli bir role sahiptir. Komisyon, AB'de merkezi konumdadır ve mevzuatı konusunda da birçok alanda teklif sunma tekel yetkisi bulunmaktadır. Komisyonun faaliyetleri, AB üye devletlerinin iç politikalarını ve politikalarını etkilemenin yanı sıra, uluslararası düzenleme, ikili ve çok taraflı uluslararası müzakereler ve Avrupa ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki ilişkiler üzerinde de sonuçlar doğurmaktadır. Tarihsel anlamda da Avrupa entegrasyonunun 'motoru' olarak kabul edilen bu alan, daimî tartışmaların konusu, güçlü ve çoğu zaman aşırı görüşlerin nesnesidir (Kassim vd., 2013: 1).

AB'nin temel organlarından olan ve bir hükümet gibi çalışan, öyle ki ‘‘AB'nin Hükümeti’ olarak adlandırılan Komisyonun merkezi Brüksel’dedir. Ayrıca Komisyonun Lüksemburg’da ofisi bulunmakta ve dünyanın farklı yerlerinde de temsilcilikleri bulunmaktadır. AB'nin can damarı olan Komisyonun temel sorumluluğu birliğin menfaatlerini korumaktır. AB organlarının kendine özgü özellikler göstermesi (sui generis) özelliği AB Komisyonu’nda da mevcuttur. Bu yönü ile komisyon, diğer tipik uluslararası sekreteryalardan farklılık arz eder. Örnek olarak, BM Sekreteryası’ndan daha fazla fakat bir yürütme organı benzetmesi olsa da demokratik bir ülke hükümetinden ise

daha az yetkiye sahiptir. Komisyon görevini ifa ederken AB Hukuku'nun uygulanmasına dikkat ederek gerekli olan bilgileri alma ve inceleme yetkisini haizdir ayrıca ortak pazarın işleyişi ile finansal işlemlerin idaresinden sorumludur. AB Komisyonu'nun tevdi ettiği görevleri yapmakla yükümlü olan komisyon, konseyin tasarruflarını uygular. Komisyon, AB'yi temsil ile uluslararası antlaşmaların müzakere süreçlerini yürütmektedir. Ayrıca kollejyal yapıya sahip komisyon, yapı ve yetkileri yönü ile ortak bir kuruluştur ve icraatları da topluluğun menfaatini amaçlar (Özarslan, 2005: 231-232).

AB Komisyonu'nun temel görevleri, Avrupa Topluluğu Kurucu Antlaşması'nın 211. maddesinde yer almaktadır. Komisyon, ortak pazarın gereği gibi işleyişi ve gelişiminin teminini hedefler. Komisyon antlaşmada öngörülen ya da bu antlaşma gereğince kurulan kurumların almış olduğu tedbirlerin gereğinin ifasını sağlama, antlaşmada belirtilen hususlar hakkında görüş bildirme ve önerilerde bulunma, antlaşmanın cevaz verdiği durumlarda karar alma, AB Konseyi ve Parlamento kararlarının hazırlık sürecine katılma ve Yine AB Konseyi tarafından verilen yetkileri kullanma hakkına sahiptir (Özarslan, 2005: 237-238).

2.1.2.4. AB Adalet Divanı

AB'ye üye her devlet tarafından gönderilen birer yargıç olmak üzere toplam 27 yargıçtan oluşan Adalet Divanı, daireler şeklinde çalışmaktadır. Daireler arasında herhangi bir ihtisas ayrımı yoktur. İmzalanacak uluslararası antlaşmalarla ilgili görüş belirtme, Komisyona üye devletlerin uygulamalarının topluluğun kurallarına aykırılık arz ettiği iddiası ile açılan ihlal davaları, üye devletlerin AB Parlamentosu ya da Konseye karşı açmış olduğu hareketsizlik davaları, hakimlerin ve hukuk sözcülerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve bunlar hakkında diğer cezaların uygulanması (görevden alma, kazançların bir kısmından yoksun bırakılma vs.), üye devletlerce Parlamento ve Konsey tasarruflarına ve AB Komisyonu'nca kabul edilen tasarruflara karşı tek başına veya birlikte açılan iptal davaları, Divanın baktığı davalara örnek verilebilir (Alyanak, 2014: 257-259).

Divanın verdiği kararlar, antlaşma hükümlerine göre ilgili ülkece yerine getirilir. Karar icrası, ilgili ülkenin tenfiz makamının onayına bağlıdır. Aksi takdirde Divan kararlarının zorla icra gücü yoktur ve bundan dolayı zorla icrayı gerçekleştirebilecek bir

makam da söz konusu değildir. Fakat bazı kararların tenfiz makamı dış işleri ve adalet makamları olur, cebr-i icrası mümkündür (Anadolu, 2013: 370).

2.2. Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

Avrupa Konseyi, AB'den ayrı bir varlık olup Türkiye'nin kurucu üyesi olduğu, üye sayısı daha fazla olan, insan hakları, hukukun üstünlüğü, ırkçılık gibi sorunların çözülmesi amacıyla 1949 yılında kurulan bir örgüttür. Avrupa Birliği ile ayrı kurumlar olması ve bünyesinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni barındırması nedenleri ile ayrı bir başlık altında incelenecektir.

2.2.1. Avrupa Konseyi

Avrupa Konseyi, Avrupa'nın ilk siyasi örgütü olup insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel ilkelerin daha etkili olması hedefi ile 1949 tarihinde kurulmuştur. Avrupa Hareketi Örgütü adı ile kurulan bu kurum, İkinci Dünya Savaşı akabinde meydana gelen olumsuz durumlardan arı, iç çekişmelerden uzak, insan haklarına saygılı, ortak mirasa, geleneklere ve değerlere sahip, özgür milletlerin aynı hedefe yönelen bir birlik kurulmasını hedeflemiştir. Yani Konseyin amacı, güçlü bir AB oluşturulmasını sağlamak, insani değerlerin geliştirilmesi, hayat standartlarının yükseltilmesi, temel insan hak ve hürriyetlerinin temini ve korunmasıdır. Ekonomik bir bütünleşmenin yanında siyasi bir bütünleşmeyi de hedefleyen AB için ortak insan hakları ve demokrasi anlayışı da mevcuttur. Öyle ki bu anlayış Kopenhag Kriterleri ile somut bir zemine oturtulmuştur (Demir, 2006: 157).

Avrupa Konseyi, kurulduğu zaman 10 üye ülke mevcut iken şu an üye sayısı 46'dır. Konseyin çalışma programı, sosyal ve ekonomik problemler, insan hakları, eğitim, sağlık, medya, kültür, spor, yerel/bölgesel idareler, çevre gibi alanları kapsamaktadır. Özetle topluluğun asıl odak noktası birey ve bireylerin mutluluğu olup bu durumun en somut örneği ise AIHS ile bireye sağlanan hak ve özgürlüklere ilişkin olarak ihlal iddiaları ile ilgili devlet aleyhine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne şikâyet yolunun mevcut olmasıdır. Bu şikâyet yolu ile tarihte ilk kez birey, uluslararası hukukun bir öznesi haline gelmektedir. Çalışmalarını üye ülkelerin yanında üye olmayan ülkelere de açık tutan Avrupa Konseyi, sadece hükümetler ile değil aynı zamanda yerel yönetimler, ulusal yasama meclisleri ve dernekler gibi hükümet dışı kuruluşlar ile de çalışmaktadır. Avrupa Konseyi 3 önemli organa sahiptir: Bakanlar Komitesi (karar organı), Parlamenter

Asamblesi (yasama organı) ve Avrupa Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi (danışma organı) (Demir, 2006: 158).

2.2.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)

AİHS'nin 19. maddesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kurulmasını öngörmüş olmakla birlikte sözleşmenin ilk halinin 46. maddesinde yer alan hükümle sözleşmeye taraf devletlerin AİHM'in sözleşmenin uygulanması ve yorumlanması konusunda yargılama yetkisini tanımaları gerektiği hükmü sebebi ile aslında AİHM'in sözleşme ile kurulduğu söylenemeyecektir. Zira bu hususta devletlerin bu husustaki açık ve sözleşmenin kabulünden ayrıca bir beyanda bulunmalarına bağlıydı. Sözleşmenin eski 56. maddesi kapsamında AİHM'e ilk üye seçiminin sözleşmenin tarafı olan sekiz devletin mahkemenin yargılama yetkisini kabullerine dair beyanda bulunmaları akabinde yapılacağı düzenlenmişti ve bu kabul mahkemenin uyuşmazlıklar konusunda karar vermeye başlamasının da ön koşulu idi. Bu hususta sekiz devletin AİHM'in yargı yetkisini tanımalarının uzun zaman alması sebebiyle mahkeme üye seçimleri 1959 yılında gerçekleşti. Türkiye, 25 Eylül 1989 tarih ve 89/14563 sayılı Bakanlar Kurulu kararı sonrasında AİHM'nin yargılama yetkisini tanımıştır (Muratoğlu, 2016: 313-314).

Sözleşmenin 14 numaralı protokol ile yapılan değişiklik ile AİHM'de görev yapan hâkim sayısı ile sözleşmeye taraf devlet sayısı eşittir ve hakimler ise Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nce oy çokluğu ile seçilmektedir. AİHM, başvuruları tek hâkim (single-judge formation), üç hakimli komiteler (committees), yedi hakimden oluşan daireler (Chambers) ve 17 hakimden oluşan büyük daire (Grand Chamber) organları ile neticelendirir (Muratoğlu, 2016: 317).

Sözleşmenin ihlali dolayısı ile mağdur konumunda olan herkes ve aynı zamanda sözleşmeye taraf devletler, sözleşme kapsamında mevcut hakkının veya haklarının ihlal edildiği iddiasını havi bir dilekçe ile mahkemeye başvurmak hakkını haizdir. Mahkemenin yargı süreci kamuya açık, çoğunluk kısmı yazılı ve çelişmeli yargılama ilkesine uygundur. Çok az sayıda davalar duruşmalı görölse de bu duruşmalar Büyük Daire'nin istisnai şartlar dahilinde verdiği kapalılık kararı durumları hariç halka açık yapılır (İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı, 2019).

Kişiler şahsen veya vekilleri (istisnai hallerde vekil ile temsiliyet zorunlu olabilmektedir) aracılığı ile başvuru yapabilmektedirler. Avrupa Konseyi tarafından, adli

yardım sistemi de kabul edilmekte olup maddi gücü yeterli olmayan kişiler bu kurumdan faydalandırılmaktadır. Mahkemenin resmi dili İngilizce ve Fransızca olsa da başvuruların taraf devletlerden birinin dili ile de yapılması olanağı vardır. Başvuruya taraf hükümete savunmalarını (gözlemlerini) sunması için 16 haftalık süre verilmektedir, daha sonrasında başvurucuya da 4 haftalık cevap süresi verilir. Başvurucu bu aşamada taleplerini de bildirir. Başvurucunun cevap ve talepleri, nihai gözlemlerini bildirmesi amacıyla ilgili hükümete iletilir. Bu aşamanın tamamlanmasının akabinde hâkim-raportör tarafından karar taslağı hazırlanarak dosya dairenin önüne getirilir. Dairenin ihlal tespiti genel olarak sözleşmenin 41. maddesinde yer alan bir miktar tazminatın başvurucuya ödenmesi ile karara bağlanır. Yine daire, 46. madde kapsamında yapılması gereken uygulama ve alınması gereken tedbirlere de hükmedebilir. Daire kararları kesin olmamakla birlikte taraflardan biri, 3 ay içinde kararı Büyük Daireye gönderebilecektir. Eğer bu konuda bir talep yok ise, taleplerinden taraflar vazgeçmişlerse ya da talep başvuru sonrasında beş kişilik Panel tarafından ret ile sonuçlanmış ise dairenin kararı artık kesin bir hüküm teşkil edecektir. Mahkemenin kesin nitelikteki hükümleri ilgili devleti bağlayıcı niteliktedir ve bu kararların uygulanmasından ise Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi sorumludur. Bakanlar Komitesi ihlal kararı akabinde ilgili devlet tarafından kararın infazı için gerekli tedbirlerin alınıp alınmadığını denetlemektedir hatta Bakanlar Komitesi'nin mahkemeden kararın tanzih ve ilgili devletin kararın gereğini uygulayıp uygulamadığının değerlendirilmesini talep yetkisi de mevcuttur (İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı, 2019).

Mahkeme kararları davanın tarafları hakkında hüküm doğursa da bu kararlar devletlerin iç hukukunda direkt bir sonuç doğurmamaktadır. Mahkeme iç hukuk kararlarına karşı bir temyiz mercii görevi görmediğinden iç hukukta mevcut olan ve mahkemece ihlal kararı verilen bu kararlara ilişkin mahkemenin iptal, değiştirme ya da bozma şeklinde bir etkisi de söz konusu değildir. Mahkemenin kararlarının iç hukukta nasıl bir etkisinin olacağı ve gereğinin nasıl yapılacağı taraf devletlerin tasarrufundadır. Mahkemenin verdiği ihlal kararlarının devletlere 3 şekilde yükümlülük getirdiği söylenebilir. Bunlar ilgili devlet aleyhine hükmedilen tazminat miktarının ödenmesi, ihlalin ve etkilerinin giderilmesi için bireysel tedbirlerin alınması ve benzer nitelikte yeni ihlallerin önlenmesi için genel nitelikte tedbirlerin alınmasıdır. Özetle mahkemenin vermiş olduğu ihlal kararlarının gereğinin yerine getirilmesi hususunda takdirin taraf devletlerde olduğu kabul edilebilir fakat ihlal kararı ile devletlerden beklenen ise ihlalin

izlenecek yöntem fark etmeksizin ortadan kaldırılması, ihlal sebebiyle mevcut olumsuz durumların sonlandırılması ve ihlal öncesindeki durumun yeniden tesis edilmesidir (Şenol, 2012: 268-269).

2.3. Avrupa Birliği Mevzuatı ve Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Anlayışı

2.3.1. AB Hukukunun Kaynakları

AB mevzuatı, kaynakları bakımından klasik uluslararası hukuktan farklılıklar arz etmektedir. AB hukukunun kaynakları; Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)'nu kuran Paris Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET)'nu kuran Roma Antlaşmaları (kurucu antlaşmalar) temelinde birlik üyeleri ile imzalanan anlaşmalar ve yetkili organlar tarafından oluşturulan kurallar (Birlik müktesebatı) ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) kararları şeklinde sıralanabilir (Aktuğ & Çelik, 2013: 3).

AB hukukunu oluşturan kaynaklar hiyerarşik olarak birincil hukuk ve yazılı olmayan hukuk (hukukun genel ilkeleri), AB'nin milletlerarası antlaşmaları ve ikincil hukuk (yasama organının düzenlemeleri, yetki devrine ilişkin tasarruflar ve uygulama) şeklinde sıralanabilir. Birincil hukuku kurucu antlaşmalar (AKÇT Antlaşması, AET Antlaşması, EURATOM Antlaşması ve AB Antlaşması) ve bu antlaşmaların ek protokolleri ile kurucu antlaşmalarda değişiklikler gerektiren düzeltme veya yeni eklemeler içeren antlaşmalar oluşturur. Kaynaklar hiyerarşisinin en üstünde mevcut olan birincil kaynakları içerisinde AB hukukunun yazısız kaynakları bir başka deyişle AB hukukunun genel kaideleri ve uluslararası teamül hukuku yer almaktadır. (Baykal & Göçmen, 2021: 96-99). İkincil kaynak normlarının hiçbir suretle birincil kaynak normlarına aykırı hükümler taşıyamayacağı açık olup, bu konuda mevcut ihlaller halinde Avrupa Topluluğu Adalet Divanı'na müracaat yolu gerek birliğe üye devletler gerekse birlik kurumlarına açıktır (Tapan, 1999: 102).

AB mevzuatının ikincil kaynaklarını ise esasen karar alma yetkisi ya da düzenlemeler yapma yetkisi bulunan AB organlarının (Konsey, Parlamento ve Komisyon) oluşturduğu düzenlemeler oluşturmaktadır. (Baykal & Göçmen, 2021: 96-99). Bu organlarca çıkarılan tüzükler, yönergeler, kararlar bağlayıcı olma özelliğine sahiptir. Ayrıca topluluk işlemlerinden olan tavsiyeler ve görüşler ise bağlayıcı özellik arz etmediklerinden birlik mevzuatı içerisinde kabul edilmezler (Tapan, 1999: 103-104).

Birliğin diğerk üçüncü hukuk kaynağı ise üyesi olmayan ölkeler ile veya diğerk uluslararası kuruluş ve topluluklarla yaptığı anlaşmalardan oluşmaktadır. Bu anlaşmalar, ticari alanlarda ya da teknik ve sosyal bazda geniş bir iş birliği öngören antlaşmalar ile belirli ürünlerin alım-satımına dair anlaşmaları kapsar. Birlik mevzuatında ATAD'ın kararları önem arz eden diğerk kaynaklardan biridir. Üye ölkeler, birlik kurumları ve diğerk kişi ve kurumlar, kararlarında ve faaliyetlerinde ATAD kararlarına riayet ederler. Ayrıca doktrin (topluluk hukukuna dair yazılan kitap, makale ve diğerk bilimsel çalışmalar) de diğerk bir kaynak olarak belirtilebilir (Düzel, 2004: 13-16).

2.3.2. Avrupa Birliğı Mevzuatında İnsan Hakları

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, insan haklarına dair ilk temel belge olmakla birlikte AB üyesi ölkelerin diğerk ölkeler ile olan ilişkilerinde bu beyannamede mevcut ilkeleri gözettiğı görölmektedir. 1957 Roma Antlaşması ile ortaya çıkan Avrupa entegrasyonu da demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve temel hürriyetlerin korunması gibi ilkelere dayanmaktadır. 1990 öncesindeki dönemde AB'nin insan haklarının korunması yönünde ihtimam gösterdiği söylenemese de bu konuda dönüm noktasının bu tarih sonrası olduğunun kabulü gerekir. Bu konudaki hassasiyetin artmasında en etkili olan olay ise insan haklarına dair düzenleme ve gerekli uygulamaların yapılması konusunda engel teşkil eden Soğuk Savaş döneminin sonlanmasıdır. İki kutuplu düzenin sona ermesi ile insan haklarının korunması konusu, milletlerarası alanda önem kazanmış ve insan haklarına saygı kavramı dış politikada esas kabul edilmeye başlanmıştır (Haktankaçmaz, 2010: 2). AB için demokrasi ve insan hakları, birliğin varlığı, elzem olup aynı zamanda birliğe katılacak ölkelerin de bu kavramlara saygılı olması üyelik kriteri kabul edilmiştir (Turhan, 2017: 464).

Yakın zamanda meydana gelen gelişmeler ile insan haklarının etkili bir eylem niteliğı alarak küreselleşmesi, bu hakların korunması amacıyla milletlerarası sivil toplum kuruluşların kurulmasını ve önemini gittikçe arttırmasını sağlamıştır. İnsan haklarının ihlali durumunda milletlerarası hukukta yer alan 'içişlerine müdahale etmeme' ilkesinin uygulanmaması kabul edilir. Bölgesel anlamda bu konuda yapılan en önemli düzenleme ise 1950 yılında imzalanan ve 1953 yürürlük tarihi olan AİHS'dir. Sözleşmede insan haklarına ve bu hakların korunmasına dair somut ve detaylı tanımlama ve sınırlamalar ile etkin bir koruma mekanizması yer almaktadır (Sanioğlu, 2008: 80).

Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu meydana getiren antlaşmaların hiçbirinde temel hakların yer almadığı görülmektedir ki bu durumun nedeni bu birliklerin esasen ekonomik bir birlik olma hedefi taşımasıdır. Sonraki süreçte temel haklar konusunda tartışmalar başlamış ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'nın (yeni adı ile Avrupa Birliği Adalet Divanı) 1960 sonrasında içtihatlar ortaya koyması ile temel haklar gündem olmaya başlamıştır. Divan, üye ülkeler için ortak anayasal teamüller öngörmekte ve AİHS ile diğer uluslararası antlaşmaları da değerlendirerek insan haklarının korunması konusunda belli bir standart meydana getirmektedir. 1950 ve 1980 yılları arasında Avrupa Birliği Adalet Divanı, belirli kavramları AB'nin en önemli ilkeleri olarak kabul etmiştir: Eşitlik hakkı, ayrımcılık yasağı, yasal korunma hakkı, ölçülülük ilkesi, savunma hakkı, belirlilik ilkesi. 1972 yılında Avrupa Parlamentosu'nun kabul ettiği bildiri ile üye devletlerin gerek anayasalarından gerek ise AİHS'den kaynaklanan temel hak ve hürriyetlerin korunması önceliği ile topluluğun hedefleri doğrultusunda attığı adımlarda da bu haklara saygılı olması gerektiği kabul edilmiştir. Avrupa Parlamentosu 1983 yılından itibaren her yıl düzenli olarak 'Dünyada İnsan Hakları' konulu bir rapor yayınlamaktadır. Ayrıca birliğin, yardım alan ülkelere demokrasi ve insan haklarına saygı hususunda elde edilen veriler doğrultusunda çeşitli uygulamalar söz konusu olup bu konuda olumlu yaklaşım kabul edilmiştir (Turhan, 2017: 464-465).

İnsan hakları konusunda saygı ve insan haklarının geliştirilmesi için üye devletler bölgesel ve evrensel metinler yolu ile bu konudaki kararlılıklarını ortaya koymuşlardır. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu kuran Paris antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğunu ve Avrupa Atom Enerjisi topluluğunu kuran Roma Antlaşması'nda insan hakları konusunda özel hükümler yer almamaktadır. Fakat Roma Antlaşması'nda ayrımcılık yasağı düzenlenmiş ve milliyet temelli ayrımcılık reddedilmiştir. Yine bu antlaşmada işçilerin serbest dolaşımı, kadın-erkek eşitliği düzenlenmiştir (Atalar, 2002: 90-91).

1987 tarihli Avrupa Tek Senedi'nde topluluk tarafından insan haklarının korunması, üye devletlerin iç hukuk düzenlemeleri ve Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ne de atıf yapılarak üçüncü ülkeler ile mevcut ilişkilerde de bu hakların korunması gerekliliği ele alınmıştır. AİHS ve Avrupa Sosyal Şartı'na değinilerek birliğin üyesi olan devletlerde, özgürlük, eşitlik ve sosyal adaletin temini bakımından adımlar atılmıştır.

İnsan hakları konusunda değinilmesi gereken bir diğer antlaşma ise Maastricht Antlaşması olup bu antlaşmada yaşama hakkı, işkence yasağı, yargılanma hakkı, özel yaşamın korunması, düşünce ve basın hürriyeti, toplantı ve gösteri hakkı gibi hak ve hürriyetler ele alınmıştır. Antlaşmanın giriş bölümünde ise temel hak ve hürriyetler, demokrasi ve hukuk devleti ilkesine vurgu yapılmıştır. Üye devletlerin ortak kültürleri ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin temel hakların iki kaynağı olduğuna ve birlik düzeyinde üye devlet vatandaşlarının hak ve menfaatlerinin temini ve korunması için 'Avrupa Vatandaşlığı' kavramına değinilmiştir (Sanioğlu, 2008: 82).

1993 tarihli Kopenhag Zirvesi'nde adaylık başvurusunda bulunan ülkelerin tam üyelik kabulü öncesinde belli kriterleri taşıması yönünde Kopenhag Kriterleri adı verilen kıstaslar belirlenmiştir. Bu kriterler, siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının belirlenmesi olarak üç grup halindedir. İnsan haklarına ilişkin olarak siyasi kriterlerde aranan hususlar şöyledir: Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık hakları ilkelerinin bir güvenceye bağlandığı kurumların mevcudiyeti (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2011). Kopenhag Kriterleri, demokrasi ve hukuk devleti bağlamında bu kavramların salt yazılı kalmayıp uygulamaya geçirilmesini, bu hususta da istikrarlı bir kurumsallaşmayı öngörür. Özellikle AİHS'ye atıf yapan Kopenhag siyasi kriterleri, bu sözleşmeye uygun düzenlemeler yapılması gerektiğine değinmektedir. (İnceoğlu, 2002: 4).

Yine 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması'nın insan hakları konusundaki özelliği ise insan haklarının korunması için ihlallere karşılık siyasi bir yaptırım usulü öngörmesidir. Bu antlaşma ile Maastricht Antlaşması'nda yer alan üye ülkelerin ortak ilkeleri olarak kabul edilen özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel hürriyetlere saygı ve hukukun üstünlüğü ilkeleri, AB'nin temel ilkeleri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bu ilkelere sürekli ve ciddi aykırılık halinde, bir devletin Avrupa Topluluklarının kurucu antlaşmaları ve AB Antlaşması'ndan doğan belirli haklarının askıya alınabileceği öngörülmüştür, öyle ki buna Konsey'deki oy hakkı da dahildir (Çavuşoğlu, 1999-2000: 6).

Temel Haklar Şartı (2000) 'nın kabul edilmesi, temel hakların AB vatandaşları açısından daha somut bir hale getirilmesi ve temel hakların düzeyinin yükseltilmesi, bu hakların daha anlaşılır bir zemine oturtulması ve bu hakların daha seçkin bir yerde olmasını sağlamıştır. Yine Şart, AB Anayasası ve AB vatandaşlarının ortak kimlikleri

konusunda da önem arz etmektedir. Bu şartın hedefi ise AB kurumlarının insan haklarına saygılı bir şekilde uyması ve bu hakların teminat altına alınarak korunmasının teminidir. Özetle, AB'nin sahip olduğu yetkilerin temel haklar açısından lehe sınırlandırılması hedeflenmiştir. İnsan onuru, özgürlükler, eşitlik, dayanışma, vatandaşlık hakları, yargısal haklar ve genel hükümler bölümleri olmak üzere 7 bölümden oluşan şart, 54 madde ve bir başlangıç içermektedir. Öyle ki, Temel Haklar Şartı, AB'nin hukuki değerlerinin yazılı olarak bir tespitidir ve bu değerler gerek AB'ye aday ülkeler için gerekse AB'nin üçüncü ülkelere karşı insan hakları politikası için zaruri bir esas teşkil etmekle birliğin genişlemesi ve dış politikası alanlarında etkili bir belgedir (Metin, 2002: 36-62).

AB'nin insan hakları bağlamında mevcut en önemli gelişmesi olan AB Anayasası, birliğin Temel Haklar Şartı'nda ele alınan temel hakları içerir ve birliğin genel ilkelerini oluşturur. ATAD (Avrupa Toplulukları Adalet Divanı), AB'nin yargısal mekanizmasını oluşturmaktadır. Fakat zaman içerisinde AİHS'ye yapılan atıflar ve AİHS'nin tanınması yönündeki çalışmalar ile AİHS, ilerleyen zamanda ölçüt bir norm olarak kabul edilecektir. Ayrıca insan hakları konusunda AB'nin bağlayıcı olan diğer kaynakları ise tüzük, karar ve direktiflerdir. Bunların haricinde ise bağlayıcı niteliği olmayan tavsiye ve görüşler de bu anlamda kaynaklar olarak gösterilebilir (Sanioglu, 2008: 84-86).

2.3.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)

AİHS, insan haklarının dünyada uluslararası ve yargısal olarak korunması konusunda en başarılı çalışma kabul edilir. Sözleşme, Belarus haricinde Avrupa'daki tüm ülkeleri kapsamaktadır (Greer, 2008: 680).

AİHS, 1949 yılında Avrupa Konseyi bünyesinde hazırlanmış, 1950 yılında imzalanmış ve 1953 yılında ise yürürlüğe girmiştir. İnsan hakları konusunda temel bir katalog sunan sözleşme, insan haklarının uygulanmasından sorumlu üç kurum içermiştir: Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Bakanlar Komitesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM). Süreç içerisinde farklı protokoller ile sözleşmenin içeriği birçok kez değiştirilmiştir ve orijinal haline yeni insan hakları türleri eklenmiştir (Marochini, 2014: 63-64).

İnsan haklarının ve temel hürriyetlerin korunması ve geliştirilmesi, AB'nin kuruluş amaçlarından biri olmakla beraber AB'ye üye devletlerin her biri, hukukun üstünlüğü ve tasarruf alanında yer alan bireylerin tümünün insan hak ve hürriyetlerinden

faaydalanmasını sağlamak ile görevli kabul edilmiştir. Avrupa Konseyi yesi devletlerce, bu amaca yönelik olarak 4 Kasım 1950’de Roma’da İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme (kısaca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)’yi imzalamışlardır. 3 Kasım 1953 yürürlük tarihli bu sözleşme, mevcut insan hakları alanındaki sözleşmelerin içinde en önemli ve etkili olanlardan biridir. AİHS, bir denetim mekanizması içermekle birlikte bu denetim yöntemi, uluslararası hukukun genel ilkelerinden çok daha etkilidir. Şöyle ki sözleşmenin bu özelliği, uluslararası hukukun genel nitelikteki ykmllklerini arka plana atmaktadır, zira denetim mekanizmasının kurumlarının yaptırımları direkt ve daha vasıflıdır. Özellikle 11. Ek Protokolün kabulü ile birlikte AİHS’ne taraf olan her devletin, AİHM’e bireysel başvuru yolu ile AİHM’in yargı yetkisi kapsamında olacağı kabul edilmiştir. Yine bireysel başvuru yolunun yer alması ile birey, uluslararası hukukta hak öznesi olabiliştir. AİHM tarafından birçok ülkeye ilişkin hak ihlali kararı verilmektedir (Turhan, 2017: 474).

AİHS’nin en önem arz eden özelliği, güvence altına aldığı hak ve hürriyetlerin sözleşmede geniş biçimde düzenlenmesi ve bu hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına dair oltlerin yer alması ve sözleşmenin uygulanması konusunda da bir denetim mekanizması kurmuş olmasıdır. Diğer önemli bir özelliği ise bireyi uluslararası alanda hak sahibi yapmasıdır yani, birey ulusal hukukun ötesinde artık uluslararası hukuk anlamında da bir hak öznesidir ve bu haklar açısından bireye uluslararası bir teminat da sağlanmıştır. Sözleşme ile bir denetim mekanizmasının meydana getirilmesi, yine bireyin uluslararası hukuk nezdinde hak öznesi kabul edilmiş olmasının tabii bir neticesidir. Kurulan bu etkili denetim mekanizması AİHS’ni diğer insan hakları belgelerinden ayıran en önemli özelliğidir (şenol, 2012: 264-265).

Temel haklar konusunda etkili olan sözleşme, temel hakların etkin olarak korunabilmesi amacıyla bir devletin, adil yargılanma hakkı, masumiyet karinesi gibi sağlanması gereken ilkeler ile hukuk devleti niteliği kazanabileceğini düzenlemektedir. Bgesel olarak temel hak ve hürriyetlerin temininin yanı sıra ye lkelerin temel haklar konusunda i mevzuatlarının da değişimini sağlayan AİHS’in kendi yetki alanında bulunan bireylerin tümünün temel haklarını koruması mümkün değildir, o nedenle temel haklar ilk olarak devletlerin iç hukukları ile ulusal seviyede güvence altına alınmaktadır. Sözleşmenin asıl amacı, insan haklarının korunması bağlamında Avrupa denetiminin sağlanmasıdır ki sözleşmenin gerektirdiği hukuk sisteminde de taraf devletlere temel

hakların kendi yetkilerindeki kişilere sağlanması ve yine bu konuda uygulamada kullanılacak yolun sözleşme ile uyumlu olması yükümlülüğü getirilmiştir. AİHS'nin sadece bölgesel bir metin olmaktan çok öte, batı demokrasisinin somutlaştırılması hususundaki işlevselliği ile Avrupa Anayasası olduğu iddia olunur. Bu nedenle AİHS'nin Avrupa İnsan Hakları Beyannamesi niteliğinde olduğu belirtilmektedir (Demir, 2010: 238-239).

AİHS'nde yer alan haklar listesi, ek protokoller sonucunda mevcut eklenenler dahil, İHEB'e göre daha dar olmakla, sözleşmede sadece klasik haklar (kişi hakları ve siyasal haklar) mevcut olup sosyal ve ekonomik haklar ele alınmamıştır. Kapsam dışı kalan bu haklar, Avrupa Konseyi'nce Avrupa Sosyal Şartı⁷'nda ayrıca ele alınmıştır. Sözleşmede, Evrensel Bildiri'nin aksine hak ve özgürlükler sadece genel olarak açıklanmamış, haklar somut ve sınırları çizilerek ele alınmıştır. Sözleşme ve ek protokoller, bütün temel hak ve hürriyetleri değil, bu belgelerde düzenlenen hak ve özgürlükler ile sınırlı olarak bir teminat içerir. Sözleşme, düzenlediği haklara dair uygulamaları ve sözleşme gereklerinin yerine getirilip getirilmediği konusunda sıkı bir denetim içerir. Sözleşmenin hak ve özgürlükler kapsamı, süreç içerisinde protokollerle genişletilmekte ise de bu protokoller salt bu protokolleri onaylayan devletler nezdinde bağlayıcılık kazanabilmektedir (Surlu, 2010: 160-161). AİHS'de düzenlenen haklar şunlardır: Yaşam hakkı (m.2), işkence, insanlık dışı ve kötü muamele yasağı (m.3), kölelik ve zorla çalıştırma yasağı (m.4), kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı (m.5), adil yargılanma hakkı (m.6), suç ve cezaların kanuniliği (m.7), özel hayata ve aile hayatına, konut ve haberleşme özgürlüğüne saygı hakkı (m.8), düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (m.9), düşünceyi açıklama özgürlüğü (m.10), toplantı ve örgütlenme özgürlüğü (m.11), evlenme ve aile kurma hakkı (m.12), etkili başvuru hakkı (m.13), ayrımcılık yasağı (m.14) (Çakmak, 2021: 6).

⁷ 1961 yılında imzalanmış ve 1965 yılında yürürlüğe girmiş olan Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni destekleyici bir Avrupa Sözleşmesi'dir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) yalnızca birinci kuşak hakları teminat altına alırken, ikinci kuşak haklar olarak kabul edilen sosyal ve ekonomik hakları (çalışma hakkı, örgütlenme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, adil ücret hakkı gibi) ise Avrupa Sosyal Şartı ile teminat altına alınmıştır (Erdoğan, 2008: 123).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ İLERLEME RAPORLARINDA TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI

Avrupa Birliği, siyasi birlikteliklerin mevcut olduğu ve değişimlerin yaşandığı günümüz ortamında, özellikle gelişmekte olan ülkeler bakımından bir odak noktası olan ve katılım için özen gösterilen cazip bir birliktir (Özer, 2009: 89). Türkiye için Avrupa Birliği ile olan ilişkiler, Ankara Antlaşması ile başlayan hem önemli hem de zorlu bir sürece yayılmıştır. Bu süreç farklı aşamalardan geçmekle birlikte karşılıklı beklentilerde zaman zaman değişiklikler mevcut olsa da AB'nin Türkiye'yi tamamen reddettiği ya da Türkiye'nin üyelik talebinden tam anlamı ile vazgeçtiğini söylemek mümkün değildir (Uysal, 2001: 140).

Türkiye'nin AB üyelik süreci, birliğin kuruluşundan kısa bir süre sonra başlamıştır ve Türkiye'nin çağdaşlaşma politikası dahilinde Batı Dünyasında mevcut başarılı politikalardan uzak kalmak istememesi bu sürecin başlamasında etkilidir (Gürlük & Turan, 2013: 43). Avrupa Birliği, Türkiye açısından önem arz eden bir hedef olmakla birlikte süreç içerisinde mevcut hükümetlerin tümü de bu hedefi gözeterek çalışmıştır (Özer, 2009: 90).

Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na dahil olmak istemesinin farklı nedenleri mevcuttur. Türkiye'nin, Avrupa'da kurulan ekonomik ve siyasi birliğe müdahil olma arzusu ve toplulukta mevcut gümrük birliği uygulamasının diğer başvuru Yunanistan'a sağlaması muhtemel faydaların bilinmesi ve bu faydaların ülkemize de sağlanmak istenmesi bu nedenlerdendir. Yine topluluğa üyeliğin, üçüncü ülkelere karşı topluluk pazarının getirdiği bazı avantajlar, tarım ve sanayinin gelişmesi ile kalkınma adına olumlu neticelerin elde edilebilecek olması da önemli bir etmendir (Üçler, 2014: 208). Ayrıca AB'ye üyeliğe dair talebin Türkiye'nin cumhuriyetin başından beri devam ettirdiği batılılaşma ideolojisine dayandığı açıktır (Köse, 2001: 1). İlaveten Türkiye'nin AB ilişkilerinde bir diğer önemli etken soğuk savaşın bitişini izleyen dönemde Türkiye'nin konumu itibarıyla istikrarsız bir bölgede bulunması da birliğe katılma talebinin nedenlerindendir (Atar, 1998: 120).

Türkiye-AB ilişkileri, 1959 yılında Türkiye'nin ortaklık için Avrupa Ekonomik Topluluğu'na başvurması ile başlamış ve üç yıllık bir görüşme süreci akabinde 1963 yılında Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Sonraki süreçte farklı dönemlerde tarafların farklı politikaları ile bu ilişkiler bazen olumlu bazen olumsuz seyretmiştir (Tecer, 2007: 163).

Ankara Antlaşması, aşamalı bir ortaklık formülü çerçevesinde Türkiye'nin birliğe tam üyelik için hazırlanması hedefi taşımaktadır ve 2. Maddede belirtildiği üzere Türkiye ekonomisinin hızlı bir şekilde kalkınması, Türk toplumunun çalışma düzey ve şartlarının iyileştirilmesinin temini ile tarafların gerek ticari gerekse ekonomik ilişkilerinin sürekli ve kararlı olarak güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Antlaşmada öngörülen ortak üyelik ise tam üyelik türünden farklı olup bu üyelikte topluluğun mevcut hukukunun ve politikalarının gereğinin yapılması konusunda yükümlülüğün tam üyelere oranla daha sınırlı olması, karar mekanizmasında yer almama ve ekonomik imkanlardan da sınırlı faydalanma söz konusudur (Tecer, 2007: 165-166).

Ankara Anlaşması, hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere 3 aşamalı bir ortaklık ilişkisi öngörmüştür. Nihai hedefi Türkiye'nin topluluğa tam üyeliği olan bu anlaşmanın öngördüğü hazırlık döneminde, Türkiye'ye bir yükümlülük yüklenmemekle birlikte diğer iki dönem için öngörülen şartların sağlanması için topluluğun yardımı da sağlanarak Türkiye ekonomisinin güçlendirilmesi öngörülmüştür (Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2007: 290-291).

1987 yılında mevcut demokrasi ve insan haklarına dair gergin ortama rağmen Türkiye, topluluğa tam üyelik için başvuru yapmıştır. Fakat, Karma Parlamento Komisyonu'nun sunduğu raporda azınlık hakları ve Kıbrıs konularında eleştiriler yapılmakla birlikte bu hususlar dayanak gösterilerek başvuru olumsuz değerlendirilmiş, 5 Şubat 1990'da Bakanlar Konseyi tarafından rapor aynen kabul edilmiş ve başvuru reddedilmiştir. Bu gelişmelerin ardından, Türkiye'nin topluluktan tümünden uzaklaşmasını engellemek amacıyla Komisyona ortaklık ilişkilerinin geliştirilmesini amaçlayan bir iş birliği paketi düzenleme görevi verildi (Uysal, 2001: 145).

1995 yılında 22 yıl süren geçiş dönemi sona ermiş, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne geçiş kararı alınmış ve Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne tam üyeliği 1996 yılında gerçekleşmiştir. AB Gümrük Birliği, bünyesinde dünyanın en büyük ekonomilerinin yer

alması sebebiyle dünya ekonomisinde kıymetli bir konumdadır (Özdemir & Koç Aytekin, 2016: 51-56). Bu birlik, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik konusundaki çabalarının artmasını, AB'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin de bir kısmını entegrasyon sürecine dahil etmesini sağlamıştır (Özer, 2007: 67).

AB'nin 1993'te yeni üye alımına ilişkin kabul ettiği Kopenhag Kriterleri, olası adayların belirtilen siyasi ve ekonomik kriterleri haiz olmasını öngörmekte idi. Söz konusu olası adaylar Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Türkiye'dir (Denk, 2016: 69). Kopenhag Kriterleri temelde siyasi kriterler, ekonomik kriterler ve uyum kriterleri şeklinde üç ana başlık olarak ele alınmıştır. Siyasi kriterler, demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarını teminat altına alan kararlı kurumların mevcudiyetini öngörmektedir. Ekonomik kriterler ise işlek ve rekabete açık serbest bir piyasa ekonomisi öngörür iken uyum kriterleri ise siyasi, iktisadi ve parasal birlik konularında üyeliğin gerektirdiği yükümlülüklerin gereğinin ifası ve AB mevzuatının uygulanması için gereken gerek idari gerek ise yargısal yapıların mevcudiyetini öngörmektedir (Denk, 2016: 69).

12-13 Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde alınan genişleme kararında Türkiye birliğe dahil edilmemiştir fakat buna karşın Avrupa Konferansı'na davet edilmiş ve üyeliğe dair ehliyeti olduğu kabul edilse de siyasi ve ekonomik nedenler ile tam üyelik müzakerelerine başlanamayacağı belirtilmiştir. Yalnızca Türkiye'yi tam üyelik konusunda hazır hale getirecek bir strateji belirlemesi yapılmıştır, fakat bu strateji hiçbir yeni unsur içermemiştir, öneriler büyük oranda Türkiye tarafından zaten yerine getirilmiştir. Zirve ile ilk kez tam üyelik perspektifi verilerek tam üyelik yolu açılrsa da Türkiye'ye diğer aday ülkelerden farklı bir statü verilmiştir (Karluk & Tonus, 1999: 346-348).

Cardiff Zirvesi'nde (Haziran 1998) Avrupa Komisyonu'nun her yıl aday ülkelerin üyelik sürecine dair incelemelerini içeren raporunun artık Türkiye açısından da düzenleneceği ve topluluk mevzuatına uyum yönündeki çalışmalarına Türkiye'nin ivme kazandırması gerekliliği belirtilmiştir. Yine bu zirvede Türkiye'nin üyeliğe hazırlanması amacıyla oluşturulan Türkiye'nin tavsiyeleri de gözetilerek zenginleştirilebileceği belirtilen 'Avrupa Stratejisi' onaylanmıştır. Avrupa Komisyonu, zirvede alınan kararlar

sonrasında Türkiye bakımından hazırlanan İlerleme Raporunu⁸ 1998 yılı sonunda Türkiye'ye sunmuştur (İktisadi Kalkınma Vakfı, 1998).

Lüksemburg Zirvesi kararlarına mevcut tepkisi sonrasında bölgede ve dünyada yaşanan gelişmeler (Kosova sorununun NATO aracılığı ile çözülebileceği görüşü ile AB-Türkiye yakınlaşması, Marmara depremi ve aynı yıl Yunanistan depremi sonrası iki ülkenin yakınlaşması vs.) 1999 yılında yeni bir aşamaya geçilerek Helsinki Zirvesi'nde Türkiye 'aday ülke' ilan edilmiştir (Denk, 2016: 73-75). Fakat alınan kararlarda tam üyelik görüşmelerinin başlayabilmesi için Kopenhag Kriterlerinin Türkiye tarafından uygulanması şart koşulmuştur (Mor, 1999: 301).

Zirvede, diğer adaylar için de öngörülen Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlanmasına dair karar alınmış ve 8 Mart 2001 tarihinde Türkiye için hazırlanan belge AB Konseyi'nce onaylanmıştır. Belgede yer alan hususların uygulamasına yönelik olarak belirlenen Ulusal Program hükümet tarafından 26 Mart 2001 tarihinde Avrupa Komisyonuna sunulmuştur (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024: sy).

6 Ekim 2004 tarihli İlerleme Raporu, Türkiye'nin gerekli siyasi kriterleri sağladığını belirtmiş ve Komisyon, Türkiye ile müzakerelere başlanması yönünde görüş bildirmiştir (Denk, 2016: 85). 2004 yılında yapılan Brüksel Zirvesi'nde ise Türkiye ile üyelik müzakerelerine 3 Ekim 2005 tarihinde başlanılacağı belirtilmiştir (Tecer, 2007: 202). Müzakerelere başlanmasına dair karar, Türkiye ve AB ilişkileri açısından önemli bir ilerleme olmakla birlikte bu ilerleme, esasen Türkiye'de mevcut siyasi reformların üye ülkeler ve Avrupa kurumları nezdinde olumlu bir etki yaratması neticesinde gerçekleşmiştir (Soler i Lecha, 2023: 33).

Avrupalı siyasetçilerin bir kısmı Türkiye'nin birliğe alınmaması farklı etkenlerin varlığını (dini ve kültürel faktörler vs.) ileri sürmüşler ve Türklerin 'Avrupalılığı' konusu bu nedenle sürekli tartışılmıştır. Almanya ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı etkili

⁸ AB İlerleme Raporları, 1998 yılından itibaren tarım, sanayi, enerji, ulaştırma, vergileme gibi konulara Türkiye'nin topluluk müktesebatına dair durumu hakkında çeşitli tavsiyeler sunmaktadır ve bu raporlar AB katılım süreci ve ilişkiler açısından bir ivme sağlamıştır. Raporlar doğrultusunda Türkiye, gerekli politikaları uygulamaya koymak sureti ile birlik ile uyumu en iyi seviyeye taşımaya gayret etmektedir (Çomaklı & Ayrangöl & Tekdere, 2015: 96)

yöneticiler, Türkiye'nin AB üyeliği konusunda sürekli karşıt görüş olduklarını açıkça belirtmişlerdir. Türk halkının Avrupalı olmadığı yönündeki söylemler, Türkiye'de Avrupa karşıtı bir düşünceye sebebiyet vermiş ve AB şartlarına uyum sürecini de sekteye uğratmıştır. Türkiye'nin adaylığına karşı çıkan Avrupalı liderler ise, üyelik yolunun kapatılması ve 'imtiyazlı ortaklık' adlı bir şekilde devam edilmesi önerisinde bulunmuşlardır (Vardan, 2009: 52).

Müzakerelerin tam üyelik amacı taşıdığına kabulü, giderek yerini Türkiye açısından 'özel durum' olarak değiştirmiş, AB'nin olumsuz anlamda bir tavrı sergilemesi, Türkiye'de tekrar bir güvensizlik ve çifte standart iddiasını ortaya koymuştur (Soler i Lecha, 2023: 33). 2010 sonrasında Ortadoğu'da mevcut çatışma ortamının yarattığı güvensizlik gerek Türkiye ve gerek ise AB ülkelerinde gerçekleşen terör saldırıları, Gezi Parkı olayları konusunda bazı topluluk üyelerinin duruşları, Suriye'de mevcut karışıklık akabindeki göç krizi, Avrupa'da artan ırkçılık ve İslamofobi, iktidar ve AB kurumları arasındaki çatışmalar gibi olayların yarattığı ortam da müzakerelere etki etmiştir (Kakışım & Erdoğan, 2018: 407).

2013 yılına kadar birlik ile olan ilişkiler durağan bir seyrinde devam etmiş fakat bu tarih sonrasında Arap Baharının neden olduğu göç krizi ilişkileri etkilemiş ve göçün Avrupa ülkeleri dışında tutulmasına dayalı 'dışsallaştırma' politikası ile AB geri kabul anlaşmalarına yoğunlaşmıştır. Türkiye-AB arasında da 16 Aralık 2013 tarihinde geri kabul anlaşması yapılmış ve 2015 yılında bu hususta Ortak Eylem Planı hazırlanmıştır. Buna göre geri kabule dair anlaşmanın yükümlülüklerini gereği gibi ifa eden Türkiye'ye teknik, ekonomik ve eğitim yardımları ve destekleri hızlıca sağlanacaktır (Özdemir, 2021: 132-133).

15 Temmuz 2016 darbe girişimi akabinde AB'nin Türkiye ile bu hususta dayanışma göstermemiş olması, ilişkileri olumsuz yönde etkilemiş olup müzakere sürecine de sirayet etmiştir. 13 Aralık 2016 tarihli AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi Dönem Başkanlığı Sonuçlarında (Konsey'de karar yeter sayısı sağlanamadığından kararlar Dönem Başkanlığı Sonuçları şeklinde açıklanmıştır), halihazırda mevcut şartlarda yeni fasılların müzakere konusu edilmesinin düşünülmendiği şeklinde bir belirleme yer almaktadır. Mart 2018'de gerçekleştirilen Varna Zirvesi'nde

Türkiye ve AB liderleri bir araya gelmiş ve birlik ile ülkemiz arasındaki birlikteliğinin önemine de işaret edilmiştir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2024).

2019 yılında yeni bir yol haritası ortaya konularak ilişkiler yeniden olumlu bir havaya bürünmüş ise de Doğu Akdeniz’de mevcut sorunlar ve Avrupalı bazı kesimlerin yerel seçimler akabinde Türkiye’de iktidarın seçimi kaybedeceğine dair beklentileri ile Joe Biden’ın seçimi kazanması akabinde bu olumlu hava yeniden bozuldu. Özellikle Biden etkisi ile Türkiye’ye karşı birlik ötekileştirici, ayrıştırıcı ve eleştirel bir yaklaşım sergilemeye başlamış öyle ki ortak menfaat bulunan konularda dahi yapıcı hareketten kaçınılmıştır (Köse, 2023: sy). Halihazırdaki sorunlar dışında bölgede son dönemde yaşanan Suriye, Libya ve Doğu Akdeniz konusunda AB ve Türkiye politikalarının ters düşmesi gerilimi tırmandırmıştır. Bu nedenle bu aşamada ilişkilerin normalleşmesi ve katılım sürecinin tekrar canlandırılmasına kısa vadede ihtimal verilememektedir (Yurttaş, 2020: 120).

Üyelik yolundaki diğer ülkelere nazaran daha farklı süreç ve yöntemlere tabi tutulan, haksız ve yanlı uygulamaların dayatıldığı Türkiye, tam üyelik arzusunda ısrarcı olmuş ve bunun için gerekli adımları atmaktan kaçınmamıştır. Anayasa değişiklikleri, uyum paketleri, reform paketleri ve birliğin kuralları nezdinde yapılan hukuki reformlar ile süreç içerisinde gerek siyasi yapı gerek mevzuat ve iç işleyiş konularında demokratik ilkelerin gözden geçirilmesi ve demokrasinin gereklerine uygun değişikliklerle hukuki güvenliğin temini bakımından yasal ve kurumsal mekanizmalar meydana getirilmiş ve hayata geçirilmiştir (Özdemir & Çiftlikçi, 2016: 140-141). Uyum paketleri birçok temel hak ve hürriyete dair düzenlemelerin kapsamlı hale gelmesini sağlamakla demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları alanlarında düzenleyici önemli reformlar içermektedir (Oto, 2011: 37).

Ulusal düzeyde oluşturulan insan hakları kurumları, uluslararası düzenlemeler ile ulusal uygulamalar arasında bir köprü olarak belirtilmekle oluşturulan kurumsal yapılar, devletlerin uluslararası düzenlemeler kapsamında mevcut yükümlülüklerinin gereği konusunda teşvik işlevi de görmektedir (Kılıç, 2022: 26). Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Hakları İnceleme Komisyonu (1990), İnsan Hakları Başkanlığı (2001), Paris Prensipleri doğrultusunda oluşturulan bağımsız İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları, İnsan Hakları Danışma Kurulu (2003) ve İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Komitesi (2006) gibi

Türkiye’de insan haklarına dair gerçekleşen idari ve yasal düzenlemeler ekseriyetle AB etkisinde yapılmış ve özellikle 2008 sonrasında bu gelişmelerin AB Konseyi Katılım Ortaklık Belgesi akabinde hızlandığı söylenebilir. Belgede Paris Prensipleri doğrultusunda kabul edilen ilkelere uygun kurumların kısa sürede oluşturulmasının gerekliliği ele alınmıştır. Bu doğrultuda İnsan Hakları Başkanlığı (2001), Türkiye İnsan Hakları Kurumu adı ile 2012 yılında yeniden düzenlenmiştir (Güneş, 2018: 173). 2016 tarihinde 6701 sayılı kanun ile Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu adını almış ve adı itibari ile her ne kadar bir dernek kanunu gibi görünse de kanun, kurumun görev ve yetkilerine dair temel düzenlemelerin yanında ayrımcılığın yasaklanması ve çeşitli kavramlara dair tanımlamalar içerir (Gunes, 2017: 296-302).

Türkiye, Kopenhag Siyasi Kriterlerinin getirdiği koşullara dair birçok alanda mevzuatın gereği gibi düzenlenmesini gerek anayasa değişiklikleri gerek temel kanunların taranması gerekse uyum paketlerinin yürürlüğe konması ile sağlamaya çalışmıştır. AB Uyum Yasa Paketleri, birden fazla düzenlemenin aynı anda uygulamaya konulmasını sağlamakla birlikte ifade hürriyeti, dernek hürriyeti, kadın-erkek eşitliği gibi konularda AB standartları ile uyumun gerçekleştirilmesini amaçlamıştır (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 4).

2001 tarihli Anayasa değişikliği temel hak ve özgürlükler alanında önemli bir adım olmakla birlikte 13. maddede yapılan değişiklik neticesinde temel hak ve hürriyetler alanında mevcut genel sınırlama sebeplerinin yerine hakların özüne dokunulmadan salt özel sınırlama sebeplerine bağlı ve ancak kanun ile sınırlanabileceği düzenlenmiştir (Baltacı vd., 2012: 141). Yine söz konusu değişiklik, düşünce ve ifade hürriyetinin sınırlarının genişletilmesi, günlük hayatta vatandaşların farklı dil ve lehçeler kullanması konusunda bir engelin yer almadığının belirtilmesi, kişiler dışında yine devletin de temel hak ve hürriyetlerin ortadan kaldırılmasına sebebiyet verecek faaliyet gösteremeyeceği, azami gözaltı sürelerinin indirilmesi, konutta aramaya dair sınırlamaların getirilmesi, haberleşme hürriyetine dair müdahalelerin detaylıca düzenlenmesi gibi hükümler içermiştir (Tülen, 2001: 197-208).

2002 yılında yürürlüğü giren Türk Medeni Kanunu ile kadın erkek eşitliği, çocuk ve zayıfların korunması ile dernek/vakıf alanında yapılan düzenlemeler de AB

müktesebatına uyum konusunda önemli bir aşama olmuştur (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007a: 3).

2004 Anayasa değişikliğinde ise, ölüm cezası her şartta kaldırılmış, kadın ve erkek eşitliğinde devletin bu eşitliğin temini ile yükümlü olduğu belirtilmiştir. Kanuna uygun şekilde kurulan basımevlerinde mevcut basın araçlarının zapt ve müsadere edilemeyeceği ve işletilmekten alıkonulamayacağı şeklindeki düzenleme ile basın özgürlüğü güçlendirilmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 4).

2010 yılında yapılan referandum ile kapsamlı bir anayasa değişikliği yapılmış ve bu değişikliğin AB müktesebatına uyum ve daha demokratik bir yapının sağlanması adına önemli bir gelişme olduğu söylenebilir (Baltacı & Eke & Avcı, 2012: 143). Yapılan düzenlemeyle kadın-erkek eşitliği konusunda kadınlar lehine alınacak tedbirler, çocuklar, yaşlılar ve engelliler gibi sosyal bakımdan korunması gereken bireyler bakımından alınması gereken tedbirlere dair pozitif ayrımcılığın anayasal dayanağa kavuşturulması sağlanmıştır. Ayrıca bireylerin kişisel verilerinin korunmasını isteme hakkı, siyasi partilerin kapatılması davalarına TBMM'nin izin şartını ve siyasi partilerin mali denetimleri konusunda yetkinin Sayıştay'a verilmesi de düzenlenmiştir. Yine demokratik ilkeler, AİHS ve AİHM içtihatları doğrultusunda, siyasi partilerinin kapatılmasına sebebiyet veren milletvekilinin milletvekilliklerinin düşürülmesi şeklindeki uygulama da kaldırılmıştır. Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulması, bu sayede insan hakları açısından yargı dışı bağımsız bir denetim mekanizmasının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Değişiklikle bireylere Anayasa Mahkemesi nezdinde bireysel başvuru hakkı tanınmış sendika özgürlüğü alanındaki kısıtlamalardan bazıları kaldırılmış, memur ve diğer kamu görevlilerine toplu sözleşme yapma hakkı temin edilmiştir (Özdemir & Çiftlikçi, 2016: 140-141).

2017 yılında yapılan anayasa değişikliğinde ise sıkıyönetim rejimine son verilmesi, askeri mahkemelerin kapatılması gibi temel hak ve hürriyetlere dair birkaç düzenleme yer alsa da esas olarak bu değişiklik hükümet sisteminde mevcut değişikliğe ilişkin bir gelişmedir (Coşkun, 2017: 28).

Açıklandığı üzere süreç içerisinde bazen olumlu bazen olumsuz seyreden ilişkiler bir yana Türkiye'nin birliğe katılma iradesine dair birliğin gerekliliklerine uyum konusunda genel anlamda net bir iradesi ve çabası olmakla birlikte iç hukukta mevcut

düzenleme ve değişiklikler de bu durumun bir yansımasıdır. Karşılıklı bir bekleyiş ve menfaat ekseninde ilerleyen ilişkiler süreç içerisinde farklı durumlara evrilmiştir.

Helsinki Zirvesi sonrasında adaylığı açıklanan Türkiye hakkında diğer aday ülkeler gibi bir Avrupa Stratejisi oluşturulmuş ve bu kapsamında 1998 yılından itibaren aday ülkelere dair müktesebata uyum konusunda her yıl ilerleme raporları hazırlanmaya başlamıştır. Bu raporlarda aday ülkelerin uyum kapsamında ilerlemeleri takip edilmekte ve yapılması gereken düzenlemelere dair açıklama ve tavsiyeler yer almaktadır. 1998 yılından bu yana yayımlanan raporlarda ilerleyen süreç içinde Türkiye'nin ilerlemelerinin belirlenmesinin yanında mevcut durumuna dair eleştiriler de yapılmaktadır. Bu raporlar salt bir eleştiri metni değil aynı zamanda Türkiye'de mevcut gelişmelere dair belgeler olarak da kabul edilebilir (Çomaklı & Ayrangöl & Tekdere, 2015: 98).

3.1. 1998-2002 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarının Değerlendirilmesi

1991 ile 2002 yılları arasında Türkiye'de herhangi bir partinin tek başına iktidar olabilecek bir oy alamaması sebebiyle bu dönemde koalisyonlar oluşturularak hükümetler kurulmuştur. Bu hükümetleri, koalisyon ortaklıkları veya aynı siyasi çizgide bulunan partilerin birleşimi yahut farklı siyasi ideolojilere sahip partilerden oluşan birlikler olarak belirtmek mümkündür. Ülkemizde uyum, uzlaşa ve dengeli bir siyaset anlayışı içeren bir siyasi kültürün mevcut olmadığı ve aynı zamanda muhalif seslere tahammülün ve farklı fikirlere saygının sağlanmadığı söylenebilir. Bu nedenle, bu dönemde kurulan koalisyon yönetimlerinin de farklı siyasi görüşten partilerden oluşması sebebi ile dengeli bir siyaset ortamının oluşmadığı ve iktidarı paylaşan partiler arası uyumsuzluğun, politikaların uygulanmasını olumsuz etkilediği görülmektedir (Çakır, 2020: 33-34)

2002 yılına dek Türkiye'de seçmen tercihlerinde ciddi ve ani değişimlerin olduğu görülmekle birlikte 2002 Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarının 58. Hükümet olması bunu ortaya koymaktadır. Bu süreçte geçen 79 yılda 57 hükümetin kurulması mevcut dalgalanmaların neticesidir. Fakat bu hususta çok partili hayata geçilmesinin buna yol açtığına kabulü de mümkün değildir zira çok partili hayat öncesi (1946) TBMM beş, yürütme ise 14 defa değişime uğramıştır. 1961 yılına kadar ise Türkiye'de herhangi bir koalisyon hükümeti oluşmamıştır. 1982 Anayasası ve akabindeki dönemde ise istikrarın sağlanması amacıyla mevzuat değişiklikleri yapılsa da pek bir netice alınabildiği söylenemeyecektir. Öyle ki, 1982 sonrasında sadece 1991 yılına dek tek parti iktidarlara

görülmekle 1991-2002 yılları arasında ise değişken oy oranına sahip partiler, tek başına hükümet kuramamıştır. Oynaklık katsayısı olarak nitelendirilen seçmen tercihlerinde mevcut değişiklikler, bu dönem içerisinde devamlı iktidar değişimlerine neden olmuştur (Yılmaz, 2018: 50).

Koalisyon dönemlerinde kısa süreli seçim kaygısı ve hükümeti meydana getiren parti liderlerinin kişisel çatışmaları sebepleri ile koalisyon hükümetlerinin sona ermesi ve erken seçim zorunluluğu gerek ekonomi gerek sosyal alan gerek dış siyasette ve gerekse demokrasi konularında hükümetlerin kalıcı çözümler getirebilmesine mâni olmuştur. Meydana gelen bu durum, ülkede siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ve sosyal sorunların artması neticesini doğurmuştur (Babacan, 2017: 144-145).

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine dair düzenlenen raporlar kapsamında raporun düzenli olarak yayımlanmaya başladığı 1998 yılı ile koalisyon hükümetleri dönemini sona erdiren ve uzun yıllardır iktidar koltuğunda yer alan AK Parti'nin iktidara gelmesine kadar olan sürecin insan haklarına dair düzenlemelerin ve bakış açısının değişimi noktasında ayrı bir kısım olarak ele alınması ile süreç içerisinde mevcut reformların ayrı başlıklar altında incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaatiyle bu dönem ayrı bir başlık altında incelenecektir.

3.1.1. 1998-2002 Arası Dönem Raporlarında Birinci Kuşak Haklar

3.1.1.1. Yaşam Hakkı

1998 yılında düzenlenen rapor ve sonrasında mevcut dönemde yer alan raporların tümünde temel bir insan hakkı olan yaşam hakkına müdahale yaptırımını içeren ölüm cezasının Türkiye mevzuatında bulunması eleştiri konusu olmuştur. Her ne kadar mevzuatta yer alsa da 1984 yılından beri uygulanmayan ölüm cezasının⁹ kanunda düzenlenmiş olması, bu dönemde yayınlanan raporların tümünde olumsuz bir durum olarak yer almıştır. 2001 yılında mevcut anayasa değişikliğinde ölüm cezasının sınırlandırılması önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu anayasa değişikliği ile idam cezasının kapsamı terör suçları, savaş hali ve çok yakın savaş tehdidi halinde işlenen

⁹ Türkiye'de son idam mahkumları 1984'te idam edilen İlyas Has ve Hıdır Aslan'dır (BBC, 2016).

suçlar ile sınırlandırılmıştır. AİHS, 6 Nolu protokolünde sadece savaş suçlarına idam cezası öngörülmekte iken protokolde belirtilmeyen terör suçları açısından idam cezasının öngörülmesi ise eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 21). Ağustos 2002’de AB Uyum Yasaları çerçevesinde barış zamanında idam cezası kaldırılarak mevzuatta yer alan hüküm bu protokole uygun hale getirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 20).

3.1.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasağı

Bu dönemde düzenlenen raporlarda işkence ve kötü muamele yasağına dair yer alan eleştirilerin odağında kolluk görevlilerinin bu hakların ihlali noktasında mevcut olumsuz fiillerine sık sık değinilmiş ve bu hakların ihlali halinde yaptırımların AB standardına göre hafif mahkûmiyet kararlarından ibaret olduğuna, bu cezaların sıklıkla para cezasına çevrildiğine ya da tecil edildiğine dikkat çekilmiştir. Öyle ki, işkence, kayıp ve yargısız infazların sistematik bir hal alması karşısında cezai takibatların yetersizliği, bu konudaki eleştirilerin odak noktası olmuştur (Avrupa Komisyonu, 1998: 12, Avrupa Komisyonu, 1999: 11). 2001 yılında yayımlanan raporda güvenlik güçlerinin kötü muamelesine dair AİHM ihlal kararlarının verilmeye devam edildiği, bu dönemde gözaltında ölümden kaynaklı bir davada Türkiye’nin kusurlu bulunduğu değinilmiştir (Avrupa Komisyonu 2001: 20). Yine 1998 yılında cezaevi koşullarının gereği gibi olmadığı, olması gerekenden kalabalık olduğu, sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 13). Sonraki dönemlerde mevcut raporlarda da cezaevi personelinin mahkumlara kötü muamelede bulunduğu ve hatta 2002 yılındaki raporda dahi halen bu durumun devam ettiğini gösterir mahiyette mahkumlara kötü muamele edilmemesi hususunda Adalet Bakanlığı’nca gerekli mercilere bir genelge gönderildiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 22).

3.1.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

Kişi hürriyeti ve güvenliği hakkına ilişkin gözaltı sürelerinin kısaltılmasına dair süreç içerisinde iyileştirmeler yapılırsa dahi bu sürelerin Avrupa’ya nazaran daha uzun olması, bu konuda AİHM ihlal kararlarının mevcut olması eleştirilmiş olmakla birlikte 1999 raporunda yakalama, gözaltı ve salıverilme usullerine dair bir yönetmeliğin yürürlüğe konulması önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1999: 11). 2002 yılında yer alan raporda yakalanan veya gözaltına alınan şahısların

yakınlarına haber verilmesi için hala bir savcı kararının gerektiği yönündeki düzenleme eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 21).

3.1.1.4. İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğü hakkı, yapılan birçok düzenleme ve iyileştirmeye rağmen bu dönemde istenilen düzeyde güvence altında kabul edilmemiştir. Siyasal ifade özgürlüğü de dahil olmak üzere ciddi sorunların yer aldığı, kaygı verici bir durum söz konusu olduğu ve AIHM'in bu konuda ihlal kararları vermeye devam ettiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2000: 13). Yine bu dönemde ifade özgürlüğü ile ilgili suçlardan çok sayıda gazeteci ve aydının da bulunduğu binlerce kişinin cezaevinde yer aldığına da dikkat çekilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 25). Gerçek anlamda ifade özgürlüğü hakkının temini için kanunların yorumunun önemli olduğuna değinmekle birlikte bu dönemde mevcut hakimlerin AIHS'de mevcut sanık haklarını gereği gibi uygulamadığı da değinilen bir diğer konudur (Avrupa Komisyonu, 2002: 25).

3.1.1.5 Basın Özgürlüğü

1998 yılı raporunda basın özgürlüğü hakkı ile ilgili olarak medyanın görüşlerini ifade etme konusunda genel olarak özgür olduğu, bazen sansürlense de yabancı yayınların da yaygın olduğu, buna karşın ülkenin güneydoğusunda yaşanan gelişmelere dair gazete, kitap ve filmlere el konulabildiği rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 13). 2000 raporunda ise 1999 yılında basın yolu ile işlenen suçlara dair takibat ve cezaların tehir edildiği bir kanunun (4454 sayılı Basın ve Yayın Yoluyla İşlenen Suçlara İlişkin Dava ve Cezaların Ertelenmesine Dair Kanun) yürürlüğe girdiği, bu kapsamda birçok gazetecinin serbest bırakıldığı bu kanun, kapsamının çok dar olduğu ve dolayısıyla yasa önünde eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle sonraki yıl Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2000: 13). 2001 raporunda değinilen ve kanunen yasaklanan dillerde yayın yapılamayacağını düzenleyen hükmün kaldırılmasının cesaret verici olduğu fakat yine de bu değişikliğin gerekli etkiyi göstermesi için mevzuatta değişikliklerin gerektiğine değinilmiştir. RTÜK'ün belirli radyo ve televizyon kanallarını kapatma konusundaki kararları eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 25). 2002 yılı raporunda ise reform paketlerinin ikincisinde basın özgürlüğüne dair kısıtlamaları az da olsa giderdiği (örneğin yayın durdurma süresinin kısaltılması, durdurma kararı alınan yayınları yayınlayan kişilere verilecek hapis cezası üst sınırının kısaltılması), fakat yine

belli durumlarda (ulusun bütünlüğü, kamu düzeni ve milli güvenlik ilkelerine aykırılık) yayın ve yayın araçlarına el koymanın önünün açıldığı, bu dönemde basının halen sansüre ve baskıya maruz kaldığı, basın üyelerinin cezai soruşturmaya tabi tutulduğu belirtilmiştir. Olağanüstü hâl uygulamasının belli illerde devam etmesi nedeniyle bu illerdeki yetkililerin gazete, yayın ve diğer basımların dağıtımını yasaklama konusundaki yetkilerini kullandıkları görülmüştür. Basının teşkilatlı bir şekilde bir birlik oluşturmamış olmasının da basın özgürlüğünün zayıflamasına neden olduğu kaydedilmiştir. RTÜK'ün katı sansür uygulaması, radyo ve televizyon kanallarına çok sayıda ceza uygulaması da basın özgürlüğünü etkileyen bir diğer durum olarak kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 25).

3.1.1.6. Toplanma ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

Örgütlenme ve toplanma (miting ve gösteri) özgürlüğü bu dönemde bazı sınırlamalara tabidir. Örneğin 1998 raporunda derneklerin yetkili makamların izni olmaksızın yabancı dernekleri ülkeye davet edemediği, kamuoyuna açıklama yapamayacakları veya kendi yerleşkeleri dışında faaliyet gösteremeyecekleri yönündeki kısıtlamalar, bu sınırlamalara emsal olarak verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 14). 1999 raporunda bu durumun devam ettiğine değinilmiş ise de 2000 ilerleme raporunda örgütlenme özgürlüğüne hala tam saygının olmadığı şeklinde daha sert bir eleştiri yer almıştır. Yine bu raporda sivil toplum kuruluşlarının konferans düzenleme veya bildiri dağıtma gibi faaliyetlerinin resmi izin gerektirdiği, yabancı kuruluşlarla kurumsal ve faaliyet bağlamında iş birliği yapmanın ilke olarak yasak olduğu ve bu konuda istisnanın sadece Bakanlar Kurulu izni olduğu, insan hakları alanında yer alan sivil toplum kuruluşlarının baskıya maruz kaldığı veya kapatıldığı, bu hakların teminat altına alınması için büyük çabanın gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2000: 14). 2001 raporunda mevcut anayasa değişikliğinde dernek kurma ve toplantı yapma özgürlüğüne dair değişiklikler mevcut ise de henüz uygulamaya dönük mevzuatın oluşturulmadığı bu sebeple süreç içerisinde etkisinin gösterileceği belirtilse de genel anlamda bu raporda da sivil toplum kuruluşlarının kurulma sürecinin halen zorlu olması, faaliyetleri ve işleyişleri konusunda devletin sıkı ve geniş etkisinin mevcut olması, bu kuruluşların baskıya ve kapatmaya maruz kaldıkları tekraren ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2001: 26).

2002 raporunda Dernekler Kanunu'na ilave değişiklikler yapıldığı belirtilmiş, dernek faaliyetlerinde mevcut bazı kısıtlamaların kaldırıldığı (memurların dernek kurma hakkına ve derneklerin sivil savunmaya dair faaliyetlerine ilişkin sınırlandırmalar) olumlu gelişmeler olmasına karşın genel anlamda bu hak açısından önceki raporlarda belirtilen sorunların, örneğin ön izin sistemi, yabancı dernek faaliyetlerinin sınırlandırılması, kapatmaya dair sebepler gibi, devam ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca özellikle insan hakları alanında çalışmalar yapan sivil toplum kuruluşlarına dair gizli denetimlerin yapıldığı, kovuşturma, müsadere, sansür gibi uygulamaların var olduğu belirtilmiştir. Süreç içerisinde olumlu değişiklikler yapılsa da toplantı ve gösterilere izin verilmesi konusunda yetkililerin geniş takdir yetkisinin olması, uygulamada da bu konuda önemli engeller yer alması karşısında kamuya açık alanlarda film gösterilmesi, konser ve tiyatro oyunlarına dair kısıtlamaların azaldığı, gösterimler için izin sisteminin bildirim sistemine dönüştürüldüğü olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. İlaveten vakıf düzenlemesi içeren reform paketi ile vakıfların yararlı görülme, Bakanlar Kurulu'ndan izin alma ve yabancı vakıflar söz konusu olduğunda müteakabiliyet şartı gibi şartlar altında uluslararası iş birliği yapmasının önü açılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2002: 26-30).

3.1.1.7. Din Özgürlüğü

Din özgürlüğü de yine ilerleme raporlarında sistematik olarak ele alınan ve incelemeye tabi tutulan birinci kuşak haklardan biridir. 1998 raporunda ilkokullarda dini eğitimin zorunlu olduğu, gayrimüslimlerin kökenlerini ispatı halinde bu dersten muaf tutulabildiği, sadece Sünni din adamlarına maaş bağlandığı, diğer din adamlarına herhangi bir gelir sağlanmadığı kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 15). 1999 raporunda din özgürlüğü konusunda uygulamanın aynen devam ettiği ve Lozan Barış Antlaşması ile tanınan dinsel azınlıklar ile diğer dinsel azınlıklar arasında muamele farklılığı bulunduğu işaret edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1999: 13).

2000 yılında yayımlanan raporda da gayrimüslim cemaatlere daha büyük bir hoşgörünün olduğu, fakat buna karşın Alevilere dair resmi herhangi bir değişiklik olmadığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2000: 14). 1999 yılının sonunda yayınlanan bir genelge ile, cemaatlerin, hayır ve ibadet binalarının tamirâtı için artık izin şartının olmadığı düzenlenmiştir. Alevi azınlıkların bu dönemdeki şikayetleri, ibadethane ve vakıflarının inşası için mali destek sağlanması talebi ve müfredatta Alevi kimliği ile

örtüşmeyen zorunlu din eğitimi verilmesi konusundaki hassas sorunlar üzerine olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2000: 14). 2001 raporunda ise gayrimüslim topluluklara dair artan bir hoşgörünün mevcut olduğu (Avrupa Komisyonu, 2001: 27), fakat yine kiliselerin mülkiyet edinme konusunda ve bazı kiliselerin yasal statülerinin tanınmaması gibi zorluklarla karşılaştıkları belirtilmiştir. Ayrıca bu dönemde de Sünni olmayan Müslüman topluluklara dair olumlu herhangi bir gelişme de kaydedilmemiş olduğuna dikkat çekilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 29).

3.1.1.8. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı

Bu dönemde hazırlanan raporlarda azınlık haklarına dair ayrı bir başlık açılmakla birlikte bu başlık altında esasen eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı özelinde azınlık haklarına vurgu yapılmaktadır. 1998 raporunda Lozan Antlaşması'nda Ermeni, Musevi ve Rumlar olmak üzere Türkiye'de 3 azınlık grubunun yer aldığı, bu azınlık gruplarının kendi kiliselerini, okullarını ve hastanelerini serbestçe yönetmek, bu azınlıkların kimlik kartlarında onların mensubiyetleri belirtilmesi gibi hakları olduğuna değinilmiştir. Buna karşın ülkede geniş bir kesim olan Kürtlerin ise anayasal anlamda ulusal, ırksal veya etnik bir azınlık statüsünde olmadığı dile getirilmiştir. Kürt kökenli vatandaşların siyasi ve iktisadi hayata katılımları açısından hukuki bir engel ile karşılaşmadıkları ancak açık bir şekilde ya da politik olarak etnik kimliklerini belirtmeleri halinde zaman zaman taciz veya soruşturma ile karşı karşıya kalma durumları olduğu belirtilmiştir. Bu grupların süreç içerisinde kendi dillerinde yayın yapmalarının serbest kılındığı, bu konuda bazen müsamaha gösterildiği, fakat dillerinin siyasi veya eğitim alanlarında kullanılamayacağının düzenlenmesi, zaman zaman bazı yayın ve kasetlerin toplatılması, bazı radyo ve TV kanallarının yayın yaptığı gerekçesi ile kapatılması gibi durumlar rapor edilmiş ve bu dönem raporlarda sürekli olarak eleştiri konusu olmuştur. Raporda bölgede mevcut bir terör örgütü olarak belirtilen PKK ile çatışma halinde olan Türk güvenlik güçlerinin zaman zaman insan hakları ihlalleri ile zorla köy boşaltma ve diğer uygulamaların da sakıncalı haller doğurduğu rapor edilmiştir. Bölgedeki sorunlar nedeniyle OHAL ilan edilen illerde yetkililere verilen temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanması hususunda geniş yetkilerin sakıncaları ile AB tarafından azınlık olarak nitelendirilen Kürt kökenli vatandaşlar (bu vatandaşların azınlık olup olmadığı konusunda tartışmalar olmakla birlikte sonradan Türk hükümetinin bu yönde adım attığı

görülmektedir)¹⁰ ile Lozan Antlaşması'nda kabul edilen azınlıkların durumları arasında hukuki ve fiili eşitsizliklerin mevcut olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 1998: 18). 1999 Düzenli Raporunda da bu soruna dair pek bir gelişme kaydedilmediğine değinilmiş olup ayrılıkçılık veya terörizm savunması içermemek kaydıyla, bu grubun kedinin ifade etmesi konusunda daha fazla hoşgörü gösterilebileceği şeklinde bir öneri sunulmuştur. Aynı zamanda dönemin başbakanının güneydoğuya yüksek tutarlı bir yatırım yapılacağı yönündeki açıklaması da olumlu bir gelişme olarak kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1999: 14-15). 2000 ve 2001 İlerleme Raporlarında ise genel olarak bölgede sosyo-ekonomik açıdan, bölgenin kalkınma düzeyini arttırmak için çabaların artırıldığı görülmekle eğitim, sağlık ve su temini ile ilgili konularda ise ayrı ve büyük ölçekte bir çalışmanın gerektiği, güvenlik nedenleriyle boşaltılan köylere geri dönme konusunda bir iradenin ortaya konulduğu belirtilmiştir. Zaman Zaman Kürt kökenli vatandaşları ve onların yoğun yaşadığı bölgelere dair olumlu gelişmeler ele alınsa da genel anlamda sorunların devam ettiği tasrih edilmiştir.

2001 İlerleme Raporunda ayrıca Türkiye'deki Romanları ve çingeneleri temsil eden derneklerin girişimleri ile bu gruplar açısından da ilerlemenin kaydedildiği, bu grupları aşağılayıcı kitap ve basımların toplatıldığı, sözlüklerden bu gruplara dair kötü sözcüklerin kaldırılmasına dair genelgenin yayımlandığı olumlu gelişmeleri kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 29). Ancak 2002 raporunda ise Roman topluluklarına karşı önyargının hâkim olduğu ve mevcut düzenlemelerin bu topluluklara gerekli korumayı temin etmediği ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2002: 33).

¹⁰ Bkz. ‘‘ <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/kurtler-ab-ye-gore-azinlik-mi-degil-mi-263763>’’. (Erişim tarihi: 29.12.2024).

3.1.2. 1998-2002 Arası Dönem Raporlarında İkinci Kuşak Haklar

3.1.2.1. Eğitim Hakkı

Eğitim hakkı, ilerleme raporlarında kaydedilen ikinci kuşak haklardan biri olmakla birlikte fırsat eşitliği başlığı altında ele alınmıştır. Türkiye’de bu dönemde kız çocuklarının okullaşma oranının düşük olması, kadınların eğitim durumlarının iyileştirilmesi adına çalışmaların arttırılması gereğine 2000 yılı ilerleme raporunda değinilmiştir. Ayrıca yine bu raporun azınlık hakları başlığında incelendiği üzere anadilde eğitim hakkının bireylere tanınmamış olması da eleştiri konusu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2000: 14). Sonraki raporlarda da yine anadilde eğitim hakkına ilişkin eleştiri ve öneriler devam etmiştir.

3.1.2.2. Sağlık Hakkı

1998 yılına ilişkin raporda sağlık sistemlerinin yetersiz olduğu, sağlık alanına dair yapılan harcamaların gayrisafi milli hasıla payı içindeki oranı itibariyle oldukça düşük olduğu, mali sektörlerde de sağlık sistemlerinin yetersizliği sorununun var olduğu, sağlık göstergelerinin iyi sonuçlar vermediği ve sağlık hizmetlerinde önemli ölçüde iyileştirmelerin yapılması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 19-38). 1999 yılı raporunda ise sağlık hakkı ile ilgili olarak Türkiye’nin AB müktesebatı ile uyumlaşmasının sınırlı olduğu, sağlık göstergelerinde ise Türkiye’nin AB ülkeleri düzeyinden çok geride kaldığı raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 1999: 38).

Bu döneme ilişkin kamu sağlık hizmetinin de iki temel sorun içerdiği görülmektedir. Bunlardan ilki sağlık hizmetleri alanına dair kamu harcamalarının yetersizliği (bütçedeki payının azaltılması) olmakla diğeri ise hizmetin genel olarak yetersiz dağılımıdır. Bu konuda acil bir reform hareketi ihtiyacı olduğu görülmektedir (Avrupa Komisyonu, 2000: 37).

2001 raporunda sağlık sistemindeki kaynakların yetersizliğinin yanı sıra sağlık hizmetlerinin karşılanması konusunda Türkiye’de bölgeler arasında ciddi farkların yer aldığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 37). İlerleyen dönemlerde yabancılar ve mülteci şahıslar ile ilgili olarak sağlık hizmeti açısından birtakım düzenlemeler getirilse de bu dönemde sağlık ve ekonomik alanda sınırlı bir gelişme olmuştur. Bunun yanında

sağlık hizmetleri bakımından iller arasında mevcut dengesizlik bu dönemde de devam ettiği raporda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2000: 47-104).

Nihayet bu dönemde sağlık hakkı ile ilgili olarak AB raporları üzerinden bir inceleme yapıldığında, sağlık hizmetlerine erişim konusunda bölgesel farklılıkların mevcudiyeti, uygulamadaki zorluk ve ilerlemedeki yavaş seyir, sağlık göstergelerinde birtakım gelişmeler olsa da AB standartlarının çok gerisinde olması, bütçede sağlık harcama paylarının düşüklüğü raporların genel eleştiri odağını oluşturmaktadır. Raporlar, Türkiye'nin sağlık sisteminin iyileştirilmesi, sağlık hizmetlerine erişim hususundaki eşitsizliklerin giderilmesi ve erişiminin yaygınlaştırılması, sağlık göstergelerinin AB üyesi ülkeler seviyesine çıkarılması konusunda öneriler içermekte olup bu öneriler ileri dönemdeki reformlar açısından önem arz etmektedir.

3.1.2.3. Sendika Hakkı

Sendikal haklar açısından 1998 raporunda genel olarak ekonomik ve sosyal haklar konusunda iyileştirmeler yapılırsa da sendikalar başta olmak üzere bu hakların birtakım kısıtlamalara tabi olduğu, bu hakların kullanımının AB ülkelerinde mevcut standartlara uygun olmadığı belirtilmiştir. Türkiye’de polisler ve askeri personel haricinde serbestçe örgütlenme ve sendika kurma hakkının mevcut olduğu (1995 anayasa değişikliği ile memurlara da bu hak verilmiştir), bunun karşısında grev hakkının belirli prosedür ve kısıtlamalara tabi olduğu, bu dönemde memurların grev ve toplu pazarlık hakkına sahip olmadıkları kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 15).

1999 raporunda ise ekonomik ve sosyal haklar açısından herhangi bir gelişme kaydedilmediğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1999: 14). Akabinde ise 2000 raporunda sendikaların rolü ve grev hakkı ile ilgili zorlukların halen süregeldiği raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2000: 15). 2001 yılına gelindiğinde ise sendikaların hak ve özgürlük alanlarına dair sendika kurma hakkının tüm çalışanlara verilmesi, sendika başkanı olma koşullarında düzenleme gibi iyileştirmeler yapıldığı olumlu gelişmeleri karşısında halen polis memurları, hâkim ve savcılarının da yer aldığı bir kısım kamu çalışanlarının sendikal haklarından faydalanmadığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 28). 2002 raporunda da sendikal haklar ve grev hakkı bağlamında kısıtlamaların devam ettiği, kamu görevlilerinin grev hakkının olmadığı, hatta grev ve toplu görüşme hakkı almak için iş bırakma eylemi yapan memurlar hakkında kovuşturma

yapıldığı, 1995'te kurulan Ekonomik ve Sosyal Konsey'in halen toplanmadığı belirlmeleri ile Türkiye'de sendikal hakların gereği gibi sağlanmadığı, kısıtlamalara dair zaman zaman birtakım iyileştirmeler yapılsa da geniş kapsamlı bir düzenleme yapılmadığı görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2002: 32).

3.1.2.4. Çalışma Hakkı

Çalışma hakkı kapsamında ise, 2001 raporuna göre, anayasa reformu paketi ile bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Örneğin; devletin, çalışanların yanında işsizleri de koruma ödevi olduğu, çalışma hakkının kapsamının genişletilmesi, adil bir ücretin temini konularında düzenlemeler yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2001: 27). 2002 raporunda ise yasa gereği kadınların halen bazı işlerde çalışmasının yasak olduğu, kadın ve erkeklere eşit ücret verilmediği, ayrıca kadınların aynı zamanda politikaya da aktif katılımının düşük olduğuna değinilmiştir. Önceki raporlarda çocuk emeğinin yaygın olduğuna değinilmiş ise de bu raporda Türkiye'nin, eylem planının uygulamaya konulmamış olmasına karşın çocuk işçiliğinin önlenmesine ilişkin çabalarının memnuniyetle karşılandığı raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2002: 31).

3.1.3. 1998-2002 Arası Dönem Raporlarında Üçüncü Kuşak Haklar

3.1.3.1. Çevre Hakkı

1998 yılında yayımlanan raporda, her ne kadar geçen son on beş yılda birtakım düzenlemeler yapılmış ise de Türkiye, çevre koruma konusunda arzu edilen düzeyin uzağında kabul edilmiştir. Bu husustaki eleştirilerin odak noktasını ise endüstriyel ve kentsel kirlenme ile kıyı ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi, genetiği değiştirilmiş organizmalar, nükleer güvenlik ve çevre konularında bilgiye erişmede eksiklikler oluşturmuştur (Avrupa Komisyonu, 1998: 32).

1999 yılında yayımlanan raporda da su, atık yönetimi, doğa koruma, sanayi kaynaklı kirlilik kontrolü ve risk yönetimi, kimyasal maddeler, ozon tabakasına zarar veren maddeler, nükleer güvenlik ve radyasyon koruma gibi alanlarda topluluk standartlarına ilişkin bir ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir. Türkiye, çevre alanında süreç içerisinde müktesebata dair iş birliği için tekliflerde bulunmuş, Avrupa Çevre Ajansı'nın (EEA) faaliyetlerine katılmak üzere başvuru yapmıştır (Avrupa Komisyonu, 1999: 34-35).

İlerleyen dönem raporunda da çevresel konularda müktesebata uyumun uzun vadeli bir süreci gerektirdiği, önceki raporlarda sayılan belli başlı konularda bir somut ilerleme sağlanamadığına yer verilmiştir. Su yönetimi konusunun da en sorunlu konulardan olduğu, evsel atıkların büyük bir kısmının yasaya aykırı ve kontrolsüz atık halinde olduğu bu konularda büyük çaba gösterilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Biyolojik çeşitliliğin korunması noktasında da eksiklikler mevcuttur. Çevre konularında bilincin genel anlamda eksik olduğu görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2000: 45-46).

2001 Türkiye Raporu'nda bu süreçte yapılan bir dizi mevzuat değişikliğinin olumlu bir adım olduğu, çevre konusunda yeni bir yasal çerçeve oluşturduğu ve çevre bilincinin arttırılmasını sağlamak, doğanın korunması, ihlallerin cezalandırılması, çevre konusundaki bilgileri ulaşılması gibi konularda AB müktesebatına uyumu arttıracak mahiyette kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 77-79).

2002 yılında yayımlanan rapor, Türkiye'nin topluluk müktesebatına uyum konusunda ilerleme kaydettiğini belirtmiştir. Kamu İhale Kanunu'na ihale prosedürlerinden önce bir çevresel etki değerlendirmesi yapılması gerekliliği şartının getirilmesi, sonrasında yapılan birtakım başka mevzuat değişiklikleri ile endüstri alanında da bu şart kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra sanayi kirliliği ile ilgili müktesebata uyum alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir. Fakat atık yönetimi ve su kalitesi konularında bir ilerleme sağlanmış değildir. Çevre Bakanlığı'nın teşkilatlanması ve idari kapasitenin arttırılması konusunda da artışlar yaşanmıştır. Yürürlüğe konulan yeni Çevre Denetim Yönetmeliği ile idari cezalar ve çevresel denetime ilişkin kurum ve şirketlerin yükümlülükleri öngörülmüştür. Raporda hava kalitesi, atık yönetimi, sanayi kirliliği, doğanın korunması alanlarında topluluk mevzuatına uyumun sağlanması ve uygulamaya konulması yönünde çaba sarf edilmesi tavsiye edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2002: 97-99).

Bu dönemde çevre hakkına ilişkin olan raporlarda genel anlamı ile Türkiye'nin topluluk gerekleri ve müktesebatı ile uyumlu olmadığı ve bu konuda gerekli çabanın sarf edilmediği, birtakım düzenlemeler yapılsa da yeterli olmadığı ve daha çok ilerleme kaydedilmesi gerektiği raporların genel sonucudur. 2002 Türkiye Raporu, önceki dönemlerin aksine ilerlemenin önceki dönemlere nazaran daha kayda değer bir hal aldığını içermektedir.

3.1.3.2. Kalkınma Hakkı

1998-2002 dönem raporlarında kalkınma hakkına ilişkin genel bir başlık mevcut olmamakla birlikte bu konuya dair bir fasıl veya bölüm de ayrılmış değildir. Öyle ki, kalkınma hakkının alt başlıklarına dair belirlemeler mevcut olmakla birlikte bu hususlar özel bir şekilde toplu olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle raporlarda bu hakkın alt başlıklarının ayrı ve sistematik olarak incelenmesi gerektiği de açıktır. Raporlar kalkınma hakkının prensiplerine ilişkin hususları dolaylı bir şekilde ele almıştır.

Raporlarda mevcut olan ekonomik ve sosyal uyuma dair başlıklar altında yoksulluk ile mücadele, çalışma alanlarının artırılması, eğitim kalitesinin artırılması, bölgeler arası farklılıkların giderilmesi gibi konular kalkınma hakkının alt başlıklarını oluşturur. Zira kalkınma hakkı, bireylerin ve toplumun insana yaraşır bir şekilde hayat şartlarını haiz olması ve refah seviyesinin artırılması manasına gelmekle raporlarda mevcut ekonomik ve sosyal alandaki uyumun sağlanmasına dair çabaların bu hakkın bir yansıması olduğu görülmektedir. Bunun haricinde raporlarda doğrudan bir atıf söz konusu değildir.

Örneğin, geniş bölgesel kalkınma farklarının mevcut olduğu 1998 raporunda belirtilmiş ve bu farklılıkların ortadan kaldırılmasının hükümetin öncelikli yapılacaklar listesinde yer alması gerektiği belirtilmiştir, bu husus kalkınma hakkını içerir mahiyettedir (Avrupa Komisyonu, 1998: 23).

Yine 2002 İlerleme Raporu da kalkınma hakkını ayrı bir başlıkta ele almamış ise de ekonomik ve sosyal ilerleme, bölgesel kalkınma çabaları gibi hususları ele alarak kalkınma hakkının temel ilkelerini dolaylı olarak incelemiştir.

3.1.3.3. Barış Hakkı

Avrupa Birliği, kendisi esasen bir barış projesi amacı olarak ortaya çıkmakla aday ülkelerden bölgesel istikrar ve milletlerarası hukuka uygun davranma yönünde çabada bulunma beklentisi içindedir. Bu dönem raporlarında doğrudan barış hakkı terimi açıkça kullanılmasa da bu hakkın unsurlarından olan çatışmaların önlenmesi, iyi komşuluk ilişkileri ve uluslararası iş birliği gibi hususlar ele alınmıştır.

1998 Raporu, ülkenin güneydoğu kesiminde terör ile mücadele sırasında ölçülü olmak ve hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygılı davranma noktasında çabasını

arttırması ve esasen askeri bir çözümden ziyade sivil bir çözüm araması gerektiği tavsiye olunmuştur (Avrupa Komisyonu: 1998: 8).

1997 yılında Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sınır anlaşmazlığının çözüme kavuşturulması barış hakkı açısından olumlu bir gelişmedir. Su hakları ve Kürt sorunu konusunda Suriye ve Irak ile Türkiye arasında zaman içerisinde farklı gerilimler yaşandığı fakat Suriye'nin 1998'de Türkiye ile anlaşma imzalayarak teröre destek vermeyeceği konusundaki taahhüdü olumlu bir gelişme olarak kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 1998: 40).

Türkiye'nin bir diğer komşusu olan Yunanistan ile 1999 yılında başlayan yakınlaşmanın barışa katkı sunacağı 2000 raporunda belirtilmiştir. Türkiye'nin diğer komşu ülkeler ile ilişkilerinin daha da gelişmeye devam ettiği de ayrıca not edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2000: 50).

Türkiye-Yunanistan arasındaki ikili ilişkilerin iyileşmesi devam etmekle iş birliği arttırılmış ve Ege Denizi'nde yapılacak tatbikatlara dair karşılıklı bilgilendirmeler yapılacağı, kara mayınlarının temizlenmesi gibi durumlar barışı ve güveni arttırıcı olarak kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2001: 31).

Bu dönem raporlarında "barış hakkı" ayrı bir hak olarak tanımlanmamış ve başlıklandırılmamış olsa da gerek bölgesel istikrarın sağlanması gerek iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi gibi başlıklar ile barışın temel ilkelerine dair belirlemeler yapılmıştır.

3.1.3.4. Kendi Kaderini Tayin Hakkı

1998-2002 arası dönem AB İlerleme Raporlarında "kendi kaderini tayin hakkı" kavramı direkt ve özel bir hak olarak ele alınmamıştır. Fakat, raporların ele almış olduğu azınlık hakları, kültürel kimliğin korunması, demokratik katılım, hukukun üstünlüğü ve toplumsal uyum gibi temel ilkeler, bu hakkın genel hatları ile örtüşen unsurları içermektedir.

Yine bu döneme dair dördüncü kuşak haklarının ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan nispeten yeni kavramlar olması sebebiyle kişisel verilerin korunması hakkına dair bir gelişme kaydedilmemiş olduğunun raporlarda sürekli olarak belirtilmesi haricinde bu

haklara dair başka düzenleme ve belirlemelerin bu dönem raporlarında yer almadığını belirtmek gerekir.

Bir bütün olarak incelendiğinde 1998-2002 arası dönemlerde oluşturulan ilerleme raporlarında Türkiye’de insan haklarının tam anlamı ile ideal düzeyde olmadığı, bu haklara dair zaman içerisinde belli değişiklik ve reformlar yapılsa ve ilerlemeler kaydedilse de bunların yeterli seviyede olmadığı, bu hakların gereği gibi kullanılmasının yolunun açılmadığı, hatta öyle ki bazen hakların sınırlandırılması konusundaki uygulamaların hakkın özünü kaybetmesine ve kullanılamaz hale gelmesine sebep olduğu görülmektedir. Türkiye’de bu dönemde bu hakların kullanılmasının sağlanması bir yana uygulamadaki ihlaller sebebi ile adeta bazı hakların varlığının dahi kabul edilmediğini söylemek hatalı olmayacaktır.

3.2. 2003-2015 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarının Değerlendirilmesi

Türkiye’de AK Parti Hükümeti’nin iktidara gelmesi ile tek parti iktidarında mevcut düzenlemelerin genel anlamda olumlu seyrettiği bu dönemde raporlarda sıklıkla bazı eleştiri ve tavsiyeler mevcut olsa da insan hakları alanında önemli gelişmelerin yaşandığı ve kısmen olumlu dönem olarak kabul edilen bu sürecin ayrı bir başlık altında incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaati ile inceleme yapılacaktır.

3.2.1. 2003-2015 Arası Dönem Raporlarında Birinci Kuşak Haklar

3.2.1.1. Yaşam Hakkı

2002 yılında ölüm cezasının kaldırılmasına dair gelişme akabinde, TBMM Haziran 2003’te savaş ve yakın savaş tehdidi hali dışında ölüm cezasını yasaklayan AİHS’nin Ek 6 Nolu protokolünü onaylamıştır. Kabul edilen altıncı uyum paketi, sayılan istisnai iki durum haricinde verilen ölüm cezalarının ağır müebbet hapse çevrilmesine olanak sağlayan bir düzenleme olmakla birlikte 2003 raporunda bu durum olumlu bir gelişme olarak ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2003: 22).

2004 yılı ilerleme raporunda ise Türkiye’de her şartta ölüm cezasının kaldırıldığı ve buna ilişkin 13 Numaralı AİHS protokolünün Ocak 2004’te imzalandığının belirtildiği görülmektedir (Avrupa Komisyonu, 2004: 26). Önceki raporlarda da sürekli olarak eleştiri konusu yapılmakla ölüm cezası açısından Türkiye’de mevcut eleştirilerin son bulduğu kabul edilebilir. Sonraki yıl raporlarında (2005 ve 2006) bu süreçte mevcut

düzenlemelerin yetkili mercilerce onaylanması gibi konular düzenlenmiş olmakla bu yönde mevcut ilerlemenin en temel insan haklarından biri olarak kabul edilen yaşam hakkına açıkça müdahalenin son bulduğu açıktır.

3.2.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasağı

Dönem raporlarında işkence ve kötü muamele yasağına dair geniş bir alana yer verilmiştir. 2003 yılı raporunda mevcut hükümetin işkenceye karşı sıfır tolerans politikasını taahhüt etmesi ve bu amaçla önemli mevzuat değişikliklerine yer vermesi bu hususta önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Örneğin, işkence ve kötü muamele suçları bakımından kamu görevlileri açısından yargılama için önceden yer alan yetkili makam izni şartı kaldırılmıştır, fakat yargısız infaz, kaybolma ve eşya tahribi gibi durumlarda ise halen izin şartı devam etmiştir. Yine işkence ve kötü muamele davalarının ivedi işler arasında sayılması, duruşmalar arası sürelerin kısa tutulmasına ilişkin ve bu davaların adli tatilde de görüleceğine dair düzenlemeler sayılmakla birlikte bunlar önem arz etmiştir. Somut adımlar atılmakla uygulamada bu haklar yönünden birtakım sorunların yaşanmaya devam ettiği, işkence davalarında zamanaşımı nedeniyle dosyalarda düşme kararlarının verilmesi, cezaların suçun ağırlığı ile orantılı olmayacak ölçüde hafif olması, tıbbi muayene konularında yaşanan sorunların mevcut olduğu olumsuz bir durum olarak belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 22-24).

2004 İlerleme Raporunda ise işkence ve kötü muamele dosyalarında hükmedilen hapis cezalarının ertelenmediği ya da seçenek yaptırım olarak para cezasına çevrilemediğinin tespit edilmesi, Nisan 2004'te güvenlik güçlerinden tutukluların kötü muamele gördüğü iddialarına mahal verecek metotlardan (örneğin, yorma, uykusuz bırakma, ayakta durdurma vs.) kaçınılması gerektiği yönünde bir genelge yayımlanması, bir başka genelge ile savcılara işkence ve kötü muamele soruşturmalarını şahsen yürütmeleri yönünde bir talimat verilmesi, hükümetin sıfır tolerans politikası ve yapılan mevzuat değişikliklerinin uygulanması hususundaki ciddi çabalarının bu konudaki vakaların azalmasını sağladığı olumlu gelişmelerine yer verilmiştir. Mevcut bu olumlu gelişmelere rağmen raporda Türkiye'nin halen güvenlik görevlilerinin işkence ve diğer biçimlerdeki kötü muameleleri ile mücadelesinde yoğun bir çabanın devam etmesi gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2004: 26-29)

2005 ilerleme raporunda da işkence ve kötü muamele vakalarının azaldığı yönünde bir tespit yapılmakla bu raporda göze çarpan bir durum ise şudur: Yargıçların işkence ve kötü muamele davalarında kamu görevlilerine ceza verilmesi konusunda isteksiz olmaları ve yine verilen cezalarda da suç ile ceza arasında gerekli orantının sağlanmadığının aynı zamanda savcılarının da kamu görevlileri hakkında mevcut soruşturmalarda zamanlı ve etkin soruşturma yapmadıklarının görüldüğü belirtilmiştir. Bu durum aynı zamanda adil yargılanma hakkının da bir ihlali olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile işkence ve kötü muamele halinde verilebilecek cezaların artırıldığı, ayrıca her ne kadar zaman aşımı kaldırılmasa da zaman aşımı süresinin artırıldığı da olumlu olarak rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 24-26).

2006 ile 2012 yılları arasında ise bu hak kapsamında genel anlamda mevzuat çerçevesinde işkence ve kötü muamele yasağına dair kapsamlı tedbirler düzenlense ve bu vakalarda azalma meydana gelse de endişe verici durumların devam ettiği ifade edilmiştir. Nitekim, gözaltı merkezleri dışında (resmi olmayan gözaltı merkezlerinde) gerçekleşen vakalar ve ülkenin güneydoğusunda yaşanan bazı insan hakkı ihlalleri ve bu ihlaller kapsamında suç işleyen kamu görevlilerinin cezasızlığı, suçların cezasız kalması ile mücadelenin çok sınırlı olduğu, işkence iddialarına dayalı davalarda yığılmaların mevcut olması ve buna karşın yargı makamlarınca öncelikle kolluk güçlerinin işkence iddiasında bulunan şahıslara karşı açtığı davaların öncelikle incelenmesi gibi emsal olarak yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2006-2012 İlerleme Raporları). 2011'de yayımlanan raporda Türkiye'nin İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme'nin İhtiyari Protokolü (OPCAT) onaylamasının olumlu olduğuna değinilmiştir. Zira bu protokolün, işkencenin önlenmesi amacıyla 1 yıl içinde ulusal bir mekanizmanın kurulmasını ve protokol kapsamında alınacak tedbirler hakkında düzenli olarak raporlar düzenlenmesini öngörmekte olduğu kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011: 21).

2013 yılında mevcut raporda ise yine önceki yıllarda mevcut endişe ve olumsuz durumların tekrarı ve özellikle OPCAT'in gereği olan ulusal önleme mekanizması ile yine haricen bağımsız bir Kolluk Gözetim Komisyonunun halen kurulmamış olmasına değinilmiştir. Bunun yanında işkence suçunda zamanaşımının kaldırılmasına dair kanun değişikliği, Terörle Mücadele Şube Müdürlüklerinin gözaltı ve ifade alma odalarına

işkenceyi önleme amaçlı olarak görsel-işitsel kayıt sistemleri kurulmaya başlanması, bazı münferit davalarda kolluk görevlilerinin suçlu bulunması olumlu gelişmeler olarak kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 50-51). 2014 yılının ocak ayında Türkiye İnsan Hakları Kurumu, İşkencenin Önlenmesine Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesine Ek İhtiyari Protokol gereğince kurulması gereken ulusal önleme mekanizması (UÖM) olarak belirlenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 14). 2014 ve 2015 raporlarında da önceki dönemlerde olduğu gibi her ne kadar işkence ve kötü muamele yasağı bakımından ilerlemeler kaydedilse de önceki dönemlerde belirtilen hususlar dairesinde sorunların halen devam ettiği ve çözümün sağlanamadığı belirtilmiştir.

3.2.1.3. İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğüne ilişkin olarak, mevcut kısıtlamaların pek çoğuna son verildiği işaret edilmiştir. Bu hususun, şiddet içermeyen düşünce açıklamaları nedeniyle hüküm altında olan kişilerin pek çoğunun beraat etmeleri ve tahliye edilmeleri sonucunu doğurduğu görülmüştür. Örneğin, terörle mücadele kapsamında mevcut kanunda bazı propaganda maddelerinin kaldırılması, devleti ve devlet kurumlarını tahkir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmez bütünlüğünü tehdit suçunun asgari sınırının indirilmesi, Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu'nda değişiklik yapılarak bu alandaki eserlerin yasaklanmasına dair kapsamın daraltılması, yasaklamaya dair idari mercii kararlarının hâkim onayına sunulması zorunluluğunun getirilmesi bu alandaki iyileştirmelerden bazıları olmuştur. Bununla birlikte, yasal değişikliklere karşın bazı sorunların mevcudiyetini korumakta olduğu 2003 rapor döneminde yer almıştır. Cumhuriyet savcılarının ifade özgürlüğünü kısıtlamak amacıyla mülga hükümler yerine kanunlarda mevcut alternatif hükümleri kullanmaları, öyle ki mevzuat değişikliği ile beraat eden kişilere karşı başka kanun hükümleri uyarınca kamu davası açılması, mevzuat değişikliği öncesinde mevcut duruma dair zararların telafisinde bir sistemin oluşturulmamış olması, bu gibi sorunlara örnek olarak sıralanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2003: 26-27).

2004 Raporu'nda da yine aynı hususlara değinilmiş olmakla birlikte yeni ceza kanunu, ifade özgürlüğü açısından sınırlı da olsa nispeten olumlu bir ilerleme olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Türkçe dışında başka dil ve lehçelerde radyo ve televizyon yayınları başlamıştır. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin bu dönemde aldığı bir ara kararda Türkiye'nin ifade özgürlüğü kapsamında genel olarak olumlu bir reform dönemi

geçirdiği belirtilmiş ve AİHS 10. madde ile gereken uyumun sağlanması için adımlar atılması ve AİHS ve AİHM kararlarının da Türk mevzuatının yorumunda daha aktif olarak kullanılması gerektiği tavsiyesi yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2004: 30-31). 2005 yılında yayımlanan raporda da durum yaklaşık olarak aynı iken 2006 İlerleme Raporu'nda Adalet Bakanlığı tarafından yayımlanan bir genelge ile yazılı ve görsel medya hakkındaki soruşturma ve davaların aylık periyotlar ile takibi sağlanmış ve ayrıca genelgede savcılara ifade özgürlüğüne dair gerek Türk hukukuna gerekse AİHS'ye uygun davranma talimatı verilmiştir. Önceki dönemde mevcut sorunların genel anlamda devam ettiği ve düzenlemeler yapılması gerektiği belirtilmekle açık tartışma ortamının pekişmesine rağmen mevcut yasal çerçevenin Avrupa standartlarına uygun hale getirilmiş güvenceli bir ifade özgürlüğünün temin edilmediği raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2006: 13-14).

2007 yılı da dahil olmak üzere bu dönem aralığında sürekli olarak ifade özgürlüğünü kısıtlar nitelik taşıyan ve eleştiri amacıyla yapılan düşünce açıklamalarının suç oluşturmayacağını içerse de genel ve muğlak ifadeler ile düşünce açıklamalarını cezai takibat ile karşı karşıya bırakabilecek Ceza Yasası'nın 301. maddesinin değiştirilmesi gerekliliği üzerinde durulmuş olmakla birlikte bu hususa dair düzenleme 2008 yılında yapılmıştır. Nitekim düzenleme ile maddedeki belirsiz ifadeler netleştirildiği, adli soruşturma için Adalet Bakanı'nın izin şartı getirildiği, cezanın üst sınırının düşürüldüğü ve yabancı bir ülkede küçük düşürücü sözlerin ise cezasının daha fazla olduğu yönündeki düzenlemenin de ilga edildiği izhar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2008: 13-14). Bu dönemde 2012 yılına kadar ifade özgürlüğü bağlamında olumlu gelişmeler olduğu söylenememekle birlikte bazı internet sitelerine erişimin kaldırılması da olumsuz durumlar arasında yer almıştır.

2013 Raporunda ise Dördüncü Yargı Reformu Paketi ile yapılan iyileştirmelerde düşüncelerin yayın, ifade, konuşma vb. aracılığıyla açıklanmasının cebir veya şiddet kullanımı veya buna yönelik tehdit ile ilişkilendirilmesi kaldırılmış ve terörle bağlantılı suçların kapsamı daraltılmıştır. Bu değişikliklerin, Avrupa standartları ile uyumlu olarak uygulanması halinde, ifade özgürlüğünü olumlu etkilemesinin öngörüldüğü de raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2013: 65). Bu düzenlemenin ardından sonraki yıl, İnternet Sitelerinin Yasaklanması ve İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında

Kanun başta olmak üzere ifade özgürlüğünü kısıtlayan değişiklikler akabinde ifade özgürlüğünün gereği gibi kullanımı da kısıtlanmıştır. YouTube ve Twitter'ın tamamen yasaklanması ciddi endişe kaynaklarındandır. Bu dönemde Anayasa Mahkemesi, bir mahkeme kararına dayanmayan YouTube'a erişim yasağının bireylerin haklarının ve ifade özgürlüğünün ihlaline neden olduğuna hükmetmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 44-62). 2015 Türkiye Raporu'nda geçen iki yılda özellikle ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü alanlarında bir gerilemenin mevcut olduğu kaydedilmiştir. Mart 2015'te İnternet Kanunu'nda yapılan değişiklik ile özel hayatın korunması ve mülkiyet güvenliği, ulusal güvenlik, kamu düzeni, suçun önlenmesi ve genel sağlığın korunması gerekçelerine dayanılarak mahkeme kararı gerekmeksizin içeriklere erişimin kısıtlanması hususunda hükümetin yetkileri artırılmıştır. Gazetecilere karşı açılan davaların sayısının artması ve yine Cumhurbaşkanı'na hakarete dair soruşturma izni verilmesi için Adalet Bakanlığına yapılan başvuruların ciddi oranda artması da raporda ayrıca belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 22-69).

3.2.1.4. Basın ve Yayın Özgürlüğü

2003 Düzenli İlerleme Raporu'nda mevzuatta değişiklikler yapılsa da basın özgürlüğüne ilişkin olarak endişe verici bir durum olduğu kaydedilmiştir. Örneğin, Basın Kanunu'na basın mensuplarının haber kaynaklarını açıklama hususunda bir zorlamanın yasak olması ve bu suretle korunmalarına dair bir hüküm eklenmiştir. Buna karşılık Basın Kanunu'na dayanan dava sayısında azalma mevcut olsa da internet içeriğinde sıkı bir sansür uygulamasının olmasının yanı sıra basım ve neşir aletlerine dair müsadere, basınevlerinin kapatılması, matbaacılara ağır para cezası uygulamaları devam etmiştir. Para cezaları, yayınevlerinin kapanması gerek bölgesel gerek yerel alanda mevcut otosansürün sürmesine sebebiyet verebilir bir nitelik arz etmiştir. Altıncı Uyum Paketi ile Türk vatandaşlarının günlük geleneksel dil ve lehçelerinde yayın yapılması imkânı sağlanmış ise de bu dönemde bu şekilde bir yayın yapılmadığı ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 27-28).

2004 yılında yapılan anayasa değişikliğinde basın araçlarının korunmasında dair maddede bir yayınevinin baskı araçlarına el konulması veya bunların müsadere edilmesine kesinlikle izin verilmeyeceği hüküm altına alınmıştır. Ayrıca Aralık 2004'te yeni kabul edilen Basın Kanunu ile gazetecilerin haber kaynaklarını açıklamama hakkı

ile yanıt verme ve tekzip hakkına ilişkin düzenlemeler ve bu kanuna dayanan hapis cezalarının ekseriyetinin para cezası şeklinde düzenlenmesi, yayınların yasaklanması, dağıtımlarının durdurulması ve matbaa araçlarına el konulması gibi hükümler kaldırılmış ayrıca kitaplar ve süreli yayınlar gibi basılı eserlerin toplatılmasının çerçevesi daraltılmıştır. Yabancıların Türkiye’de yayın yöneticiliği yapabilecekleri ya da bu yayınlara malik olabilecekleri de kabul edilmiştir. Halihazırda devam eden davalara dair bilgi yayınlayanlar hakkında ağır para cezası verilebileceğini düzenleyen madde ise ağır bir yaptırım olması sebebiyle eleştiri konusu olmuştur. Görsel yayın hususunda olumlu ilerlemeler gerçekleşmiş ve önceki dönemde kabul edilen tedbirler uygulanmaya başlamıştır. İzin verilen fakat uygulaması mevcut olmayan Türkçe dışındaki dil ve lehçelerdeki ilk yayınlar, TRT radyo ve televizyonlarında başlamış olduğu dönem raporunda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2004: 31-32).

İfade özgürlüğü kısmında yukarıda belirtilen Ceza Yasası’nın 301. maddesi kapsamında gerekli düzenleme yapılana kadarki süreçte bu madde basın mensupları açısından da sorun teşkil edecek bir mahiyette kabul edilmiştir. Devam eden süreçlerde mevcut raporlarda sürekli olarak basın ve elektronik medyaya baskıların mevcut olduğu, basın özgürlüğüne tam saygının olmadığı, yasal belirsizlikler ve basın üzerindeki siyasi baskılar, Türk hukukunda, AİHS ve AİHM içtihatlarında mevcut kriterlere dair ifade özgürlüğüne ilişkin yeterli teminatın mevcut olmaması ve bunun basını da doğrudan etkileyen bir durum olması, internet sitelerine dair sık sık kısıtlamaların uygulanması, ifade özgürlüğü hakkına dair ihlallerin artması uygulamada basın özgürlüğünü etkiler mahiyette kabul edilmiştir.

2013 İlerleme Raporunda basının kamu görevlilerinin baskısı altında olduğu, oto sansürün yaygın şekilde devam ettiği, eleştirel yaklaşımli gazetecilerin işten çıkarıldığı, internet sitelerinde mevcut yasaklamaların sıklıkla devam ettiği, düzenleyici makam ve yargı makamlarınca ifade ve basın özgürlüğünün engellendiği şeklindeki sorunların devam ettiği kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 13). 2014 İlerleme Raporu’nda da yine bu hususlar aynen tekrar ile devlet yetkililerinin söylem ve açıklamalarının medya ve basın üzerinde caydırıcı etki yarattığı ve bu ifadelerin aynı zamanda savcılar tarafından soruşturmalara konu edildiği dile getirilmiştir. Yine devlet yetkililerince bizzat gazeteci ve yazarlar aleyhinde davalar (bazı davalar mahkûmiyet ile sonuçlanmıştır) açılmaya devam olunmuştur. Bu durumun gazetecilerin işten çıkarılmasından, basının serbest bilgi

yaymasının engellenmesine kadar yaygın bir oto sansüre sebebiyet vermiş olduğu kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 51).

2015 Türkiye Raporu'nda ise gazetecilere karşı açılan ceza davalarının sürdüğü, basın özgürlüğünün açıkça ciddi bir sorun olmaya devam ettiği, seçim kampanyalarının siyasilerce basın üzerinde bir baskı oluşturmak yönünde ilerletildiği, basın kuruluşlarına yönelik saldırıların gereği gibi önlenmesi için çalışmaların yapılmadığı, iktidarın basın üzerinde güçlü bir baskısının mevcut olduğu ve bu sebeple çok sayıda gözaltı, tutuklama, kovuşturma, sansür davası ve işten çıkarmanın mevcudiyeti, bazı uluslararası gazetecilerin sınır dışı edilmesi, gerek devlet gerek devlet dışı aktörlerin gazetecileri tehdit ve haksız fiiller ile sindirme gayretinde olması, yetkili makamların basın özgürlüğünü kısıtlayan girişimlerinin yaygınlaşması, basın kuruluşlarının bazı büyük müşterilerinin ekonomik baskılarına maruz kaldığı gibi olumsuz durumlar tespit edilmiştir. Ayrıca Mart 2015'te değişiklik yapılan İnternet Kanunu, çok geniş içerikli gerekçelerle ve mahkeme kararı aranmaksızın içerik erişimini engelleme yetkisinin artırılmasını beraberinde getirmiştir. Gazeteciler arasında bağımsızlar ve hükümet yanlısı olmak üzere iki grubu olduğu belirtilmiştir. Doğu ve güneydoğuda artan şiddet ve genel çaptaki gerilimler neticesinde ilgili makamlarca, basın özgürlüğünün daha da fazla kısıtlanmasına dair girişimlerde bulunulduğu beyan edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 16-70).

Görüldüğü üzere basın hürriyeti açısından raporlarda, bu dönemde Türkiye'de kayda değer genel bir iyileşmenin olmadığı aksine giderek daha da kötüye giden bir ortam olduğu, ilgili hakkın genişletilmesi ve kullanımının rahatlatılması yerine daha sınırlayıcı, daha zorlayıcı ve daha pasif hale getirme maksadını taşıyan faaliyetlerin yaygınlaştığı genel anlamda tespit olunmuştur.

3.2.1.5. Dernek Kurma Hakkı

Bu dönemde dernek hakkı ile ilgili genel olarak olumlu değerlendirmeler mevcut olmakla birlikte raporlarda Türkiye'de bu hakkın yasal güvence altına alındığı ve bu hususta önemli adımlar atıldığı kaydedilmiştir. Buna karşın birtakım raporlarda ise derneklerin faaliyet alanlarına kısıtlamalar getiren bazı düzenlemelere de değinilmiştir.

2003 Raporu'nda uyum paketleri ile dernek kurma özgürlüğüne dair kısıtlamalarda mevcut hafiflemelerin yaşandığı yer almaktadır. Örneğin, derneklerin

resmi yazışmalar dışında başka bir dil kullanma ve tüzel kişilere (gerçek kişilere ilaveten) de dernek üyesi olabilmelerine imkanı verilmesi, bildiri ve yayınların bir örneğinin savcılıklara verilme zorunluluğunun kaldırılması, mülki amirlerin beyannameleri toplattırma kararlarının hakim onayına sunulması zorunluluğunun getirilmesi, yükseköğretim öğrencilerinin üye olabilecekleri dernek türlerinin arttırılması, belli suçlardan mahkum olan kişilerin derneklere üye olabilmemesinin sağlanması, dernek ve vakıfların şube açmasında kolaylıklar sağlanması bunlardan bir kısmıdır. Buna karşın, derneklerin büro/şube kapatma ve faaliyet durdurma problemleri ile karşılaştıkları, uygulamada ise yabancı ve uluslararası kuruluşlar ile mevcut iş birlikleri konusunda güçlükler yaşadıkları yönünde olumsuz belirlemeler mevcut olduğu yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2003: 28-29). 2004'te yeni bir dernekler kanunu çıkarılmış ve bu kanun ile önceki mevzuatta mevcut bazı eksiklikler giderilmiş, fakat buna rağmen kanunun yürürlüğüne dair yönetmeliğin bazı hususlarda bu hakka, anayasal ilkelere aykırılık arz etmekte ve belirli sınırlamalar getirmekte olduğu kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 30).

2004 yılında yürürlüğe giren yeni kanun (5253 sayılı Dernekler Kanunu) genel anlamda olumlu bir adım olup bu kanun kapsamındaki reformlar olumlu gelişmeler içermektedir. Fakat buna rağmen derneklerin yurtdışından maddi yardım alması konusunda bildirim zorunluluğu bu yapılar için zorluklar oluşturmaktadır. Vakıfların ise bu süreçte yurt dışında düzenlenen ve uluslararası kuruluşlarca finansmanı sağlanan projelere başvurularının izin şartına tabi olduğu belirtilmektedir. Yine derneklerin tescili konusunda da sorunların devam ettiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2006: 14). Yeni yasa ile dernek ve derneklere üyelik sayılarında süreç içerisinde artışlar yaşanmış, dini derneklerin tesciline ilişkin olumlu gelişmeler yaşandığı vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2007: 14-15).

2008 yılında Vakıflar Kanunu'nda bir iyileştirme yapılmış ve vakıf kurma şartlarının rahatlatıldığı, yönetim kurulu üyelerinin seçilmesi, mal alma ve satma, yurtdışı kaynaklarının sağlanması, yabancı vakıflarla iş birliği hususları ve diğer vakıf iş ve işlemlerini ele alan düzenlemelerde iyileştirmeler yapılmıştır. Buna karşın bu dönemde bazı derneklerin, idari ve adli zorluklarla karşılaştıkları raporda yer alan bir sorun

olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2008: 16-17). Süreçte yeni kurulan Vakıflar Meclisi¹¹ 'nin kararları ile vakıf kurmak için gerekli olan malvarlığı değerinin önemli ölçüde düşürülmesine karar verilmiş ve bu vasıta ile vakıf kurma koşulları da daha kolaylaştırılmıştır. Bazı yasal düzenlemelerin dernekler üzerinde bir yük teşkil ettiği ve derneklerin ağır cezai yaptırımlar ile karşı karşıya kalmaya devam ettiği, bazı derneklerin tescil sorununun halen devam ettiği hususları 2009 Raporu'nda da tekrar belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009: 19-20). LGBTT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transseksüel veya Travesti) dernekleri aleyhine kapatma davalarının örgütlenme özgürlüğünün gereği gibi yerleşmesini sınırladığı da ayrıca raporlarda değinilen bir diğer husus olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2010: 22). İnsan Hakları Derneği'nin İstanbul Şubesi aleyhine yürütülen adli soruşturmanın da uzun bir süredir devam ettiği, Yargı-Sen'in (hâkim ve savcılar sendikası) kapatıldığı ve bu hususta gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği, yabancı derneklerin ise ayrıca daha fazla kısıtlamalar içeren bir mevzuata tabi olduğu hususları da bu hak kapsamında raporlanan diğer hususlar arasında yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2011: 28).

2013 yılına gelindiğinde ise, düzenlenen raporda dernek mevzuatının yorumunda kısıtlayıcı davranıldığı, derneklerin mevcut hakları için yargı yoluna başvurmak durumunda kaldığı tespit edilmiştir. Dernek ve vakıflara dair mevzuatın bu kuruluşları güçlendirecek nitelikte uygulanması gerekliliği konusunda tavsiye yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2013: 26-55). 2014 döneminde derneklerin kapatılmasına dair bazı davaların devam ettiği belirtilmiştir. Bu dönemde de yine gerek yasal gerek bürokratik engellerin bu kuruluşların ekonomik devamlılıklarını olumsuz etkilediği görülmektedir. Kamu yararı statüsünün verilmesine dair başvurular ile yardım toplama izni kapsamında ayrımcılık şikayetleri de mevcuttur. Derneklerin yardım toplamaları konusunda belirsiz ve kısıtlayıcı dönemlerin mevcut olması da bu hakkı olumsuz etkileyen bir durum olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2014: 53). 2015 yılında düzenlenen raporda da belirli

¹¹Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün en üst karar organı olup vakıflara ait gelir ve hayrat taşınmazlar hakkındaki tasarrufların kararlaştırılması, bütçe işlemleri, kurum yetkisinde yönetmelik taslaklarının kararlaştırılması gibi görevleri vardır (Vakıflar Genel Müdürlüğü, ty.).

derneklere ilişkin kapatma davalarının devam ettiği ve aynı zamanda önceki dönem sorunlarının da halen sürdüğü belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 71).

Bu dönemde dernek hakkına dair raporların birbiri ile yakın içerikli olduğu görülmektedir ve Türkiye’de bu hakkın anayasal teminata bağlandığı vurgulanmış fakat buna karşın bazı dernek faaliyetlerinin kısıtlamalar ve engellemeler içeren bir takım yasal mevzuatın mevcudiyeti ve bu hususta düzenleme yapılması gerekliliği vurgulanmıştır.

Özetle, 2003-2015 yılları arasında düzenlenen AB İlerleme/Türkiye Raporlarında dernek kurma hakkı kapsamında hem olumlu hem de olumsuz gelişmeler belirtilmiştir. AB’ye uyum sağlama çabaları kapsamında düzenlemeler yapılmış, özellikle 2004 yılında kabul edilen 5253 sayılı Dernekler Kanunu, derneklere ilişkin işleyiş kolaylığı sağlayan ve uluslararası standartlara uygun düzenlemeler getirmiştir. Bir kısım raporlarda derneklerin faaliyetlerini kısıtlayan veya zorlaştıran bazı yasal düzenlemelerin varlığına dikkat çekilmiştir. Bilhassa terörle mücadele kapsamında yapılan bazı yasal düzenlemelerin derneklerin faaliyet alanını kısıtlar mahiyette olduğu hatta bazı derneklerin kapatılmasına yol açtığı belirtilmiştir.

3.2.1.6. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

Bu dönem başında düzenlenen raporlarda genel anlamı ile toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüğüne dair mevcut sınırlamaların kaldırılmasına ilişkin mevzuat düzenlemeleri yapılmasına karşın bazı gösterilerde yetkililer tarafından orantısız güç kullanıldığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 129, Avrupa Komisyonu, 2004: 13). Ayrıca 2004 Raporunda toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin tümünün sistemli bir şekilde kaydedilmesi uygulamasına son verilmesi ve kolluk tarafından orantısız güç kullanımına dair tedbirlerin alınması olumlu olarak değerlendirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 14). 2005 yılında, orantısız güç kullanımına dair gereken müeyyidelerin uygulanmasına ilişkin valilere dair bir genelge yayımlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2005: 127). Takip eden yılda bu hususta birtakım kamu görevlilerine verilen cezaların mevcudiyetine de değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006: 14).

2007 yılına gelindiğinde toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma özgürlüğünün genel itibari ile Avrupa standardına uygun olduğu ve bu hakkın çoğunlukla herhangi bir makam ya da güvenlik gücünün müdahalesi olmadan kullanıldığı da rapor edilmiştir. Öyle ki, dönem içindeki seçimlerde olumsuz bir durumun olmadığı, Nevruz olaylarında ise şiddet

olaylarına dair raporların sayıca az olduğu (İstanbul 1 Mayıs olaylarında mevcut istisnai durumda soruşturmanın devam ettiği de ayrıca not edilerek) belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007: 14). Süreç içinde bazı keyfi ve kısıtlayıcı uygulamaların zaman zaman gerçekleştiğine de bazı raporlarda yer verilmiştir.

Devam eden süreçte, toplanma özgürlüğünün yasanın gerekliliği ölçüsünde uygulanmasının temini noktasında çabalar arttırılmış ve Kasım 2008’de, İçişleri Bakanlığı bir genelge yayımlayarak güvenlik güçlerince yakalama ve gözaltı usullerinin doğru uygulanmasının gerektiği ve bu sayede orantısız güç kullanımını engelleneceği belirtilmiştir. Polis şiddeti iddialarında, kimlik tespitinin sağlanabilmesi için görevli kolluk personelinin kullandığı kasklarında rakamlar bulundurularak önlem alınması olumlu karşılanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2009: 19). 2011 ve 2012 İlerleme Raporu’nda ise bu hak ile ilgili olumlu gelişmelerin yaşandığı, çoğu toplantı ve gösterilerin barışçıl bir ortamda gerçekleştiği kaydedilmekle birlikte ülkenin doğu ve güneydoğusunda birtakım olaylar ve yine öğrenci hakları, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) faaliyetleri ile bir takım sendikal haklara dair toplanmalarda kolluk tarafından orantısız güç kullanımının devam ettiği ve bu konuya dair soruşturma ve kovuşturmalarda gerekli hassasiyetin gösterilmediği rapor edilmiştir. Dönem içerisinde toplanma özgürlüğüne dair, bazen kanuna muhalefet veya kabahat işlendiği gerekçesi ile para cezaları verilmekle birlikte gerek birçok insan hakları savunucuları gerek ise birçok sivil toplum temsilcisine karşı dava açılması eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011: 27, Avrupa Komisyonu, 2012: 27).

2013 Mayıs ayında gerçekleşen Gezi Olaylarına dair de raporlarda belirli tespit ve tavsiyeler mevcuttur. Bu olaylarda bazen toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkının engellendiği, bazen de protestolarda aşırı orantısız güç kullanımının mevcudiyeti ile bunun azaltılmasına dair gerekli çabanın gösterilmesi gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2013: 14). 2014 İlerleme Raporu’nda ise göstericilerin dağıtılması konusunda güç kullanımının kanuna aykırı ve dolayısı ile AİHM içtihadına da aykırı bir şekilde olduğu, bu konuda daha sıkı ve belirleyici düzenlemeler yapılması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 15). 2015 yılına gelindiğinde ise toplanma özgürlüğüne dair ciddi gerilemelerin kaydedilmeye devam edildiği, bu hakka dair hoşgörüsüz bir yaklaşım sergilendiği ve toplanma hakkının kısıtlayıcı bir şekilde yorumlanmaya devam edildiği rapor edilmiştir. Ayrıca gösterilerin herhangi bir neden

belirtilmeksizin sürekli olarak engellendiği ve Avrupa standartlarının sağlanmadığı kaydedilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nce alınan bir kararda da AİHM içtihatları ve ilgili kanunun ivedi olarak yeniden ele alınması gerektiği not edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 4-71).

Görüldüğü üzere bu dönem mevcut AB İlerleme Raporlarında toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı hususunda Türkiye uygulaması genel anlamı itibariyle eleştirilmiştir. Raporlarda, özellikle Gezi Parkı olayları ile akabindeki sürecin etkisinin mevcudiyeti vurgulanmıştır. Genel kapsamda Türkiye'deki mevzuatın toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkını teminat altına aldığı fakat buna karşın uygulama noktasında bazı sorunlar olduğu belirtilmiştir. Özellikle gruplara karşı kolluk kuvvetlerince bazı müdahalelerde orantısız güç kullandığı, bu orantısız güç kullanımına dayanan soruşturma ve kovuşturmaların etkili yürütülmediği de diğer bir eleştiri konusudur. Sonuç itibariyle 2013-2015 AB İlerleme Raporları, Türkiye'de toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı konusunda önemli sorunların olduğunu, bu konuda iyileştirmeler konusunda daha fazla çaba gerektiği ve raporlardaki tavsiyeler ışığında bu hususta bir yol haritası belirlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

3.2.1.7. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü

2003 İlerleme Raporunda din özgürlüğü konusunda bir takım mevzuat düzenlemeleri yapılsa da bu değişikliklerin beklenen sonuçları ortaya koymadığı, gayrimüslim azınlıkların gerek tüzel kişilik gerek mülkiyet hakkı gerek ise iç yönetim hususlarında sorunlarla karşılaştıkları ve aynı zamanda din adamı yetiştirme yasağının mevcudiyetine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 30-40). 2004 İlerleme Raporu'nda da aynı sorunlar tekrar olunmakla birlikte din özgürlüğü konusunda Avrupa standartlarına göre ciddi kısıtlamaların mevcut olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 10-14). Bu sorunların süreç içerisinde halen devam ettiği devam eden raporlarda kaydedilmekle birlikte ibadet özgürlüğüne genel anlamda saygının mevcut olduğu fakat resmen tanınmayan Müslüman ve gayri-müslim toplulukların sorunlarının çözümü adına herhangi bir ilerlemenin 2006 yılına dek sağlanmadığı görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2006: 59).

2007 yılına gelindiğinde nüfus kütüklerinde mensup olunan din bölümünün doldurulmasına dair gerekliliğin kaldırılmasının olumlu olmasının yanı sıra bu dönemde

İçişleri Bakanlığı'nın bir genelge ile gayri-müslim vatandaşlara ve ibadet yerlerine karşı işlenen bireysel suçların artması nedeni ile valilerden gereken tedbirlerin alınması istenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007: 61). Vakıflar Kanunu'nun kabulü ile bu hak bazında bir ilerleme gerçekleşmiş ise de bu kanunun uygulanmasının yine önceki süreçte belirtilen sorunlara genel manada bir olumlu etki yapmadığı görülmüştür. Zira tüm dini toplulukların aşırı sınırlamalar yer almadan faaliyette bulunmaları henüz sağlanmış değildir (Avrupa Komisyonu, 2008: 70). 2009 İlerleme Raporu'nda hükümetin gayri-müslim topluluklar ile diyalog sürecine girdiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009: 71).

Yaklaşık 90 yıl sonra Sümela Manastırı'nda ayin düzenlenmesi (15 Ağustos 2010) ve yine Akdamar Kilisesi'nde de 1915 yılından bu yana ilk dini ayin düzenlenmesi (19 Eylül 2010) ve Türk makamlarının 14 Rum Ortodoks din adamına Türk vatandaşlığı verilmesi şeklinde olumlu ilerlemeler kaydedilmiştir. Bakanlıklar ve ilgili alt kurumlarınca gayri müslim cemaat liderleri ile sıklıkla görüşmeler yapılmıştır. 2010 yılının mayıs ayında, Başbakanlık tarafından gayrimüslim Türk vatandaşlarına gerekli muamelelerin yapılmasına dair talimatlar içeren ilk genelge yayımlanmıştır. Genelgede gayrimüslim mezarlıklarının korunması, gayrimüslim cemaat vakıfları lehine verilen mahkeme ilamlarının gereğinin yapılması ve gayrimüslim cemaatler aleyhine kin ve düşmanlık içeren yayınlara dair gerekli yasal işlemlerin yapılmasını içermiştir (Avrupa Komisyonu, 2010: 22-23).

2011 İlerleme Raporu'nda gayrimüslim cemaatler ile hükümet diyaloglarının süreç içerisinde arttığı, milli eğitim müfredatına Alevilik ile ilgili bilgilerin de eklendiği, Ankara'da Kurtuluş Protestan Kilisesi Vakfı'nın kurulmasına dair AİHM kararının uygulandığı, alternatif bir ders belirtilmese de sınırlı da olsa din derslerinden muaf tutulmanın mümkün olduğu hususları olumlu olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin nüfus cüzdanlarında dini bilgi hanesinin var olmasının bu grubun ayrımcılığa maruz kalmasına sebebiyet verdiği, bu hususa dair verilen bir AİHM ihlal kararının gereğinin henüz yerine getirilmediği, Alevi ibadet yerlerinin tanınmadığı ve bu ibadet yerlerinin açılmasın konusunda zorlukların mevcut olduğu şeklindeki olumsuz tespitler de yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2011: 28-30). Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili olarak, gayrimüslim cemaatler ile diyalogun artırılmaya çalışıldığının görüldüğü düzenlenmiştir. Müfredatta mevcut yeni din eğitimi kitapları daha kapsayıcı

görülmüştür. Fakat dini farklılıklar nedeniyle bireyler ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaya devam etmiştir. İnanç ve vicdani ret hususlarında genel manada AİHS ile uyumlu bir mevzuat bu süreçte oluşmadığı rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 14). Devam eden süreçte de aynı durumlar tekrar edilmiştir.

Bu dönem raporlarında genel anlamda bazen olumlu adımlar ve uygulamalar mevcut olsa da Türkiye'nin düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına ilişkin gösterdiği performans genel olarak eleştirilmiştir. Raporların genelinde, bazı dini gruplara yönelik ayrımcılık iddialarının yer aldığı ve bu dini azınlıkların sorunlarına dikkat çekilmiştir. Türkiye’de mevcut yasal mevzuatın bu hakkı güvence altına aldığı fakat uygulamada bazı sorunların yaşandığı, süreç içerisinde ibadethanelere birtakım saldırıların düzenlendiği, müfredatın dini azınlıkların inanç gruplarını kapsamadığı ve bu konuda daha kapsayıcı bir din eğitimi müfredatının gerekliliği konuları bu dönem raporlarının başlıca başlıklarındandır. Ezcümle Türkiye’de genel anlamda bu hak kapsamında sorunların mevcut olduğu ve gerekli çabanın gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.

3.2.1.8. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı

Bu dönemde eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı konusunda önemli ve olumlu adımlar atılsa da gerek uygulamada gerekse mevzuatın uyumlu hale getirilmesinde birtakım eksikliklerin mevcut olduğuna değinilmiştir. Bu dönemin bu başlıktaki ana konularını ise ayrımcılık türleri ile mücadele, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, azınlık haklarının korunması, LGBTİ+ hakları oluşturmaktadır. Süreç içerisinde raporlarda AB müktesebatının öngördüğü Eşitlik Kurumunun kurulmamış olması sürekli bir eleştiri olarak raporlarda yer almıştır.

Türkiye süreç içerisinde sürekli olarak AB mevzuatına uyumun sağlanması amacıyla yasal düzenlemeler yapmıştır. Örneğin, Haziran 2005 yürürlük tarihli yeni Ceza Kanununun bir kimsenin ekonomik faaliyetlerini dil, ırk, cinsiyet, siyasi fikir, din vb. özelinde engellemek sureti ile ayrımcılık yapanlara ilişkin cezai hükümler getirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 113). Ayrımcılıkla mücadele politikaları, Anayasal zemine oturtulmuş ve çeşitli kanunlarla bu politikalar teyit edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007: 19). 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliği sonucunda sosyal bakımdan korunmaya muhtaç kesimler (çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler) için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağı ve yine

kadın erkek eşitliğinin sağlanması maksadı ile alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamayacağına dair hüküm yürürlük bulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2010: 26-71).

Yürürlükte bulunan ayrımcılıkla mücadeleyle dair mevzuat, eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal hizmetlere erişim konusunda yetersiz kabul edilmekle Türkiye’de istihdam alanında cinsel yönelim ve yaşa dayalı ayrımcılık konularında bir korumanın mevcut olmaması eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 42). Türk Ceza Kanunu’nda ayrımcılıkla mücadeleyle dair hükümler mevcut olmakla dil, ırk, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi görüş, felsefi inanış, din, mezhep ve benzerleri konularında ayrımcılık yasaklanmıştır. Aynı zamanda nefret suçları da dahil bu kapsamda cezaları arttıran değişiklikler yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2014: 57). Ayrımcılık yasağına dair hükümlerin gerek kanuni gerekse uygulama zemininde yeterli karşılığı bulmadığı, toplumsal cinsiyet temelli şiddet ve LGBTİ (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İnterseks) mensubu bireylerin haklarına saygının mevcut olmadığının tespitine dair belirlemelerde bulunulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2015: 23). Bu dönem raporlarında genel olarak Türkiye’de ayrımcılık ile mücadelenin çeşitli biçimlerinde (din, dil, ırk cinsiyet, etnik köken, engellilik vb.) ilerlemelerin mevcut olduğu fakat ayrımcılığın buna rağmen ciddi bir sorun olarak devam ettiği belirtilmiştir. Süreç içerisindeki raporlarda bilhassa Romanlar, Kürtler, Aleviler ve LGBTİ+ mensubu bireylerin ayrımcılığa maruz kaldığına değinilmiştir.

Kadın-erkek eşitliği konusunda da hukuki ve kurumsal bir çerçeve mevcut olmakla beraber bazı kurumların bu konuda olumlu adımlar attığı görülse de mevzuatın gereği gibi etkin bir şekilde uygulama alanı bulmaması ve hizmetlerde mevcut kalite düşüklüğü ile kadınların geleneksel rolünün desteklenmesi hususları endişe verici olarak belirtilmiştir. Özellikle Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun ve eylem planlarının AB mevzuatına uyumlu hale getirilmesi gerekliliğine 2015 Raporunda değinilmiştir. Ayrıca şiddet mağduru kadınların hukuki yollara başvurusu halinde mevcut adli yardım sisteminin yetersizliği de ayrıca vurgulanmıştır. Suriye’den gelen mülteciler başta olmak üzere kadın ticareti, fuhuş ve cinsel sömürü konularında durumun giderek kötüleştiği raporlanmıştır. Çözüm olarak ise yargı kararlarının önleme ve caydırma etkilerinin daha güçlü hale getirilebilmesi adına hukuki düzenlemelerin gerektiği önerilmiştir. Mevzuat eksikliğine örnek olarak ‘rıza dayalılık, haksız tahrik,

yaşından büyük gösterme' gibi gerekçeler ile cinsel dokunulmazlığa karşı suçlarda indirimler yapılması verilmiştir. Kadınların gerek meclis gerekse idari görevlerde sayısının artmasına rağmen düşük seviyelerde olduğu, kadınların işgücüne katılma oranlarının arttırılması, eğitimde ve siyasette eşit fırsatların temin edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2015: 72-73).

Özetle bu döneme ait raporlarda eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı konularında Türkiye'nin daha fazla çaba sarfetmesi, mevzuatın etkin ve gereği gibi uygulanması, koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin temin edilmesi, azınlık haklarının korunması gibi konularda farklı uygulamaların hayata geçirilmesi konularında tavsiyelerde bulunulmuştur.

3.2.2. 2003-2015 Arası Dönem Raporlarında İkinci Kuşak Haklar

3.2.2.1. Eğitim Hakkı

Dönem başında yer alan raporlarda ülkede bazı bölgelerde kız çocuklarının eğitim hakkının gereği gibi gözetilmediği, ülkenin güneydoğusunda kırsalda okullaşma oranının düşük olduğu kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 38). 2006 yılında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'nun başlatmış olduğu 'şartlı mali transfer' programı ile çocukların okula gönderilmeleri hususunda ailelere teşvik ve tazminat imkanları sağlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2006: 17). İlerleyen süreçte kız çocuklarının okullaşma oranının arttırılmasına ilişkin kampanyaların devam olduğu fakat buna karşın yaklaşık okul çağındaki çocuklarının onda birinin okula devam etmediği ve bu sorunun bölgesel ve cinsiyet temelli olduğu kaydedilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007: 62).

Devam eden süreçte 2008 yılından 2010 yılına kadar okul öncesi eğitime katılma oranlarındaki artışlar, ilköğretimde cinsiyetler arasındaki dengesizliklerin neredeyse sona ermesi akabinde ilkokula kaydolma oranlarında da artışlar görülmüştür. Ortaöğretimde de bu yönde bir artış olsa da genel manada cinsiyetler arasında bir dengesizlik oluşturmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2010: 79).

İlerleyen dönemde çocukların eğitime katılma oranı ve öğretmen sayılarında artışların olduğu, kız-erkek öğrenciler arasındaki okullaşma oranındaki farkın da azalmaya başladığı kaydedilmiştir. Türkiye, Avrupa Konseyi Çocukların Cinsel Sömürü ve İstismara Karşı Korunması Sözleşmesini kabul etse de mevsimlik işçi ailelerinin

çocukları ve Roman çocuklar açısından mevcut okul bırakma oranının da endişe verici düzeyde olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2011: 87).

Bu döneme dair raporların tümünde Türkiye'nin BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne taraf olsa da BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'ne eğitim hakkı konusunda çekinceler koyduğu ve bu hususun da endişe verici olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012: 38).

2012 yılına gelindiğinde ise, din adamlarının eğitimi konusunda kısıtlamalar olması, herhangi bir cemaate dair özel dini yükseköğretim olanağının olmaması, Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapalı olmaya devam etmesi¹², gayrimüslim birtakım cemaatlerin resmi okullarda değil kayıt dışı bir şekilde eğitim veriyor olması olumsuz değerlendirmeler arasındadır (Avrupa Komisyonu, 2012: 29). Bazı bölgelerde kız çocukları için taşınmalı eğitime geçilmiştir. 2012-2013 eğitim öğretim yılında seçmeli dersler arasına, Türkiye'de kullanılmakta olan yaşayan diller ve lehçeler dersleri eklenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012: 33). Süreç içerisinde anadilde eğitime dair tartışmalar süregelmiştir. Eğitim alanındaki reformlar ve eğitime dair harcamaların artırılmasının okullaşma oranı ve eğitime erişme konularında olumlu etkiler sağlamakta olsa da eğitimin kalitesi açısından sorunların halen devam ettiği görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2012: 37-52). Eğitimde yine bölgesel farklılıklar mevcut olmakla birlikte bu konuda da daha fazla çaba sarf edilmesi ihtiyacı olduğuna değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 14).

2014 yılına gelindiğinde din adamlarının eğitimi hususunda kısıtlamaların halen devam ettiği, herhangi bir cemaate dair özel dini yükseköğretim olanağının halen bulunmadığı, Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapalı olmaya devam ettiği, Ermenilerin üniversitelerde Ermeni diline ve Ermeni din adamlarına yönelik bir bölüm açılması talebinin sonuçlanmadığı, Süryanilerin sadece gayri resmi olarak eğitim verebildiği ve eğitimde bölgesel farklılıkların devam ettiği hususları tekrar belirtilmiştir. Olumlu olarak

¹² Özel yüksek okulların devletleştirilmesini öngören 12 Ocak 1971 tarih ve 1971-3 sayılı Anayasa Mahkemesi kararı akabinde Heybeli Ada Ruhban Okulu'nun Fener Patrikliğinin kendi isteği ile kapatılmış ve Fener Patrikhanesi devlet denetimine alınması koşuluna muhalefet etmekle Heybeli Ada Ruhban Okulu'nun tekrar açılmasına izin vermemiştir (Yıldırım, 2006: 390-391).

ise okullaşma oranında artışın devam ettiği, orta öğretimde cinsiyet farklılığı oranlarının düştüğü belirtilmiştir. 2013 yılında Roman vatandaşlara ve Kürt vatandaşlara dair eğitim alanlarında düzenlemelerin yapıldığı raporda yer edinmiştir. Edirne Trakya Üniversitesi'nde Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur. Devlet okullarında Kürtçe seçmeli ders eğitiminin devam ettiği, Mardin Artuklu Üniversitesi Kürtçe lisansüstü eğitim programının açıldığı ve yine Arapça ve Süryanice dil ve kültür bölümleri açıldığı görülmüştür. Ayrıca ortaöğretimde toplumsal cinsiyet farklılığının azaldığı fakat bazı bölgelerde ise cinsiyet eşitsizliğinin önemli ölçüde devam ettiği raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2014: 54-67).

2015 yılında bazı sorunların halen devam ettiği belirtilmiştir. Örneğin, din adamlarının eğitime dair sorunlar, eğitimin kalitesi ile ilgili ve eğitimde cinsiyet eşitliği ile ilgili konularda sorunların devam ettiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 27). Raporun genel değerlendirmesinde ise birtakım olumsuz durumlara değinilmiş ve bazı tavsiyelerde bulunulmuş ise de Türkiye'nin eğitim konusunda kısmen hazırlıklı bir düzeyde olduğu, bu fasıl bakımından ilerlemelerin kaydedildiği raporda yer bulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2015: 82).

Eğitim hakkını temel bir insan hakkı olarak kabul eden ve üye ve aday ülkelerden bu hakkı teminat altına almasını isteyen AB, ilerleme raporlarında eğitim hakkına ilişkin değerlendirmelerinde eğitimde fırsat eşitliği, eğitimin kalitesi ve azınlık kesimin eğitim durumu temel konularını merkeze almak suretiyle raporlar düzenlemiştir. Raporların tümünde, süreç içerisinde Türkiye'nin AB standardına uygun bir eğitim hakkı uyumu sağlama konusunda çaba gösterdiği yer almıştır. Fakat bu çabaların eğitim hakkının gereği gibi kullanımını temin edecek zemini oluşturmadığı ve bu konuda başkaca reformlar ve değişiklikler yapılması gerektiği de süreç içerisinde vurgulanmıştır.

3.2.2.2. Sendika Hakkı

Dönemin başında düzenlenen raporlarda grev hakkı dahil toplu sözleşme ve örgütlenme hakkına dair önemli kısıtlamaların mevcut olduğu belirtilmiştir. Türkiye'de sosyal diyalog ve sosyal ortaklık kültürünün geliştirilmesinin gerektiği bir ortamın mevcudiyeti ve sosyal diyalog konusunda sendikal hakların tümünün tesisinin zorunlu olduğu raporlanmıştır. Sendikaların faaliyetlerine dair kısıtlayıcı düzenlemelerin, kamu

görevlilerine dair grev ve toplu sözleşme yasağı ile sendika üyesi olma konusundaki kısıtlamaların kaldırılması gerekliliğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 39-96).

2005 yılı raporunda gazeteci kesimin sendika oluşturma konusunda zorluk yaşadığı, önceki dönem gibi Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) standartları konusunda yetersiz olduğu yer almıştır. Sendikal faaliyetleri dolayısı ile işçilerin işten çıkarıldığı ve birtakım kamu görevlilerinin ise görev değişikliği olduğu not edilmiştir. Sendika toplantı ve gösterilerinde kolaylıklar sağlanmasının yanında hükümetin baskın rolünün azaltılması ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'in etkinliğinin artırılması amacıyla birtakım düzenlemeler yapılması gerektiği şeklinde önerilere yer verilmiştir. Bu dönemde olumlu anlamda ise yeni Ceza Kanunu'nda sendikal üyelik ve faaliyetlere katılım hususunda cebir kullanan, tehdit yoluna başvuran kişilere ilişkin cezaların yer alması belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 30-111).

2006 yılında düzenlenen raporda bu hakka dair bir ilerlemenin mevcut olmadığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006: 18). 2007 yılına gelindiğinde yeni bir mevzuat ve bir kısım deklarasyon ve protokoller ile kısıtlı bir ilerleme kaydedildiği belirtilmekle genel anlamda sorunların devam ettiği görülmüştür. Türkiye'nin AB yönergeleri ve ILO Sözleşmeleri kapsamında tam anlamı ile sendikal hakları teminat altına alan mevzuatı kabulünün gerekliliği de bir diğer husus olarak ele alınmıştır. Yine önceki raporlarda ele alındığı üzere sendikal hakların tam anlamı ile tesis edilmesi ve kayıt dışı istihdamın engellenmesi konularında özel bir çaba gerektiği dile getirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007: 19-55).

2009 yılına gelindiğinde de sendikaların toplu gösteri düzenleme haklarına dair engellerin devam ettiği, bazı kolluk müdahalelerinin zaman zaman amacının dışına çıkabildiği raporlanmıştır. Sendikalara dair mevzuatta iyileştirmeler yapılması konusundaki çabalar yetersiz kalmış, AB mevzuatı ve ILO sözleşmeleri bağlamında uyumun gerçekleşmediği görülmüştür. Sendikal hakların kullanımına dair kısıtlamaların yanında sendikal üyelik sebebiyle işten çıkarmaların olduğunun bildirildiği bir ortamın yer aldığı Türkiye'de sosyal diyalogun da zayıf olduğu raporda yer edinmiştir. Öyle ki, toplu iş sözleşmelerinden faydalanan işçilerin oranı düşük olarak kabul edilmiştir. Bazı sendika üyelerinin terörle mücadele kapsamında tutuklandıkları raporlarda ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009: 20-26).

2010 yılında yapılan anayasa değişikliği ile, kamu görevlileri ve diğer kamu çalışanlarına toplu sözleşme hakkı tanınmış ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üyelik imkânı sağlanmış ve akabinde bir genelge yayımlanarak kamuda sendikal hakların uygulanmasına dair kolaylıklar getirilmiştir. Anayasa değişiklikleri kamu hizmetindeki sendika haklarını genişletilse de sendikal haklar halen AB standartlarıyla ve ILO Sözleşmeleriyle henüz uyumlu görülmemiş ve kısıtlamalara tabi olduğu rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010: 29).

Özel sektörde mevcut sendikal hakların kullanımı, örgütlenme, grev ve diğer haklar açısından sorunlar devam etmiş ve sendikal haklar konusunda halen gerekli uyumun sağlanmadığı 2011 raporunda da belirtilmiştir. Sendika üyeliği veya sendikal faaliyetleri sebebi ile işten çıkarma olaylarının devam ettiği ve bu konuda yargı makamlarınca gerekli etkin neticenin ortaya konulmadığı görülmekle yine Anayasa değişikliğinin gerektirdiği uygulamalara dair mevzuatın henüz oluşturulmamış olması da olumsuz bir diğer durum olarak ele alınmıştır. Süreç içerisinde yöneticilerin sendikal haklara dair olumsuz yaklaşımı nedeniyle bu hakların kullanımı noktasında kısıtlama ve aşırı güç kullanımının var olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2011: 35-36).

2012 yılında düzenlenen raporda ise sendikal haklar konusunda sınırlı bir ilerleme kaydedildiği, fakat buna karşın sendikal hakların kullanımı noktasında işten çıkarma vakalarının devam ettiği, devletin sendikaların iç işleyişlerine müdahale ettiği, sendikaların gösteri yapma başta olmak üzere iş yavaşlatma gibi eylemlerinin sürekli olarak kısıtlandığı, zaman zaman güvenlik güçlerinin güç kullanmak sureti ile müdahalede bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca sendika temsilcilerinin bazı suçlamalar ile (terör eylemlerinde bulunma) cezaya mahkûm edildiği tespit edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012: 36).

6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nun 7 Kasım 2012 tarihinde yürürlüğe girmesinin ardından kanunun gerek sendikaların kurulması ve iç işleyişe dair gerekse üyelik usulleri ve bazı sektörlerde grev yasaklarının kaldırılması gibi konularda olumlu adımlar atılmıştır. Fakat toplu sözleşme görüşmeleri için gereken temsil barajının yüksek olması gibi birtakım kayda değer sorunların devam etmesi müzakere süreçlerini olumsuz etkilemenin yanında aynı zamanda sendikaların gelişmesi önünde de engel teşkil eder mahiyette kabul edilmiştir. Kamu görevlilerinin mesleki ya

da işyeri düzeyinde sendika kurmalarına dair yasağında devam ettiğine vurgu yapılmıştır. Askeri kamu görevlilerinin sendika kurma ve sendikalara üyeliklerini yasaklayan hükmün Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi kararına karşın bu konuda henüz bir yasal düzenleme yapılmadığı ve ayrıca sendika kurmak üzere başvuru yapan polis memurlarının başvurularının reddi ve akabinde meslekten ihraç edildiği görülmüştür. Bazı operasyonlarda sendika bürolarına baskı ve sendika yöneticilerinin terör faaliyeti şüphesi ile uzun süre tutuklu kalması ile akabinde yapılan soruşturma faaliyetlerinin örgütlenme özgürlüğüne saygı konusunda endişe konusu olduğu da raporlarda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2013: 60-61).

2014 Raporu'nda da sendikal haklara dair mevzuatta değişiklikler yapılması ve bu hakların özgür kullanımı için gereken ortamın tesis edilmesi gerektiği yer almıştır. Sendikacılar aleyhine açılan davalar ile sendikal faaliyetlerde kolluk müdahalelerinin devam etmesi, polis memurları tarafından kurulan sendikaların kapatılmasına karar verilmesi, sendikal faaliyetlere katılan polislerin bazılarına müeyyideler uygulanması sendikal haklara zarar verici nitelikte kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 16-58).

2015 Türkiye Raporu'nda ise sonraki döneme dair genel itibariyle birtakım tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu tavsiyeler, sendikaların toplu sözleşme yapmalarına dair uygulanan çifte baraj yükümlülüğünün kaldırılması, devlet memurlarının grev hakkının gereğine uyulması ve toplu iş sözleşmesi yapılmasına dair engellerin kaldırılması, sendikal hakların kullanımı ve sendikal faaliyetlerin ifasına dair daha yapıcı bir zemin sağlanması yönünde tavsiyelerdir. Türkiye'de kayıt dışı işçilerin sayısının fazlalığının bu işçilerin sendikal haklarından mahrum kalmasına sebep olduğu görülmektedir. Ayrıca sendika üyelerince hukuka aykırı olarak işten çıkarılmaları konusunda açtıkları davaların uzun sürmesinin de işçileri sendikalara üyelik konusunda olumsuz etkilediği zikredilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 56-74).

Bu döneme dair genel itibariyle Türkiye'nin sendikal haklar ve çalışma hayatındaki gelişmeleri neticesinde bu alanda yapılması gereken düzenlemelere dair tavsiyelerde bulunulmuştur. Özellikle kamu sektörü ve bazı özel sektör alanlarında sendikal hakların kullanımının engellenmesi, önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de bu dönemde bu hakka dair mevzuatta birtakım değişiklikler yapılmış olsa da bu hakka dair özellikle uygulama noktasında karşılaşılan

engeller ve süreç içerisinde sendikal özgürlüklere dair olumsuz baskıların ve yargısal sorunların devam etmesi önemli bir sorun olarak kabul edilmiştir. Kısacası Türkiye'nin sendikal haklar konusunda AB ve ILO standartlarına uyum sağlamak amacıyla yapısal ve kapsamlı reformlar yapması gerektiği belirtilmiştir.

3.2.2.3. Çalışma Hakkı

Çalışma hakkı bakımından Türkiye'de 2003 Raporu'nda istihdamın artmasına rağmen işsiz birey sayısının da arttığı kaydedilmiştir. Bu dönemde işgücü piyasasında mevcut sorunlara yeterince önem verilmediği, fakat buna karşın işgücü piyasası politikaları konusunda ise uluslararası standartlara yaklaşmanın söz konusu olduğu belirtilmiştir. Bu dönemde kabul edilen yeni iş kanunu da bunun bir örneği olarak gösterilmiştir. Zira bu kanunla çalışanların yasal durumu ile ilgili düzeltmeler ve izin, sosyal koruma, tazminatlar, esnek çalışma saatleri ve haksız işten çıkarılma gibi konularda çalışanların sahip oldukları haklar belirlenmiştir. Yine gerek işgücü piyasasında kolaylıklar sağlayan istihdam ajansının kurulması gerekse yabancıların çalışma izinleri konusunda yeni kanuni düzenlemeler, lehe uygulamalar içerisinde yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2013: 44-60).

2004 İlerleme Raporu'nda işgücü piyasasında son dönemde kötüleşmelerin olduğu, sigortalı çalışan kişilerin sayısında azalma olduğu bunun yanında çalışma çağındaki nüfus ile işsiz birey sayısında artışın sürdüğü ifade edilmiştir. Bu dönemde ekonomik düzelmeler olsa da bu düzelmeler beraberinde istihdamda artış getirmemiş fakat işgücü verimliliği ile kentlerde çalışma sürelerinin artmasını beraberinde getirmiştir. Nitelikli kişilerin işgücü piyasasında yer bulamaması, eğitimli kişilerin profillerine uygun işlerde çalışmaması da yine çalışma hayatında bir diğer olumsuz durum olarak ele alınmıştır. Yeni İş Kanunu ve akabinde getirilen bir dizi yönetmelik ile bazı olumlu düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin, çalışma süresi, iş sağlığı ve güvenliği, çocuk ve gençlerin istihdamı, işverenin ve devletin sorumluluklarına dair yönetmelikler kabul edilerek çalışma hakları düzenlenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 51-93). Fakat bu süreçte iş hukukunun uygulama alanının, kanunun öngördüğü belirli durumların muaf tutulması sebebiyle (örneğin 50 çalışandan az olan tarımsal işletmeler) bu dönemde hala çok sınırlı kaldığı beyan edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 51-93).

2006 Raporu'nda Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) verdiği destek ile de çocuk işçiliğinin azaltılmasına yönündeki çalışmalarını sürdürmesi gerektiği, iş sağlığı ve güvenliği alanında ise önceki dönemde belirtilen sorunların halen devam ettiği belirtilmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2006: 51). İlerleyen dönemde ise Türkiye'nin müktesebatla iyi derecede uyuma sahip olduğu çalışma sağlığı ve güvenliği alanında, belirli ilerlemeler olmakla birlikte çocuk işçiliğine dair önceki dönemde mevcut sorunların halen devam ettiği yer almıştır, ayrıca sağlık ve güvenlik önlemleri konusunda da mevzuatın olumlu yönde değiştirildiği kaydedilmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2008: 61).

İlerleyen dönemde de raporlarda Türkiye'nin iş hukuku alanındaki durumunun AB müktesebatı ile yeterince uyumlu olmadığı, bu konuda birtakım geliştirme ve iyileştirmeler yapılması gerektiğine yer verilmiştir. Öte yandan, devlet memurlarını kapsamaması gibi bir kısım eksiklikler olduğu belirtilse de iş sağlığı ve güvenliği alanında olumlu gelişmeler olduğu ve bu konuda eğitimsel ve bilinçlendirici ilerlemeler kaydedildiği ifade edilmiştir. Ayrıca 2009 Raporunda gerek bakanlık personel sayısında gerekse işçi başına düşen müfettiş sayısının azlığı eleştiri konusu olmuştur. İstihdam politikası yönünden de o dönem yaşanan ekonomik krizin olumsuz etkilerinin azaltılabilmesi adına bir dizi olumlu adımlar atıldığı belirtilmiş ve bazı tedbirler alındığına değinilmiştir. Hükümetin bu dönemde uygulamaya koyduğu teşvik ve hukuki yaptırım içerikli eylem planını kabul etmesi karşısında istihdam ve işgücüne katılım oranlarında artışlar yaşansa da bu oranın halen düşük seviyelerde olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2009: 63-64). Bunun yanı sıra bu dönemde kadınların istihdama katılım oranında Türkiye'nin AB ve OECD ülkeleri arasında en düşük seviyede olması, kadın-erkek işçi ücretlerinin eşit olmaması çalışma alanındaki diğer olumsuz durumlar arasında yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2009: 63-65).

2010 yılında yayımlanan raporda ise bazı mesleklerde çalışan yabancılara bir yıla kadar süreli izin imkanının getirildiği, yabancılara çalışma izinlerini düzenleyen kanunun hakkında geniş bir kapsama sahip reform çalışmasının 2007 yılından beridir mecliste beklediği bunun yanında iş hukuku alanında da bir ilerleme kaydedilmediği görülmüştür. Buna karşın Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı dezavantaj sahibi gruplar için yeni bir dairenin kurulması kararı olumlu bir adım olarak ele alınmıştır. İş sağlığı ve güvenliği konusunda sınırlı bir ilerleme mevcut iken iş kazası sayısında da önceki yıla göre çok az bir farkla düşüş olduğuna değinilmiştir. Yine maden ve taş

ocaklarında meydana gelen birtakım ölümcül iş kazaları mevzuatın uygulanması ve kamu kurumlarının denetimlerinin gereği gibi yapıp yapılmadığı noktasında birtakım endişelere sebebiyet vermiştir. Bunun yanı sıra kot kumaşı kumlama tesislerinde mevcut çalışma koşullarının kötü olması nedeniyle silikozis hastalıklarının devam etmiş olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010: 63-69).

2011 yılına gelindiğinde işsizlik oranının bu dönemde azalarak ilerleme kaydetmiş olduğu, bu dönemde ekonomideki güçlü toparlanmanın istihdamda iyileşmeyi ve işsizlik oranında azalmayı getirdiği ifade edilmiştir. Bu dönemde iş hukuku ve çalışma hakkı kapsamında genel anlamda ilerleme kaydedilmediğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011: 45-78). 2014 yılı da dahil bu süreçteki raporların tümünde iş hukuku alanında AB müktesebatına uyum konusunda ilerlemenin kaydedilemediği ve genel olarak süreç içerisinde düşüş gösterse de kayıt dışı istihdamın (özellikle küçük işletme ve tarım sektöründe) yaygın olmasının da iş hukukunun uygulanması konusunda engel olmaya devam ettiği tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 56-57).

Süreç içerisinde devam eden raporlarda da yine iş kazalarının endişe verici düzeyde olduğu, bu kazaların raporlanması konusunda şeffaflık sorunu olduğu, iş teftişlerindeki sorunların devam olunduğu tespit edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 57).

Kadınların çalışma hayatına katılım oranlarının zaman içerisinde artmış olduğu raporlarda yer alsa da bu oranın oldukça düşük olduğu, çalışan kadınların önemli bir kısmının tarım sektöründe ücretsiz çalışan aile işçisi oldukları da raporlanan bir diğer husustur (Avrupa Komisyonu, 2015: 31).

Bu dönemde Türkiye’de çalışma hakkı ve bu hakkı etkileyen diğer etkenler ve koşullar yekûn olarak ele alındığında Türkiye’nin çalışma hakkı ile ilgili kısmi ilerlemeler kaydetmiş olduğu fakat bu ilerlemelerin somut adımlardan ziyade yasal düzenlemeler yapmak ile sınırlı kaldığı görülmüştür. Bu döneme ait faaliyet ve ilerleme durumu ile ilgili AB’nin temel eleştiri noktalarını ise uygulamadaki yetersizlikler, kurumsal zayıflıklar ve temel haklara dair sınırlamalar oluşturmaktadır. Raporlardan çıkarılacak temel sonuçlardan biri ise bu dönemde Türkiye’nin salt yasal reformlar yapmakla sınırlı kalmaması, bu reformların gereği gibi gerçekleşmesi ve etkili olması için kurumsal kapasitelerin güçlendirilmesi ve uygulamaya dönük adımlar atması gerekliliğidir.

3.2.2.4. Sağlık Hakkı

2003 yılında hazırlanan raporda, Sağlık Bakanlığı'nın genel bütçe içerisindeki payının düşük olduğu, mevcut kaynakların da bölgesel, kentsel, kırsal ve sosyo-ekonomik nitelikleri sebebiyle meydana gelen farklılıkları telafi edecek şekilde kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi noktasında çocuk felcinin ardından kızamığın da sona erdirilmesine yönelik olumlu programların uygulamaya konulmuş olması, birtakım hastalıklara dair danışma hizmeti sunan merkezlerin kurulması, tütün ürünlerine dair gerekli düzenlemelerin müktesebata uyumlu olarak iç hukuka aktarılması konuları olumlu ilerlemeler arasında yer almıştır. Bunun yanında sağlık hizmetlerinin kalitesi, coğrafi eşitsizlikler ve birtakım hassas grupların sağlık hizmetlerine erişimleri noktasında yaşadıkları eşitsizliklere dair sorunların devam ettiği vurgulanan bir diğer husustur. Türkiye'nin sağlık dahil bazı alanlarda daha fazla çaba sarf etmesi gerektiği rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 83-125).

Tütün Kontrolüne İlişkin Çerçeve Sözleşme'nin imzalanması, bulaşıcı hastalıkların bildirimini içeren bir yönetmeliğin yürürlüğe konulması, Türkiye'nin hastalıkların bildirilmesi ve bu alanda elde edilen bilgilerin paylaşımını sağlayan AB ağlarına üye olması, sağlık sektörüne ayrılan bütçenin artırılması, yoksullar için sağlık hizmeti alma konusunda düzenlemeler yapılması, 2004 raporunda mevcut olumlu gelişmeler olarak belirtilmiştir. Bunun yanında sağlık hizmetlerinden faydalanma konusunda mevcut eşitsizlikler, kaynakların gereği gibi kullanılmaması ve hizmetlerin yönetiminin iyi olmaması sağlık alanındaki temel sorunlar olarak vurgulanmıştır. Finansal kaynak noktasında artış yapılırsa da sağlık hakkı kapsamında daha fazla çabaya ihtiyaç olduğu raporda ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 62-97).

İlerleyen süreçte Türkiye'de sağlık ve birtakım alanlarda kayda değer eşitsizliklerin ve bunun yanı sıra bölgeler arası-kırsal/kentsel alanlarda farklılıkların olduğu ve bu nedenle sağlık hizmetleri alanında ilave bir çabanın gerekli olduğu sıralanmıştır. Bakanlığın da idari kapasitesinin sağlık alanında gerekli düzenleme ve faaliyetleri yapmak üzere güçlendirilmesi konusunda ihtiyaç hasıl olduğu vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2005: 50-144).

Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması yapılmakla birlikte elde edilen ilk verilere göre bebek ve çocuk ölüm oranlarında azalmalar olduğu, 1998-2003 dönemine nazaran

%47 oranında bir düşüşün gözlemlendiği tespiti yer almıştır. Yerlerinden olmuş kişilerin ise sağlık dahil olmak üzere birçok alanda gerekli hizmetlere sınırlı erişiminin olduğu ya da hiç erişemedikleri 2009 raporunda belirtilmekle tespit olunan bir olumsuz durumdur. Avrupa Sağlık Sigortası Kartı¹³ konusunda da bu döneme dek bir gelişme olmaması olumsuz olarak ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2009: 24-42).

Ekonomik güçlük içerisinde olan çocukların sağlık masraflarının devlet tarafından karşılanması, aile hekimliği sisteminin genişletilmesi, temel sağlık hizmetlerine erişimde ilerlemelerin kaydedilmesi 2010 yılında yayınlanan raporda olumlu hususlar olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, sağlık sisteminde mevcut personel eksikliğinin devam etmesi ve bunun hizmeti kötü etkilemesi, bulaşıcı hastalıklar konusundaki ilerlemenin çok sınırlı olması, mevzuatın uygulanmasının yetersizliği, ulusal halk sağlığı enstitüsü kurulması konusunda ilerleme gerçekleşmemesi ise olumsuz durumlar olarak belirtilmiştir. Bu dönemde bakanlık tarafından sağlık hizmetlerinin kalitesi ve güvenliğinin artırılmasına ve sağlık ihtiyaçlarına dair gerekenlerin yapılması konusunda dört yıllık bir stratejik plan yayımlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010: 27-92).

Sağlık harcamalarına ayrılan bütçe payı artmaya devam etmekle, aile hekimliği sisteminin ülkenin geneline yayılmış olması, sigara yasağının getirilmesinin ardında tütün kullanımının azalması, sigara bırakma merkezlerinin sayısının artırılması, bulaşıcı hastalıklar, kan, doku ve hücreler ile akıl sağlığı konusunda ilerlemelerin kaydedilmiş olması, kanser ile mücadelede ilerlemelerin sağlanması ve kansere dair farkındalık alanında çalışmaların yapılması ilerleyen süreçte sağlık hakkı açısından olumlu yönde çalışmalar olduğunu ortaya koymuştur. Ulusal Kanser Enstitüsü kurulması gerektiği haricen belirtilmekle mevzuat alanında da sağlık hakkı bakımından gereken uyumun sağlanması ve idari kapasitenin de bu yönde oluşturulması gerekliliği vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2011: 102-103).

Sağlık sisteminde devam eden aynı zamanda temel sağlık hizmetleri, bulaşıcı olmayan hastalıklar/programlar ve kanser, bulaşıcı hastalıklar kontrol programları,

¹³ AB vatandaşlarının geçici ziyaret ve seyahatlerinde sağlık hizmeti almalarını sağlayan bir tanıtım kartıdır (Wikipedia, 2025).

laboratuvarlar ve tüketicinin ve işçilerin güvenliği konularında uygulamadan sorumlu olan bir Ulusal Halk Sağlığı Kurumunun kurulmasını düzenleyen reformun bakanlığın idari kapasitesinin süreç içerisinde gelişmesini sağladığı 2012 yılında raporlanmıştır. Bunun yanı sıra engelli bireylerin sağlık hizmetlerine erişim ve sağlık hakkında faydalanma konusunda yaygın fiziksel engeller başta olmak üzere zorluklar yaşadıklarına özellikle işaret edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012: 58-107).

2013 yılına gelindiğinde kanser tarama merkezlerinin kurulması, bulaşıcı hastalıklara dair Erken Uyarı ve Yanıt Sistemi'nin AB kaynakları vasıtası ile kurulması, ulusal sağlık bilgi sisteminin kuruluyor olması, engelli ve yaşlı gruplar için evde bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması konusundaki ilerlemeler sağlık hakkına dair önemli gelişmelerdir (Avrupa Komisyonu, 2013: 73-74). 2014 Raporu'nda da sağlık hakkı ve sağlık hizmetlerine erişim noktasında önemli adımlar atıldığı belirtilmiştir. AB müktesebatı ile uyumlu bir şekilde sağlık sisteminin geliştirilmeye devam ettiği vurgulanmıştır. Raporla bu olumlu tespitlerin yanı sıra sağlık hizmetlerinin kalitesi, coğrafi eşitsizlik durumu ve bazı dezavantajlı grupların sağlık hizmetlerine erişimi noktasında düzenlemeler yapılması gerektiği de yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2014: 70-71).

2015 yılına gelindiğinde AB müktesebatı ile uyum ve sağlık sisteminin güçlendirilmesine dair çabaların devam ettiği, belirtilse de bir önceki raporda düzenleme konusu yapılması istenilen başlıklara dair gereklilikler tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 85-86).

Nihayet bu dönemde yayınlanan AB ilerleme raporlarının çoğunda, Türkiye'nin AB müktesebatına uyum konusunda sağlık hakkı alanında önemli reform çabası ve uygulamalarının mevcut olduğu ve süreç içerisinde olumlu düzenlemeler yapıldığını düzenlediği görülmektedir. Fakat bölgesel eşitsizlikler, kalite sorunları, hasta haklarının tam olarak güvence altına alınamaması ve sağlık sisteminin finansal sürdürülebilirliği gibi konularda devam eden zorlukların mevcut olduğu ve bu hususlarda düzenlemelerin yapılması gerekliliği üzerinde de durulmuştur.

3.2.3. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında Üçüncü Kuşak Haklar

3.2.3.1. Çevre Hakkı

Önceki döneme nazaran Türkiye, çevre alanına dair müktesebatın kendi iç hukukuna aktarılması yönünde düşük seviyede de olsa bir kısım ilerlemeler kaydetmiştir, fakat bu alanda daha fazla çalışma ve çaba gerektiği de raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2003: 103). Kyoto Protokolü'nün (sera gazı salınımına dair uluslararası bir sözleşmedir) onaylanmaması olumsuz bir durum olarak değerlendirilmiştir. Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği'nin AB standartları ile uyumlu olduğu belirtilmiştir. Endüstriyel kirlilik, kimyasallar ve genetiği değiştirilmiş organizmalar, su ve hava kalitesi, gürültü kirliliği alanında daha fazla çabanın gerekli görüldüğü, atık yönetimine dair mevzuatta birtakım geliştirmeler yapılsa da ulusal strateji ve atık yönetimi planı hazırlanması gerektiği yer almıştır. Doğa koruma noktasında da yeni mevzuat düzenlemeleri yapılmış ise de daha kapsamlı bir çaba gerekli görülmüştür. Habitatların sürekli bir şekilde yok oluşu ciddi bir sorun olarak ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 116-117).

2005 yılındaki raporda çevre konusunda atık yönetimi, gürültü kirliliği ve doğanın korunması alanlarında ilerlemeler görülmekle diğer alanlarda ise daha sınırlı ya da kayda değer gelişmeler olmadığı vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2005: 138). 2006 raporunda ise Türkiye'nin idari kapasite bakımından gelişmiş olduğu fakat çevre konusunda uygulamada daha fazla ilgi gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2006: 67).

2009 yılına gelindiğinde Kyoto Protokolü'nün imzalanmasının olumlu bir ilerleme olarak kabul edilmiştir. Atık yönetimi, hava kalitesi endüstriyel kirlilik ve kimyasallar konusunda ilerlemeler olmakla genel uyum seviyesi düşük görülmüş, su kalitesi, doğa kalitesi ve genetiği değiştirilmiş organizmalar konusunda bir ilerleme tespit edilmemiştir (Avrupa Komisyonu, 2009: 82).

İklim değişikliği kapsamında ozon tabakasına zarar veren bazı maddelerin ticareti ile ilgili ilerleme, araçların gerek yakıt ekonomisi gerekse karbondioksit salınımı konusunda AB müktesebatının iç hukuka aktarıldığı mevzuat değişikliklerinin yapıldığı, Çevre ve Orman Bakanlığı'nın ulusal iklim değişikliği stratejisi kabul ettiği, İklim Değişikliği Dairesi kurulduğu, kamu kurumları arasındaki koordinasyonun artırılması

amacıyla ise İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulu oluşturulduğu olumlu gelişmelerine 2010 raporunda değinilmiştir. Çevre konusunda genel anlamda Türkiye'nin AB ile uyumlu hareket etme yöneliminde olduğu açıkça yazılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010: 90).

Çevre alanındaki hazırlıkların erken aşamada olduğunu belirten 2011 Yılı İlerleme Raporu'nda genel anlamda uyum konusunda daha fazla ilerlemeler kaydedildiği belirtilmiştir. Diğer alanlarda sınırlı ilerleme olsa da bu rapor döneminde atık yönetimi konusunda iyi düzeyde bir ilerleme sağlanmıştır. Çevre alanındaki yatırımların artırılması ve iklim politikası oluşturulması gerekliliğine işaret edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011: 101).

2012 yılında ise 2023 yılını da dahil eden genel bir ulusal hedef belirtmese de İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı (İDEP) kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012: 105). Çevre konularına dair mahkeme kararlarının gereği gibi uygulanmamasının bir kaygı sebebi olduğu görülmüştür. Türkiye'nin ilerleyen dönemde iklim ile ilgili stratejik planlamasını geliştirmesi, çevresel etki değerlendirme mevzuatının gereği gibi uygulanmasının temini, halka çevresel bilgilere erişim kolaylığının sağlanması tavsiyeleri 2015 raporunda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2015: 83).

Bireylerin ve toplumun sağlıklı ve dengeli bir toplumda yaşamasını temin eden çevre hakkı, hava, su, atık yönetimi, endüstriyel kirlilik, kimyasallar ve genetiği değiştirilen ürünler gibi ana başlıkları ile AB İlerleme Raporlarında sürekli olarak ele alınmıştır. Süreç içerisinde bu hak, dünyada mevcut iklim değişikliği de nazara alınarak farkındalık yaratan konulardan biri olarak görülmüştür. Rapor döneminde Türkiye'nin çevre hakkı alanında birtakım çabalarının mevcut olduğu fakat bu çabaların genel anlamda yeterli görülmediği, Türkiye'nin çevre konusunda kısmen hazırlıklı olduğu açıkça belirtilmiştir. İdari kapasitenin artırılması, mevzuatın AB müktesebatına uyum sağlaması, uluslararası protokol ve sözleşmelere müdahil olma, iklim stratejilerinin belirlenmesi ve uygulanması, halka çevre verilerine ulaşmada kolaylıklar sağlanması gibi konularda çabaların artırılması tavsiye edilmiştir.

3.2.3.2. Kalkınma Hakkı

Dönem raporlarında kalkınma hakkına ilişkin bu dönemde de genel bir başlık mevcut olmamakla birlikte önceki dönemde olduğu gibi bu konuya dair bir fasıl veya

bölüm de ayrılmamıştır. Yine kalkınma hakkına dair alt başlıkların esasen raporlarda ele alındığı görülmektedir. Yani raporlar bu dönemde de kalkınma hakkını bir önceki dönemde olduğu gibi dolaylı olarak ele almıştır.

Ekonomik ve sosyal uyuma ilişkin olan yoksulluk ile mücadele, çalışma alanlarının artırılması, eğitim kalitesinin artırılması, bölgeler arası farklılıkların giderilmesi, sosyal politikaların genişletilmesi vb. konular kalkınma hakkının alt unsurlarını meydana getiren başlıklardır. Bu hususlar haricinde raporlarda direkt olarak bir atıf ya da belirleme söz konusu olmamıştır.

3.2.3.3. Barış Hakkı

2003-2015 yılları arasındaki AB İlerleme Raporlarında, barış hakkı diğer haklardan ayrı bir başlık altında adlandırarak ele alınmamıştır. Birliğin genel anlayışı ve hedefleri doğrultusunda bu hakkın içerdiği alt ilkeleri düzenlediği görülmektedir. Fakat önceki dönem incelemesinde bu hakka dair belirtilen iyi komşuluk ilişkilerinin sağlanması, bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi, insan ve azınlık haklarına saygı gibi başlıklar ile barışın ve istikrarın önemi konularına bu dönemde de zaman zaman değinilmiştir.

3.2.3.4. Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkı

Bu dönem AB İlerleme Raporlarında "kendi kaderini tayin hakkı" kavramı önceki dönemde olduğu gibi ayrı bir hak veya ayrı bir başlığa konu edilmemiştir, ancak raporlara konu edilen azınlık hakları, kültürel kimliğin korunması, demokratik katılım, hukukun üstünlüğü ve toplumsal uyum gibi temel ilkeler, bu hak ile ilgili başlıkları ve unsurları içermektedir. Bu konularda süreç içerisinde farklı değerlendirme ve tavsiyeler yer almıştır.

3.2.4. 2003-2015 Yılları Arası Dönem Raporlarında Dördüncü Kuşak Haklar

3.2.4.1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı

Kişisel verilerin korunması hakkı kapsamında 2003 yılında yayımlanan raporda da önceki dönemde olduğu üzere bu hak açısından bir ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2003: 112). 2004 Türkiye İlerleme Raporu'nda da aynı husus tekrar edilmekle kişisel verilerin korunmasına dair ilgili yasanın yürürlüğe

konulması ve bu konuda bağımsız bir denetleme mekanizmasının kurulması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2004: 73).

Yeni Ceza Kanunu ile bireylerin siyasi, felsefi ve dini fikirleri, ırksal kökenleri, yasadışı ahlaki eğilimleri, cinsel hayatı veya başkalarının sağlık durumu veya sendikalarla mevcut ilişkileri ile ilgili hususlarda kanuna aykırı bir biçimde bilgi toplayanların hapis ile cezalandırılması öngörülmüştür. Ayrıca kanun kişisel verilerin dağıtılması ve kanuni sürelerde imha edilmesine dair hükümler de içermiştir. İlerleyen süreçte Avrupa Konseyi Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Kişilerin Korunması Sözleşmesi Türkiye tarafından imzalanmış fakat halihazırda onaylanmamıştır. Bunun yanı sıra 2005 yılında yayımlanan raporda da kişisel verilerin korunmasına dair hükümlerin uygulanmasını denetleyecek bağımsız bir birimin de kurulması ihtiyacı olduğuna değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2005: 126-127). 2006 yılında mevcut raporda kişisel veriler konusunda bir ilerleme kaydedilmediği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2006: 59).

İlerleyen dönem raporlarında da bu hakka dair bir mevzuat düzenlemesi ve bu konudaki uluslararası sözleşmelere katılım sağlanması yönünde tavsiyeler devam etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2009: 71).

2010 yılına gelindiğinde yapılan Anayasa değişikliği ile, kişisel verilerin korunması hakkının anayasal bir güvenceye bağlanmış olduğu görülmekle bu durum önemli bir adım olarak nitelendirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010: 10). Bunun yanı sıra, kişisel verilerin korunması noktasında etkili bir sistem ve etkin uluslararası adli iş birliğinin önem arz ettiği belirtilmiştir. Ayrıca kişisel verilerin korunmasına dair kanunun uygulamaya konulmasındaki gecikmenin uluslararası düzeyde polis iş birliği faaliyetlerini de sınırladığı raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010: 84).

2013 yılı da dahil olmak üzere dönem raporlarında bu hak ile ilgili bir ilerlemenin olmaması ve kişisel verilerin korunmasına dair genel bir kanuni düzenlemenin gerekliliği ile bu konuda bir denetim kurumunun oluşturulması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2013: 64).

2014 yılında da bu tavsiyeler devam etmekle, Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla

Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun'da yapılan değişikliklerin MİT'in ve Telekomünikasyon İletişim Başkanlığının (TİB) yetkilerine istisnai bir genişletme içermesinin kişisel verilerin korunmasına ilişkin bir mevzuatın ve bağımsız bir denetleme organının olmaması değerlendirildiğinde bu hak kapsamında endişe verici bir durum olarak kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014: 61). Ayrıca ulusal sağlık bilgi sistemine ilişkin olarak da kişisel verilen korunması ve gizliliği konularında sorunlar olduğu ve çözüm bulunması gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2014: 70).

2015 yılında da yine kişisel verilerin korunmasına dair mevzuatın oluşturulması ve bu hakkın tesisi bakımından internete ilişkin mevzuatın da gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 46). Kişisel verilerin korunmasına dair mevzuat ve bağımsız bir idari otoritenin oluşturulmasına dair hususlar yinelenmekle bu kapsamda yapılacak düzenlemelerin gerek iç hukuk gerekse uluslararası alanda adli ve polis iş birliği alanlarında da fayda sağlayacak mahiyette olduğu hususuna değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 68).

Kişisel verilerin korunması hakkına ilişkin olarak AB İlerleme Raporları üzerinden Türkiye'de 2003-2015 yılları arasında bu hakka dair yeterli derecede bir düzenleme yapılmadığı ve ilgili tedbirlerin alınmadığı görülmüştür. Bu konuda genel bir mevzuatın oluşturulması gerektiği, bu mevzuatın uygulanmasını temin edecek bağımsız bir denetim kurumunun oluşturulması gerektiği dönem raporlarının başlıca tavsiyeleri arasında yer almıştır. Bu iki husus düzenlenmeksizin bu dönem içinde herhangi bir şekilde bu hakkın koruma altına alınamayacağı da açıktır. Özetle süreç içerisinde anayasal bir hak olarak düzenlense de bu dönemde kişisel verilerin korunması hakkı kapsamında gerekli ve yeterli mevzuat ve düzenlemelerin sağlanmadığı görülmektedir.

Dijitalleşmenin yeni yeni yaygınlaşması ve dördüncü kuşak hakların yeni tartışılır hale gelmesi sebebiyle diğer dördüncü kuşak haklar bakımından raporlarda açıkça bu haklara dair belirlemeler mevcut değildir. Örneğin, raporlar dijital erişimi mümkün kılan elektronik haberleşme altyapısının geliştirilmesi, e-devlet hizmetleri ve internet üzerindeki ifade özgürlüğü gibi konulara değinmekle direkt olarak dijitalleşme hakkı gibi bir hakka yer vermemiştir. Bu sebeple bu hususlara dair esaslı belirlemeler ilerleyen dönem raporlarında söz konusu olacaktır.

2003-2015 yılları arasında AB İlerleme Raporları özelinde insan haklarının Türkiye’de inişli-çıkışlı bir grafik sergilediğini söylemek mümkündür. 2003 yılında başlayan ve AB’ye üyelik yolunda önemli reform paketlerinin hayata geçirilmesi hedefi ile olumlu bir dönem geçirilmesinin ardından 2007-2011 yılları arasında genel anlamda bir duraklamanın söz konusu olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu dönemde insan hakları alanında önemli ilerlemeler söz konusu olmamıştır. Ardından 2012-2015 yılları arasındaki dönemde ise endişe verici ve gerilemenin başladığı bir dönemin mevcut olduğu izlenilmektedir. Fakat genel anlamda 2003-2015 yılları arasındaki raporlarda, Türkiye’nin insan hakları alanında bir ilerleme kaydettiği vurgulanmakla, süregelen eksiklikler ve endişe konusu olan bir kısım eğilimlere de değinildiği görülmektedir. Esasen buradaki ana sorunlardan biri yasal düzenleme ve reformların yapılmasından daha ziyade bu hususta mevcut düzenlemelerin uygulamaya konulması olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira yasal düzenlemeler tek başına yeterli olmamakla birlikte beklenen faydanın da ancak bu düzenlemelerin etkin bir şekilde uygulanmasının sağlanması ile elde edilebileceği, raporların ana temalarından biri olmuştur.

3.3. 2016-2024 Yılları Arası AB İlerleme Raporlarının İncelenmesi

15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen darbe girişimi, 2017 Anayasa değişikliği referandumu sonrasında Türkiye’de yaşanan sistem değişikliği, coğrafyada yaşanan uluslararası etkiye sahip olaylar ve Türk siyaseti ve ekonomisinde yaşanan gelişmeler ile AB İlerleme Raporlarında genel anlamda kötüleşme ve gerilemenin hâkim olduğu bir dönem olması hususları yekûn olarak incelendiğinde 2016 sonrası dönemin ayrı bir başlık altında alınması gerektiği kanaati ile bu bölüm oluşturulmuştur. Zira darbe girişimi sonrasında idam cezasının dahi tartışılır ve en temel ve bütün hakların başlangıcı olarak kabul edilen yaşam hakkının dahi tartışılabilir hale geldiği, OHAL dönemi düzenleme ve uygulamaları ile temel insan haklarına doğrudan müdahalelerin arttığı ve akabinde birtakım yargı kararları ile bu düzenlemelerde çokça iptal kararı verildiği bu dönemde insan hakları açısından pek de olumlu bir ortamın vücut bulmadığı raporların çoğunda değinilen bir konudur.

Zaman zaman Türkiye’nin AB ile iplerini koparma derecesine geldiği ikili ilişkilerin olduğu dönemler yaşanmış ve bu durum da bazen rapordaki tavsiyelerin hiç dikkate alınmadığı kaydedilmiştir. Öyle ki, örneğin 2017 yılında Avrupa Komisyonu

rapor yayımlamama kararı almış ve sürecin canlandırılabilmesi için Türkiye'ye süre dahi tanınmıştır (Çakır, 2021: 416). Bu ortamda insan hakları tartışmaların merkezinde yer alan başlıklardan biridir.

3.3.1. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında Birinci Kuşak Haklar

3.3.1.1. Yaşam Hakkı

Yaşam hakkı, idam cezasının kaldırılması akabinde bir önceki dönemde incelenme konusu olmaktan çıkmış ise de bu dönemde meydana gelen toplumsal olaylar ve siyasi söylemler sebebiyle tekrar raporlarda tartışma konusu haline gelmiştir.

2016 yılında yayımlanan raporda Türkiye'nin ölüm cezasını reddeden AİHS 13 No'lu protokolüne taraf olduğu, yaşanan darbe girişiminin akabinde başta ülkenin cumhurbaşkanı olmak üzere kamu görevlileri tarafından ölüm cezasının tekrar getirilmesi yönündeki söylem ve olasılıkların endişe verici nitelikte olduğu yer almıştır. Bunun yanı sıra kayıp şahıslar, toplu mezarlar ve kamu görevlilerince yapıldığı iddia olunan yargısız infazlara dair bağımsız ve etkin bir soruşturma ve yaklaşımın mevcut olmadığına, bu konudaki davalarda mevcut zamanaşımının da adaletin tecellisi açısından bir engel teşkil ettiğine değinilerek yaşam hakkı konusunda ciddi sorunların mevcut olduğu ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 69).

2017 yılında BM İnsan Hakları Yüksek Komiserinin yetkililerce yapılan güvenlik operasyonları ve terör örgütü saldırıları sebebiyle gerçekleştirildiği belirtilen ölüm vakaları konusunda gerekli soruşturma ve takibin yapılmadığı, bu vakaların ülkenin güneydoğusunda yaşanmaya devam ettiği yönünde olumsuz bir değerlendirme yapılmıştır. 2018 yılında yayınlanan raporda da idam cezasına dair tartışmaların devam ettiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 32). Kamu görevlilerince terör operasyonları kapsamında neden olunan ölümlere dair güvenilir ve etkin soruşturmalar yapılmadığı, güvenlik güçlerince yapıldığı iddia olunan adam kaçırma ve zorla kaybedilme vakalarına dair de gerekli işlemlerin yapılmadığı ve bu şekildeki görevi kötüye kullanma olaylarında suçların hala cezasız kaldığı yönünde belirlemelere yer verilmiştir. Yine 2016 yılının haziran ayında yapılan birtakım mevzuat düzenlemeleri ile kolluk kuvvetlerine adli açıdan tanınan ayrıcalıkların bu suçların cezasız kalmasına dair riski arttırmakta olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 32).

İlerleyen dönemde de güvenlik güçlerinin sebebiyet verdiği iddia olunan ölümlere dair güvenilir ve etkin soruşturmalar yapılmaması, birçok vakada yetkililerin kamu görevlileri hakkında kovuşturma yapılması konusunda izin vermemesi endişeye sebebiyet vermiştir. 1990'lı yıllardan kalan zorla kaybedilen zorla kaybedilen 363 kişiden sadece 85'i ile ilgili olmak üzere devam eden toplamda 15 ceza davasının çoğunluğunun, geç işlem yapılması sebebiyle zamanaşımına dayanılarak beraat ya da iptal ile sonuçlandırıldığı raporlanmıştır. Bu durumun suçun cezasız kalmasına sebebiyet verilen örnekler arasında sayılmıştır. 2016'da kabul edilen ve güvenlik güçlerine adli yönden ayrıcalıklar içeren mevzuat ve uygulamasının AİHM içtihat ve standartları ile uyumlaştırılmasına dair yeni tedbirler alınması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 34).

Sonraki süreçte de bu sorunların devam ettiğine değinilmiş olmakla birlikte bu konulardaki endişelerin gittikçe arttığı raporlarda yer almıştır. Öyle ki, bu durum 2020 yılında en az 3.291 kişinin yaşam hakkının ihlal edildiği yönünde bir bağımsız veriye dayandırılmıştır. 2020 yılındaki raporda yaşam hakkına ilişkin olarak Diyarbakır Valiliği'nin 12 yaşında bir çocuğun 2015 yılında öldürüldüğü vakaya dair olarak bir kolluk memuru hakkında soruşturma izni vermesi olumlu bir örnek olarak verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 31).

Kolluk güçlerinin neden olduğu iddia olunan ölüm, adam kaçırma ve zorla kaybedilme vakalarına dair gerekli ve etkin soruşturmaların yapılmadığı, güvenlik güçlerine adli yönden ayrıcalıklar tanıyan ve suçun cezasız kalması olasılığını arttıran mevzuata dair gerekli düzenlemelerin yapılmaması süreç içerisinde ilerleyen raporlarda da değinilen hususlardan biridir (Avrupa Komisyonu, 2022: 33-34). Yaşam hakkına dair olaylarda suçluların çoğunun beraat aldığı ya da zamanaşımı ile suçların cezasız kaldığı da diğer devam eden eleştiri konuları arasında yer bulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2023: 32). 2024 yılına gelindiğinde ise yayımlanan raporda yaşam hakkında dair durumun iyileştirilmesi ve güvenlik güçlerine dair mevcut cezasızlık ortamının sonlandırılmasına yönelik bir ilerleme kaydedilemediği rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 28).

Bu dönemde yayımlanan AB Raporları yaşam hakkına ilişkin olarak genel anlamda endişeleri dile getirmekle özellikle güvenlik operasyonları esnasında gerçekleşen ölümler ve yaşam hakkının korunmasına dair tedbir, soruşturma ve

yargılamanın yetersizliği üzerinde durmuştur. 2016 yılında gerçekleşen darbe girişimi akabinde ilan edilen OHAL ve birtakım dönem düzenlemelerinin yaşam hakkı üzerinde olumsuz etkileri ve olası riskleri artırır mahiyette olduğu görülmüştür. Etkin soruşturma, hesap verilebilirlik ve cezasızlığın önlenmesi konularında eksikliklerin mevcut olduğu özellikle vurgulanmıştır.

3.3.1.2. İşkence ve Kötü Muamele Yasağı

15 Temmuz 2016’da yaşanan darbe girişiminin akabinde işkence ve kötü muamele yasağı ve usûli güvenceler ile ilgili birçok ihlal iddiasının bildirildiği raporlanmıştır. Darbe soruşturması kapsamında tutuklu bulunan kişilere yaygın işkence ve kötü muamelelerde bulunulduğuna dair bildirimlerin mevcut olması, ülkenin Güneydoğu’sunda terörle mücadele operasyonları kapsamında işkencenin ve kötü muamele yasağı konusunda gerileme olduğu kabul edilmiştir. Yine bu iddialara karşın etkili bir soruşturma yapılmadığı ve bu konuda mevcut ihlallerin birkaç hafif ceza ile neticelendirilenler dışında cezalandırılmadığı şeklinde bir belirleme yapılmıştır. Türkiye’de mevcut mevzuatın AİHS ve AİHM içtihatlarına uyumlu bir hale getirilmesi gerektiğine değinilmiştir. Ulusal önleme mekanizması olarak kurulan Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumunun henüz faaliyete geçmemiş olması, bu yapının söz konusu ihlaller konusunda görevini yerine getirmesinin önem arz ettiği raporlanmıştır. Haziran 2016’da kolluk kuvvetlerine adli açıda ayrıcalıklar tanıyan ve bir üst başlıkta ele alınan mevzuat değişikliklerinin bu hak kapsamında da riskli bir hal oluşturduğu, bu konuda belirli çekincelerin mevcut olduğu tekrar edilmiştir. İşkenceye Karşı BM Komitesi’nin AİHM kararlarına konu olanlar da dahil olmak üzere işkence ile ilgili yargılamalar hakkında gerekli ve yeterli bilginin verilmediği, devam eden soruşturmalara rağmen az sayıda davada müeyyide uygulandığı hatta para cezaları verildiğinin tespit olunduğu, Güneydoğu’da da bu hakkın ihlali konusunda bildirimlerin mevcut olduğu ve bu durumun endişe verici olduğu belirtilmiştir. Türkiye’nin bu konuda komitenin tavsiyelerini acilen uygulaması gerektiği raporda yer almıştır. Cezaevinde bulunan bireyler sayısında ciddi bir artış yaşanmış ve bu durum sonucunda oluşan aşırı kalabalık endişe verici hale gelmiştir. Sayısal veriler verilmekle cezaevlerindeki nüfus nazara alındığında Avrupa Konseyi’ne üye devletler arasında yüksek bir rakam olduğu görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2016: 7-70).

2018 yılına dair rapor incelendiğinde bu hak kapsamında gerekli tedbirlerin halen alınmadığı, mevzuat iyileştirmelerinin halen yapılmadığı, endişe verici durumun halen devam ettiği, işkence ve kötü muamele vakalarına dair bildirim sayılarında artışların yaşandığı, bu ihlallere dair etkili soruşturma ve yargılamaların halen yapılmadığı tespit olunmuştur. Cezaevlerine dair kötüleşen durumun halen devam ettiği, tutuklu anneleri ile kalan çocuk sayısının 600'ü geçtiği, cezaevlerinde yaşanan psikolog, sosyal hizmet görevlisi ve sosyolog eksikliğinin rehabilitasyonu olumsuz etkilediği, kötü muamele ve hücre hapsi uygulaması dahil olmak üzere insan hakları ihlallerinin devam ettiği, tutukluların tıbbi imkanlarda yoksun olduğu, hizmete erişimde engellemeler olduğu yönünde birçok iddia ve vaka bildirilmiş olması da bu hak kapsamında olumsuz değerlendirmeler arasında ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018: 32-33).

Uzatılan OHAL sürelerinin insan haklarının ihlallerine neden olduğunun kabulü ile OHAL kararnamelemleri ile birtakım kritik güvencelerin kaldırılması neticesinde hak ihlaline neden olan suçluların cezasız kalma risklerini arttırmakla gözaltında yapıldığı iddia olunan işkence ve kötü muamelelerin sayısında artışlara neden olduğuna yer verilmiştir. Önceki raporlarda mevcut durumun devam ettiği, tavsiye olunan hususlarda bir ilerleme sağlanmadığı da ayrıca konu edilmiştir. TİHEK'in de bu konuda gereken aktif faydayı sağlamadığı, kendisine yapılan başvuruları bu aşamada etkin bir şekilde incelemeyeceği, kurumun açıkladığı işkenceye karşı sıfır tolerans politikasının gereği için daha fazla çaba gerektiği görülmüştür. Cezaevlerine dair durumunda kötüleşerek devam ettiği, tutuklu sayılarında artışların yaşandığı, süreç içerisinde cezaevlerinde tutuklu haklarına karşı keyfi kısıtlamalar getirildiği, tıbbi hizmetlere erişimin engellendiği, işkence ve kötü muamele dahil birçok insan hakkı ihlali yaşandığı iddialarının mevcut olduğuna, gözetim mekanizmasının gereği gibi oluşturulmadığına yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 34-35).

Devam eden süreçte de işkence ve kötü muameleyle dair inandırıcı iddiaların devam ettiği, bu suçlara dair yapılan yargılamalarda faillerin ceza alma oranlarının düşük olduğu, cezaevleri ve gözaltı merkezlerinin yanı sıra gayri resmi alanlarda da işkence ve kötü muamelelerin yaşandığı görülmüştür. Kolluk tarafından kötü muamele yapıldığına dair iddiaların vahametinin azaldığı fakat durumun halen endişe verici düzeyde olduğu Avrupa Konseyi İşkencenin Önlenmesi Komitesi (CPT) tarafından raporlanmıştır. Ulusal önleme mekanizması olarak kurulan TİHEK'in uluslararası alandaki gereklilikleri

karşılamadığı hususu da tekrar belirtilmiştir. Zira bu kurumun gereği gibi çalışmaması, insan hakları ihlallerine dair gerekli gözetimin yapılmasını engellemektedir. İşkence ve kötü muamele yasağına dair ihlallere dair şikayetlerin ve buna dair araştırma ve soruşturmaların hızlı, etkili ve tarafsız bir şekilde yapılması gerektiği önerisinde bulunulmuştur. Cezaevlerinde kalabalıklaşmanın devam ettiği ve şartların da daha kötü bir hal aldığı, tutuklu haklarına keyfi sınırlamaların getirilmeye devam ettiği, tıbbi bakım ihtiyaçlarının gereği gibi karşılanmadığı, insan hakları ihlallerinin devam ettiği yönündeki iddialar bu süreçte artış göstermiştir. Süreç içerisinde gerçekleşen Covid-19 pandemisinin yayılmasının engellenmesi amacıyla bir infaz düzenlemesi yoluna gidilmiş ve bu konuda bir kanun değişikliği (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun) yapılmıştır. Fakat bu kanun kapsamında terör suçlarının kapsam dışında kalması ile tutuklu veya hükümlü olan çok sayıda kişi bu değişiklik kapsamına alınmamış olup bu durum raporda olumsuz bir şekilde değerlendirilmiştir (Avrupa Komisyonu: 2020: 34-35).

2021 yılında yayımlanan raporda da söz konusu sorunların devam ettiği tekraren belirtilmekle cezaevlerinin aşırı kalabalıklaştığı ve Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nin en aşırı kalabalıklaşma oranına sahip olan ülkesi olduğu, 100 kişilik mevcut yere 127 kişilik tutuklu/mahkûm yer aldığı yönünde bir istatistik yer almıştır. Ele alınan Yeni İnsan Hakları Eylem Planı'nın cezaevi koşullarının iyileştirilmesi taahhüdü içerdiğine ayrıca değinilmiştir. Cezaevi izleme kurullarının yetersizliği, TİHEK'in etkisizliği, İnsan Hakları İnceleme Komisyonu'nun başvurularda hiçbir insan hakkı ihlaline karar vermemiş olması ve STK'ların cezaevlerini izleme taleplerinin reddedilmesi ise diğer olumsuz belirlemeler arasında yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 32-33).

2022 yılında mevcut raporlarda önceki dönemlerde belirtilen raporlara dair belirlemeler ile ilgili durum ve endişelerin devam ettiğinin belirtildiği görülmektedir (Avrupa Komisyonu: 2022: 34-35). 2023 yılına gelindiğinde de benzer belirlemelerin yer alması haricinde Şubat 2023'te meydana gelen depremlerden etkilenen bölgelerde, kolluk kuvvetleri tarafından çeşitli şiddet, işkence ve diğer kötü muameleleri ve olaylarını belgeleyen avukatlara ilişkin tehditlerin belgelere dayandırıldığı raporlar mevcut olduğu belirtilmekle bu olaylarda sınırlı da olsa bazı suçlanan memurlar hakkında idari işlem yapıldığı ifade edilmiştir. Tutuklu ve hükümlülerin video telekonferans yöntemi ile

aileleri ile irtibat kurmasına dair projelerin yer almasının olumlu olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 32-33).

İlerleyen süreçte işkence ve kötü muamele olaylarının devam ettiği, TİHEK’e dair belirlemelerde bir ilerleme kaydedilmediği, vakaların soruşturmalarında cezalandırma oranının sınırlı olduğu, cezaevlerine dair kalabalıklaşmaların da artmaya devam olduğu, cezaevleri izleme kurullarının şartlı tahliye konularında keyfi davrandığı, tutuklu yargılama uygulamasına devam olunduğu hususları tekrar ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2024: 28-29).

Bu döneme dair raporlar incelendiğinde, işkence ve kötü muamele yasağına dair esasen olumsuz bir eğilimin mevcut olduğu görölmektedir. 2016 yılında gerçekteşen darbe girişiminin akabinde OHAL ilan edilmesi ile bu hakka dair endişelerin de arttığı bir döneme girilmiştir. Raporlarda genellikle şüpheli ölümler, işkenceye dair iddiaların artması, söz konusu iddialara dair gerekli ve etkili soruşturmaların yapılmaması ile cezaevlerinde mevcut kötü durumlar temel alınarak değerlendirme yapılmıştır. Ezcümle 2016-2024 yılları arasında düzenlenen AB İlerleme Raporlarında Türkiye’nin işkence ve kötü muamele yasağına dair yükümlölüklerini yerine getirme ve gerekli tedbirler alma noktasında önemli noksanlıklar olduğu, bu yasaklara dair iddiaların ciddiyetini koruduğu, yeterli ve etkili soruşturmaların yapılmadığı, ulusal önleme mekanizmasının gereği gibi çalışmadığı, keyfiliğin ve cezasızlık algısının giderilmesine dair gereken reaksiyonların gösterilmediği tespit olunmuştur.

3.3.1.3. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği Hakkı

Olağanüstü hâl ilan edilmesinin akabinde Türkiye’de AİHM içtihatlarının aksine, belirli suçlara ilişkin gözaltı süresinin hâkim karşısına çıkarılmadan 30 güne kadar uzatılabileceğine dair uygulama ile kişi hürriyeti ve güvenliği hakkının ihlal edildiği kabul edilmiştir. Keyfi tutuklamalar ile usûli güvencelerin ihlal edildiğine dair belirlemeler de içeren ciddi insan hakları ihlallerini konu alan raporlar var olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 6-28). Öyle ki 2017 yılında BM Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu da Türkiye’de keyfi tutuklamaların mevcut olduğuna dair tespitlerde bulunmuştur (Avrupa Komisyonu, 2018: 32).

BM’nin hukuka aykırı, yargılama yapılmaksızın ve keyfi infazlar konusunda yargılamaların yapılmaması ile mücadele edilmesine yönelik 2015 yılındaki tavsiyelerine

dair bu dönemde de ilerleme kaydedilmemiştir. OHAL'in sona ermesi akabinde meclis, başta kamu görevlilerinin ihracı ve gözaltı sürelerinin uzatılmasının mümkün kılınması suretiyle bazı temel hürriyetlere kısıtlamalar getiren mevzuat düzenlemesi yapmıştır. Öyle ki, gözaltı ve tutukluluk sürelerinin uzunluğunun bir istisnai hal olmaktan çıkmış ve adete bir kural haline geldiği raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 11-27).

Süreç içerisinde yayımlanan raporlarda da yine gözaltı sürelerinin uzunluğu, ilerleyen dönemde 12 güne kadar olan azami gözaltı süresi hâlâ yürürlükte olması ve gözaltında ilk 24 saat boyunca avukata erişimin engellenmesine dair düzenleme içeren Terörle Mücadele Kanunu'nun ilgili maddeleri de eleştiri konusu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2020: 44). Avrupa standartlarında en son çare olarak görülen tutuklu yargılama yoluna Türkiye'de devamlı bir biçimde başvurulması da 2022 raporunda özellikle yer edinmiştir. Toplu suçlarda 12 güne kadar gözaltı süresinin Temmuz 2022'de yürürlükten kaldırılması olumlu bir gelişme olarak karşılanmıştır. Yeni mevzuata göre bu süre azami 4 gün olarak düzenlenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 27). 2024 yılında yayımlanan raporda ise raporlama döneminde birçok hak ile ilgili AİHS'nin ihlal edildiğine dair AİHM kararlarının yer aldığı belirtilmekle kişi hürriyeti ve güvenliği de bu haklardandır (Avrupa Komisyonu, 2024: 27).

Bu dönemde Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan raporlarda kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı kapsamında keyfi gözaltı ve tutuklamaların artması, gözaltı sürelerinin uzatılması, avukata erişimin kısıtlanması gibi konular ele alınmıştır. Raporlar, Türkiye'nin kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı kapsamında mevcut yükümlülüklerin ifası hususunda ciddi noksanlıkların mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Raporlar, bu hak kapsamında devam eden ihlallerin ciddiyetini, bu ihlallere dair yeterli ve etkili soruşturmaların yapılmadığı ve bu eksikliklere dair gerekli düzenleme ve reaksiyonun gösterilmediği, bu konudaki endişelerin devam ettiğini belirtmektedir.

3.3.1.4. İfade Özgürlüğü

İlgili döneme dair ilk olarak ifade özgürlüğü alanında mevcut hazırlıkları bakımından Türkiye'nin henüz erken aşamada olduğu hususunun 2016 yılında mevcut raporda yer almıştır. Öyle ki, önceki dönemde mevcut olan gerileme halinin halihazırda devam ettiği, önceki yıllarda raporlardaki tavsiyelere dair herhangi bir ilerlemenin sağlanmamış olduğu ve bu durumun da birtakım endişelere sebebiyet verdiği

belirtilmiştir. Türkiye’de mevcut mevzuat ile AİHM içtihatlarının birbiriyle uyumlu olmaması, ifade özgürlüğünün ciddi bir baskı ile karşı karşıya kaldığı raporlanmıştır. Bu dönemde gazeteci, yazar ve sosyal medya kullanıcı gruplarına dair aleyhe açılan ya da derdest olan davaların mevcudiyeti, birçok medya kuruluşunun faaliyetlerine son verilmesi, kapatılması ya da bu kuruluşlara dair kayyım atanması gibi uygulamalar bu dönemde bu hakka dair endişe kaynağı olmuştur. Yürütme organının genel kapsamlı gerekçelere dayanarak ve herhangi bir yargı merciinin iznine tabi olmaksızın içerik engelleme yetkisi de bu hakka zarar veren bir diğer durum olarak ele alınmıştır. Darbe girişimi akabinde birçok gazeteci de tutuklanmakla masumiyet karinesi ilkesi temelinde gerekli incelemelerin hukuka uygun şekilde yapılmasına dair zorunluluğa da değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 25).

İfade özgürlüğü kapsamında durumun tespiti sonrasında raporda bu konuda yapılması gerekli görülen tavsiyeler sıralanmıştır. Bu kapsamda; ifade özgürlüğü hususunda aşırı kısıtlamalardan vazgeçilmesi, ceza hukuku hükümlerinin muhalefet eden kişilere dair bir baskı aracı olarak kullanılmamasının temin edilmesi, mevcut mevzuatın Avrupa standartları gözetilerek makul hale getirilmesi, ifade özgürlüğünün kısıtlanmasına cevaz vermeyecek orantılı ve kanun önünde eşitlik ilkesinin teminat altına alınacak şekilde uygulanmasının sağlanması tavsiye olunmuştur (Avrupa Komisyonu, 2016: 25-26). 2016 yılında yayımlanan raporda genel olarak Türkiye’de ifade özgürlüğünün baskı altına alındığı şeklinde bir belirleme söz konusudur (Avrupa Komisyonu, 2016: 34).

2018 ve 2019 yılında yayımlanan raporda da ifade özgürlüğüne dair bir kısıtlamanın devam ettiği belirtilmiştir. Önceki dönem raporunda belirtilen hususlar tekrar edilmekle önceki dönemde mevcut tavsiyeler dikkate alınmadığından aynı yönde tavsiyeler tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 36-37).

Bu döneme dair genel anlamda Türkiye’de ifade özgürlüğü hakkına dair bir gerilemenin olduğu ve bu gerilemenin de ciddi bir boyutta olduğu raporlarda açıkça ifade edilmiştir. Kısıtlayıcı ve orantısız tedbirler ile ifade özgürlüğü ve muhalif seslerin engellendiği durum devam etmekle söz konusu mevzuat ve uygulamanın Avrupa standartları ve AİHM içtihatlarından uzaklaşmaya devam ettiği tespiti yer almıştır. Önceki tavsiyelere dair herhangi bir gelişme ve ilerleme sağlanamadığından bu hususlar

tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 36-37). 2021, 2022 ve 2023 yılında mevcut yayımlanan raporlarda da durumun aynen devam ettiği belirtilmekle bir önceki rapor ile aynı yönde belirlemeler yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 5-34, Avrupa Komisyonu, 2022: 36, Avrupa Komisyonu, 2023: 35).

2024 yılına gelindiğinde ise önceki dönem raporlarında mevcut durumların ve endişelerin devam ettiği ve ceza mevzuatında mevcut bazı maddelerin ulusal güvenlik, kamu düzeni ve genel ahlakın korunması gibi gerekçelere dayanarak ifade ve basın özgürlüğünü kısıtladığı ve uluslararası standartlardan ve Avrupa standartlarından uzaklaştığı belirtilmiştir. Anayasa Mahkemesi, İletişim Başkanlığı'na dezenformasyonla mücadele görevi veren Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ni Anayasa'da mevcut basın ve ifade özgürlüğü hakkına müdahale niteliği taşıdığı gerekçesi ile iptal ettiği kararına¹⁴ da değinilmiştir. Söz konusu karara rağmen Dezenformasyonla Mücadele Merkezi'nin karar öncesinde olduğu üzere faaliyetlerine devam etmekte olduğu belirtilmiştir. Mevzuatın genel ahlak gibi muğlak ve kesin olmayan bir hüküm ile sanatsal ifade özgürlüğüne dair bir kısıtlama içerdiği ve bu durumun olumsuz bir neticeye sebebiyet verdiği rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 6-31).

2016-2024 yılları arasında yayımlanan raporlar yekûn olarak incelendiğinde bu raporlar ışığında ifade özgürlüğü alanında kayda değer bir ilerleme sağlanamadığı aksine bir gerilemenin söz konusu olduğu görülmektedir. Türkiye'nin bu konuda halen başlangıç noktasında olduğu ve bu hak özelinde ilerleme sağlanamadığı raporların içeriklerinden biridir. Her raporda mevcut yasal mevzuatın ve uygulamaların Avrupa standartları ve AİHM içtihatları ile uyumlu olmadığı ve bu sorunun giderilmesi gerektiği belirtilmiştir, bu konuda gerekli bir dizi düzenlemelere dair tavsiyelerde bulunulmuş ise de bu konuda bir ilerlemenin kaydedilmediği de haricen değinilen bir diğer konudur. Terörle mücadele mevzuatının geniş bir şekilde yorumlanması da yine ifade özgürlüğü kapsamında kısıtlamalara sebebiyet veren bir diğer durum olarak görülmüştür. OHAL dönemi düzenlemelerinin ifade özgürlüğü de dahil birçok temel hak ve hürriyet açısından kalıcı

¹⁴ Bkz. Anayasa Mahkemesi 27.12.2023 tarih ve 2020/88 Esas 2023/224 Karar sayılı kararı (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/08/20240802-19.pdf>)

olumsuz etkiler yarattığı ve OHAL uygulamasına son verilmesine rağmen kısıtlayıcı uygulamalara devam edildiğinin görülmekte olması endişe kaynağı olarak ele alınmıştır. Esasen basın özgürlüğüne dair birtakım kısıtlamaların aynı zamanda ifade özgürlüğü hakkına da tesir ettiği açık olmakla birlikte aşağıda bu konuya dair değerlendirmeler incelenirken ifade özgürlüğü hakkının da bu hususlardan etkilendiğini ayrıca belirtmek gerekir.

3.3.1.5. Basın ve Yayın Özgürlüğü

2016 yılında yayımlanan raporda gazeteci, yazar ve sosyal medya kullanıcılarına ilişkin yeni açılan ya da derdest davalar, darbe girişimi akabinde gazetecilerin tutuklanması ve basın kuruluşlarının kapatılması durumlarının endişe verici olduğu yer almıştır. Basına karşı sindirme, müdahale ve baskının mevcut olduğu, bu durumun devlet ve devlet dışı aktörler kaynaklı olduğu yer almakla birlikte hükümetin ağır baskısının devamı nedeniyle tutuklama, gözaltı, sansür davaları ve işten çıkarmaların yapıldığı raporlanmıştır. Uluslararası gazetecilere dair sınır dışı edilme veya ülkeye giriş engelleri uygulaması olumsuz tespitlerden olmuştur. Bu dönemde gazetecilere ve medyaya karşı fiziki saldırıların gerçekleştiği, bu saldırıların faillerine dair kayda değer bir gelişme olmadığı, basın kuruluşlarının kapatıldığı ya da kayyım uygulamasına tabi tutulduğu rapor edilmiştir. Darbe girişiminin ardından terör suçlaması ile tutuklu gazetecilerin sayısı artmıştır, ayrıca OHAL kapsamında kanun hükmünde kararnameler ile birçok basın kuruluşunun kapatılmasına karar verildiği beyan edilmiştir. Mevcut yasal mevzuatın basın özgürlüğünü teminat altına almamakta olduğu, öyle ki, Anayasanın da buna cevaz verdiği ele alınmıştır. Basın kuruluşlarının gerek devlet gerekse kendi müşterilerince ekonomik baskılar altında olduğu hususuna da değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 7-27).

Basın kuruluşlarının üzerinde ekonomik baskıların olduğu (örneğin devlet sponsorluğundaki reklamların adil olarak dağıtılmaması sebebiyle piyasaya zarar verilmesi), Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'un tekelleşmeyi engellemek bir yana adil rekabeti de sağlamadığı tespit olunmuştur. Gazetecilik mesleği gerek düşük ücret gerekse yargı baskısı ve iş güvenliğinin olmaması sebepleri ile risk altında görülmüştür. Basın kartı almanın güçlükler ile engellenmesi de

yine bu rapor ve devam eden raporlarda değinilen ana konular arasında yer edinmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 27-28).

Eleştirileri sebebiyle gazetecilerin görevlerine son verilmesi, yayın yasağı ve para cezası uygulamaları, özel basın şirketlerinin devletçe devralınması, bazı kanalların kapatılması olaylarının mevcut olması ve bu hakkın ihlaline açıkça sebep olması da tespit konularından biri olmuştur. Gazetecilerin genel içerikli terör bağlantısı, kamu görevlisine hakaret ya da devlet aleyhine suç işleme suçlamaları akabinde yargılamaya ve akabinde hapis cezasına maruz kaldığı belirtilmiştir. Haklarında Anayasa Mahkemesi tarafından ihlal kararı verilmesine rağmen yerel mahkemece kararın gereğinin yerine getirilmemesi yönündeki bir yargı kararı endişe verici kabul edilmiştir. AIHM de süreç içerisinde gazetecilere ilişkin hak ihlali kararı vermiştir. Yasal mevzuatın da yetersiz olduğu ve Avrupa standartları ile uyumlu olmadığı yer almıştır. Süreç içerisinde yapılan değişiklikler ile Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'na internet ortamındaki yayınlara yasak getirme yetkisi verilmiştir. Başlangıçta esas olarak Gülen hareketiyle bağlantıları mevcut olması sebebine dayanarak, fakat ilerleyen süreçte Kürtçe yayınlara yapan bir kısım kanalları, bir Alevi kanalını ve birkaç muhalif kanalın kapatılmasını düzenleyen kararnamelerin yürürlüğe konulmuş olduğu hususlarına değinilmiştir. 2017 yılından beridir Türkiye'den Wikipedia'ya erişim engellenmekle haricen birçok internet sitesi de yasaklandığı yönündeki tespit de raporda yer almıştır. 2017 yılında birçok basın kartı iptal edilmiş olmakla, Radyo Televizyon Üst Kurulunun (RTÜK) çalışmaları açısından nispeten şeffaf ise de bağımsızlığı ve tarafsızlığı konusunda üyelerin seçiminde sivil toplum veya meslek örgütlerinin rolü olmaması ve meclis tarafından seçilmesi nedeniyle endişelerin yer aldığına değinilmiştir. Olağanüstü hâl kapsamında bu dönemde RTÜK'ün, "toplumun ulusal ve ahlaki değerlerine, genel ahlaka ve ailenin korunması ilkelerine aykırı" yayın yapmaları sebebine dayanarak televizyon ve radyo kanallarına birtakım para cezası, geçici yayın durdurma, yayınlara son verme gibi yaptırımlarına devam etmesi, olumsuz bir tespit olarak yer almıştır. Mevzuat (özellikle Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun), tekelleşmeye dair bir önleme mekanizması içermemekle bunun yanı sıra adil bir rekabet ortamını da sağlayamamakta olduğu raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018: 34-37).

2019 yılında yayımlanan raporda da aynı sorunların devam ettiği yer almakla birlikte önceki raporlarda belirtilen tavsiyeler doğrultusunda bir gelişme

yaşanmadığından bu tavsiyelerin geçerliliğini koruduğuna işaret edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 36). İlerleyen süreçte basın kartlarının İletişim Başkanlığı tarafından iptal edildiği, yenileme işlemlerinde de zorluklar yaşandığı ve bu sebeplerle eleştiri odağı olduğuna değinilmiştir. Wikipedia'ya yönelik yasağın kaldırılması olumlu bir adım olarak ele alınmıştır. Cezaevlerinde bulunan gazeteci sayısı 120'ye düşmüş ise de bu sayının halen yüksek olduğu kabul edilmiştir. “Radyo, Televizyon ve İsteğe Bağlı Yayınların İnternet Ortamından Sunumu Hakkında Yönetmelik” ile internet ortamında yayın yapmak, RTÜK'ten yayın iletim yetkisi ve yayın lisansı alma şartına tabi kılınmıştır. Önceki dönemdeki komisyon tavsiyeleri dikkate alınmamış olunmakla bu tavsiyelerin geçerliliğini koruduğu belirtilmiştir. Sansür veya otosansüre neden olan basın mensuplarına ilişkin yakalama, gözaltı, yargılama ve işten çıkarmalar yolu ile medya kuruluşları üzerinde bir baskı oluşturulduğu, ayrıca basına dair tehdit ve fiziksel saldırıların devam ettiği hususu da raporlarda sürekli olarak yer alan diğer bir iddiadır. Yayın kuruluşlarına dair ayrımcılık yapılması suretiyle cezalar yazıldığı ve kapatmaların yapıldığı da bir diğer olumsuz belirlemedir. Gazetecilere karşı açılan davalar devam etmekte ve yeni davalar da açılmakla adil yargılanma hakkı ve masumiyet karinesi dahil usuli hakların gereği gibi gözetilmediği eleştirisi yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2020: 36-37).

Üyeleri TBMM tarafından, sivil toplum ya da basın meslek kuruluşlarının dahli olmaksızın ve istişare edilmeksizin seçilen RTÜK hakkında bağımsızlık ve tarafsızlık konusundaki şüphelerin giderek daha fazla tartışılır hale geldiği görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2020: 38).

Bu dönemde AYM tarafından milli güvenlik tehdidi oluşturmaları sebebine dayanılarak basın kuruluşlarının kapatılmasına cevaz veren bir olağanüstü hâl kanun hükmünde kararnamesinin iptal edilmesi ve aynı zamanda basın kuruluşlarının kapatma sonrasında malvarlıklarına el konulması yetkisi veren hükmün de iptal edilmiş olması olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 16).

2021 raporunda basının bağımsız bir şekilde faaliyet göstermesi için güvenli, çoğulcu ve elverişli bir ortamın tesisi gerek devlet gerekse devlet dışı faktörlerin basın kuruluşlarına dair sindirme, müdahale ve baskı faaliyetlerinin sonlandırılması gerektiği

yönünde tavsiyeler yer almıştır. Önceki dönemde mevcut sorun ve durumların devam ettiği raporda detaylıca ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 34-37)

Yargı organları tarafından birtakım genelgelerin, temel hak ve hürriyetlerin sadece kanunla sınırlanabileceği gerekçesi ile yürürlüğünün durdurulduğu kararlar verilmiştir. Ocak 2022’de yayımlanan bir cumhurbaşkanlığı genelgesi¹⁵ ile milli kültürün korunması, gençlerin kötü alışkanlıklardan muhafazası, bedensel ve zihinsel gelişimlerinin olumsuz etkilenmemesi amaçları ile basın ve yayım faaliyetlerine dair bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemenin genel tanımlar içeriyor olması ve açık olmayan tedbirler öngörüyor olması sebebiyle endişe yarattığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 37-97).

Süreç içerisinde yayımlanan raporların genelinde de belirtildiği üzere birçok dernek, Kürtçe yayın yapan basın kuruluşları ve kültürel haklara dair kuruluşların halen kapalı olduğu tespiti yer bulmuştur. Burada bir değinilen bir diğer konu ise önceki yıl yayımlanan raporda Anayasa Mahkemesinin milli güvenlik için tehdit oluşturdukları sebebiyle basın ve yayım kuruluşlarının kapatılmasına dayanak oluşturan olağanüstü hâl KHK’sına dair gereğinin yapılmadığıdır (Avrupa Komisyonu, 2023: 19).

Türkiye’nin yayımlanan bir istatistik ile basın özgürlüğü endeksinde 180 ülke arasında 165. Sıraya kadar gerilediği de raporda mevcut verilerden biridir. Süreç içerisinde Türkiye’nin bu sıralamada gerilediği de kaydedilmiştir. Süreç içerisinde basın kanunlarında yapılan değişikliklerde muğlak ve belirsiz ifadelere yer verilmesinin iktidara karşı eleştirileri bastırmak için bir araç olarak kullanıldığı şeklinde bir endişenin mevcut olduğu, Basın İlan Kurumu’nun yaptırımlarını arttırıcı bir yol izlediği de rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 36).

RTÜK’ün de yine bazı muğlak ifadeler içeren gerekçelere dayanarak (örneğin toplumun ulusal ve ahlaki değerlerine, genel ahlaka ve ailenin korunması ilkelerine aykırı gibi) yayım kuruluşlarına yaptırımlar uyguladığının tespit olunduğu görülmektedir (Avrupa Komisyonu, 2023: 38). Türkiye’de siyasi olarak hassas kabul edilen konulara dair araştırmacı gazetecilik açısından baskı, otosansür ve yargı baskısı ortam olmaya

¹⁵ Bkz. 2022/1 sayılı Basın ve Yayım Faaliyetleri Konulu Genelge. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/01/20220129-5.pdf>

devam ettiği de bir diğer olumsuz durum olarak yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 39). 2023 tarihli raporda basın ve yayın özgürlüğü hakkına dair olumlu bir tespit ve değerlendirme ise Ermeni, Rum, Musevi ve Süryani cemaati üyelerince yayımı yapılan gazetelere, sınırlı tirajları nazara alındığında, devamlılıklarını sağlayabilmeleri adına Basın İlan Kurumu’nca düzenli ve önemli teşviklerin sağlandığına değerinmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 44-45).

2024 yılında düzenlenen raporda ise basın ve yayın özgürlüğünün mevcut düzenlemeler ışığında kısıtlandığı ve bu sebeple Avrupa standartlarından sapıldığı tespit edilmiştir. Anayasa Mahkemesi’nin iptal kararına rağmen Dezenformasyonla Mücadele Merkezi karardan önceki gibi görevine devam ettiği görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2024: 30). Ayrıca yine raporda internet ortamında mevcut yayınlara dair mevzuatın dijital hizmetlere dair AB müktesebatı ile uyumlu olmadığı ve bu konunun gözden geçirilmesi gerektiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2024: 61).

Bu dönemde düzenlenen AB İlerleme Raporları yekûn olarak nazara alındığında Türkiye’de basın ve yayın özgürlüğü hakkına dair gerekli mevzuat ve uygulamanın daimî bir eleştiriyeye maruz kaldığı görülmektedir. Bu hakka dair eleştiriler genel olarak kısıtlama ve otoriterleşme üzerine olduğu, gazetecilere yönelik birtakım baskı ve tutuklamaların olduğu, RTÜK ve Basın İlan Kurumu’nun yaptırımlarının fazlalığı ve birtakım keyfi uygulamaları, OHAL döneminden kalan birtakım uygulamaların bu hakka doğrudan etki edici mahiyette olması, yargı kararlarının uygulanmaması üzerine olmuştur. OHAL döneminde basın ve yayın organlarına dair yaptırımların en üst düzeye çıkmasının ardından OHAL’in sona ermesine rağmen söz konusu kısıtlayıcı uygulamaların devam ediyor olması da bir diğer olumsuz durum olarak ele alınmıştır. Ayrıca dezenformasyon yasasına dair yargı kararlarının uygulanmamasının ciddi bir sorun olduğu ifade edilmekle mevcut halin AB müktesebatı ve standartlarına uyumlu olmadığı bu hususta eksikliklerin giderilmesi gerektiği dönem raporlarının genel tespitleridir.

3.3.1.6. Dernek Kurma Hakkı

Derneklere dair gerek kayıt işlemleri gerek yetkilendirme usulleri gerekse işleyişlerine dair kısıtlamaların devam ettiği, derneklere ilişkin kapatma davaları, ceza ve kısıtlamalar sebebiyle sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinde birtakım zorluklar yaşadığı 2016 Türkiye Raporu’nda yer almıştır. Ayrıca mevcut mevzuatın bu kuruluşlara

özel bağış yapılmasını teşvik etmemesi, sivil toplumun mali açıdan kırılgan ve kamu projeleri vasıtasıyla aktarılan hibelere bağımlı olmaya devam ettiği raporlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 13).

OHAL kararnameleri ile 1400'ü aşkın derneğin kapatılması, kapatılan derneklerin 358'inin yargı kararları ile tekrar açılmasına izin verilmiş olması, kapatılan derneklerin mallarına el konulması usullerine dair yeterli ve etkili bir iç hukuk yolunun bulunmaması yönündeki olumsuz eleştiri, 2018 yılında yayımlanan raporda yer almıştır. Sivil toplum kuruluşlarına ilişkin idari külfetlerin devam ettiği görülmüş, bazı dernek ve vakıfların uzun ve tekrarlı denetimlere tabi tutulduğu tespit olunmuştur. AB standartları ile uyumlu bir mevzuat düzenlemesi yapılarak tescil, izin alma ve işleyişe dair kısıtlamalar içeren hükümlerin düzenlenmesi gerektiği önerilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 16).

2018 yılında Dernekler Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik'in yürürlüğe konulması ile derneklerin üyelerinin İçişleri Bakanlığı bünyesinde bir bilgi sistemine kaydedilmesi zorunlu kılınmıştır. Bu durumun örgütlenme özgürlüğüne dair AGİT/Avrupa Konseyi'nin ilkeleri ile uyumlu olmadığına raporlarda işaret edilmiştir. Önceki dönem raporunda yer alan tavsiyeler tekrar edilmekle mevcut vergi sistemi içerisinde vakıf ve derneklerin faaliyetleri ve gelişmelerinin zor olduğu, ayrıca dernekler için 'kamu yararı' vakıflar için 'vergi muafiyeti' statülerinin belirsizlikler içerdiği raporda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 18). Bir sonraki rapor döneminde de (2019) ilgili yönetmeliğin tartışmalı olduğu ve örgütlenme özgürlüğü ile özel hayatın gizliliği gibi anayasal teminatlara dair ihlaller içerdiği kabulüne yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 41).

2021 ve 2022 yılında mevcut raporda da aynı sorunların devam ettiği zikredilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 15, Avrupa Komisyonu, 2022: 17). Anayasa Mahkemesi, Devlet Denetleme Kurulu'na dernek yöneticileri hakkında açığa alma yetkisi veren Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ni iptal etmiş ve bu karar raporda olumlu bir karar olarak belirtilmiş ise de DDK'nın yöneticileri dernekten uzaklaştırma konusunda teklifte bulunmaya devam ettiğine dikkat çekilmiştir. 2018 yılında Dernekler Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik'e dair açılan davada 2021 Eylül ayında Danıştay tarafından iptal kararı verilmiş ise de yapılan mevzuat değişikliği akabinde uygulamanın halen devam ettiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 40).

Bu dönemde kadın örgütlerine karşı nefret söylemlerinin de arttığı görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2022: 42). 2020'de yürürlüğe konulan Kitle İmha Silahlarının Yayılmasının Finansmanının Önlenmesine İlişkin Kanun¹⁶, STK'ların denetimi konusunda endişe konusu olarak ele alınmıştır. Rapor döneminde keyfi ve tekrarlı denetimler vasıtası ile kuruluşlara artan bir baskı uygulandığı kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 51). 2024 yılının ocak ayında AYM tarafından Kitle İmha Silahlarının Yayılmasının Finansmanının Önlenmesine İlişkin Kanun kapsamında İçişleri Bakanlığı'nca derneklere kayyım atanması ve dernek faaliyetlerinin durdurulması yetkisi iptal edilmiştir. Ağır vergi yüklerinin dernek ve vakıflar üzerinde faaliyetleri ve gelişimleri yönünden bir engel teşkil ettiği, yabancı kaynaklı finansman sağlayan STK'ların da sıkı denetimler altında olduğu da ele alınan bir diğer konu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2024: 19).

Bu dönem raporları ele alındığında söz konusu eğilimin dernek hakkının tam anlamı ile kullanılmasını engelleyici birtakım durum ve düzenlemelerin mevcut olduğu yönündedir. Derneklerin tescil edilmesinden faaliyetlerini yerine getirmelerine ve kapatılmalarına kadar olan süreç boyunca birtakım kısıtlama ve engellere maruz kaldıkları yönünde raporlarda genel bir kabul söz konusudur. AB raporları nazara alındığında, bu dönemde Türkiye'de dernek hakkı bakımından yeterli bir mevzuat ve uygulamanın olmadığı, derneklerin ve diğer kuruluşların gereği gibi faaliyetlerde bulunmalarının önünde engeller olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra yasal tanımlardaki benzerliklerin ve yetkililere tanınan geniş yetkilerin de bu engeller noktasında önemli bir etken oldukları kabul edilmiştir. Ayrıca mali açıdan serbest bir durumda olmadıkları raporlarda kabul edilen dernek ve diğer kuruluşların aynı zamanda ağır vergi yükü altında olmaları da bir diğer eleştiri konusudur. Her ne kadar süreç içerisinde durumu iyileştirmek adına yasal olumlu düzenlemeler yapılmış ise de bunların

¹⁶ Kanun, kitle imha silahlarının yayılmasının finansmanının önlenmesi maksadı ile birtakım gerçek kuruluşlara (dernekler, şirketler, finans kuruluşları vb.) kısıtlamalar ve bildirim zorunluluğu getirmekle ayrıca dernekler ve vakıflar gibi STK'ların uluslararası yardımlarını ve faaliyetlerine ilişkin düzenlemeler içerir.

genel olarak olumsuz eğilimin ortadan kaldırılması noktasında yeterli olmadığı tespit edilmektedir.

3.3.1.7. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

Türkiye’de toplanma özgürlüğünün uygulamada kısıtlamalara uğradığı durumun devam ettiği 2016 yılında mevcut raporda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 7). Özellikle kolluk güçleri tarafından orantısız güç kullanımı ve kolluk görevlilerine ilişkin cezasızlık ortamı sebebiyle bu hakkın gerek mevzuat gerekse uygulamada aşırı ölçüde kısıtlı bir hak olmaya devam ettiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 25). Bu dönemde toplanma ve örgütlenme özgürlüğü bazında bir gerilemenin meydana geldiği, anayasal bir temeli olan bu hakkın belirli düzenlemeler ile ciddi kısıtlamalara tabi tutulduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra LGBTI yürüyüşlerinin yasaklandığına da haricen değinilerek Türkiye’nin toplanma özgürlüğü alanında AIHM içtihadına uygun davranması ve mevzuatı da buna göre düzenlemesi yönünde tavsiyelerde bulunulmuştur. Darbe girişimine karşı Yenikapı’da kapsamlı ve üç milyona yakın bir kesimin katıldığı bir birlik gösterisi gerçekleştirilmiştir. Darbe sonrasındaki dönemde hükümet karşıtı birkaç gösterinin yasaklandığı hususu da raporda yer edinmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 73).

2018 yılında da yine bu hak açısından bir gerilemenin devam ettiğine değinilmekle bu hakkın Anayasa’da öngörülenden fazla kısıtlamalara tabi tutulduğu belirtilmiştir. Anayasa Mahkemesi kendisine yapılan bir kısım başvuruda toplantı ve yürüyüşlere ilişkin bazı kısıtlamaların kaldırılmasına karar verdiği görülmüştür. Süreç içerisinde kamuya açık her türlü toplantı ve gösterinin farklı iller bazında yasaklandığı ve bu durumun bazen aylarca sürdüğü, izin verilmeyen gösterilere katılan kişilere dair yaptırımların artırılması, güvenlik gerekçesi ile birçok gösterinin engellenmesi (Kürt meselesi ile ilgili olanlar da dahil), izinsiz gösterilere zaman zaman kolluk personeline güç kullanılması, LGBTI yürüyüşlerinin yasaklanması hususları raporda olumsuz durumlara örnek olarak yazılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018: 37).

2019 yılında yayımlanan raporda ise önceki dönem sorunların devamı ile farklı illerde bulunan aliler tarafından toplantıların yasaklanması maksadıyla OHAL’in temin ettiği geniş yetkilerin kullanıldığına değinilmiştir. İzinsiz etkinliklere katılanlara dair yaptırımların artırılması, toplanma özgürlüğünü olumsuz etkileyen bir diğer durumdur

(Avrupa Komisyonu, 2019: 40-41). Bu dönemde gerek AİHM gerekse AYM tarafından toplanma özgürlüğüne dair ihlal kararları verilmiştir. Haziran ayında ise Ankara'ya yürüyen baro temsilcilerinin şehre girişinin kolluk tarafından engellendiği olaya da raporda yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 40-41).

Devam eden süreçteki raporlarda da aynı sorunlara değinilmiş ve AİHM içtihadının gereği gibi uygulanması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 39). 2023 yılı Türkiye Raporu'nda da Avrupa standartları ver Türkiye'nin tarafı olduğu diğer milletlerarası sözleşmeler ile uyumlu bir mevzuatın mevcut olmadığı ve bu sebeple bu hakka ilişkin ilerleme sağlanamadığı yer almıştır. Bu hakkın kullanımını engellemek suretiyle yapılan saldırılar ile ilgili olarak gerekli ve özenli soruşturmaların yapılmadığı da rapordaki bir diğer olumsuz durumdur. Toplantı ve gösteri yürüyüşlerine dair mevzuat, muğlak, takdire tabi ve keyfi ifadeler aracılığı ile idarenin yasaklamasına cevaz vermekte olması nedeniyle eleştirilmiştir. Bu dönemde bir olumlu gelişme ise AYM tarafından Ankara Valisi'nce 1016-2018 yılları arasında yaptığı genel gösteri yasağının ve yine Beyoğlu Kaymakamı'nın Cumartesi Anneleri'nin toplanmasını yasaklamasına dair hak ihlalleri verilmiş olmasıdır (Avrupa Komisyonu, 2023: 39).

2024 Türkiye Raporu da aynı minvalde eleştiri ve önerileri içermekle birlikte 2018 yılında Cumartesi Anneleri'ne getirilen Galatasaray Meydanı'ndaki eylem yasağının kaldırılmasını olumlu bir gelişme olarak ele almıştır (Avrupa Komisyonu, 2024: 31).

Bu dönemde mevcut AB Raporları genel anlamı ile incelendiğinde toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkına ilişkin genel itibari ile bir gerileme durumunun mevcut olduğu, kısıtlamalar ve keyfi uygulamalar ile bu hakkın kullanımında birtakım sorunların yaşandığı ve devam ettiğini söylemek mümkündür. Kolluk tarafından yapılan orantısız müdahaleler, yasaklara dair ihlallere ilişkin yaptırımların giderek arttırılması, gözaltı ve tutuklamalar yapılması da bu sorunlardan birkaçıdır. Ayrıca bu konuda AİHM ve AB standartları nazara alınmak suretiyle mevzuatın da yeniden düzenlenmesi gerektiği genel eğilimi mevcuttur.

3.3.1.8. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü

Düşünce, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında ibadet özgürlüğüne dair Türkiye'de genel olarak bir saygı ortamı mevcuttur. Öyle ki dini değerlerin aşağılanması da ayrıca cezai yaptırımını olan bir suçtur. Zorunlu din dersleri ve cem evleri ile ilgili olarak

AİHM'in verdiği kararlara ilişkin olarak hükümet tarafından 2016 rapor döneminde eylem planları hazırlanmıştır. Dönem içerisinde UNESCO dünya miras listesinde müze olarak yer alan Ayasofya'da birtakım dini kutlamalar yapılmış olmasının tartışmalı olduğu ve tepkilere yol açtığı ele alınmıştır. Gerek farklı Hristiyan topluluklar gerekse Ermeni Patrikhanesinin kendi diline ve din adamları yetiştirilmesine dair yeni bir bölüm açılması konusundaki benzer talepleri neticelendirilmemiştir. Süreç içerisinde farklı dini topluluklara dair nefret söylemi ve nefret suçlarının bildirilmeye devam ettiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 71).

İlerleyen dönemde ibadet özgürlüğüne dair saygı ortamının devam ettiğine raporda yer verilmiştir. Ayasofya'ya ilişkin tartışmalı durumun devam ettiği, hükümetin önceki dönem hazırladığı ve Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesine sunduğu eylem planını uygulamamış olduğu, Ortodoks Patriği'nin 'ekümenik' unvanını kullanması ile ilgili tavsiyelere uyulmadığı, farklı toplulukların ibadethane açma ve din adamı yetiştirmeye dair müfredat taleplerinin neticelendirilmediği, farklı topluluklara dair nefret söylemleri ve nefret suçlarının henüz bildirilmeye devam edildiği raporda yer almıştır. Ayrıca Türkiye'nin zorunlu askerlik konusunda vicdani ret hakkı tanımayan tek Avrupa Konseyi ülkesi olduğuna değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 33).

2019'da yayımlanan raporda aynı hususlar tekrar edilmekle yine kapsamlı bir yasal çerçevenin oluşturularak Avrupa standartları ile uyumun sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Müfredatta mevcut zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, kimlik kartlarında din bilgisi kısmının yer alıyor olması ve Alevilerin ibadethanelerine dair AİHM kararlarının gereğinin yerine getirilmesi konusunda gerekli özenin gösterilmesi gerektiğine yer verilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı ile bazı dini kuruluşların, eğitim ile ilgili bakanlık görevlerinin ifası hususunda protokoller imzalamasına dair endişelerin mevcut olduğu, diğer rapor dönemindeki sorunların da halen devam ettiği rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 35-36).

Ayasofya Müzesi'nin tekrar camiye dönüştürülmesinin uluslararası bir tepkiye sebebiyet verdiği ve bunun Dış İlişkiler Konseyi tarafından da açıkça kınandığına yer verilen 2020 Türkiye Raporu'nda da önceki dönemde mevcut durumların devam ettiği belirtilmiştir. Gayrimüslim cemaatlerin tüzel kişiliğinin bulunmaması ciddi bir sorun olarak görülmüştür. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kamusal alanda etkilerinin giderek

arttığı ve kuruma kayda değer bir bütçenin ayrıldığına da ayrıca dikkat çekilmiştir. Alevilere ilişkin nefret suçlarına dair soruşturmaların etkisiz kaldığı, Diyarbakır'da bir papazın öldürülmesi ve geçen iki yılda 60 kilise çalışanına dair sınır dışı işlemi yapılması da bir endişe konusu olarak değerlendirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 35-36). 2021 yılında yayımlanan raporda da bir önceki dönem mevcut durumlar tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 33).

2020 yılında camiye dönüştürülen Ayasofya, raporlarda ciddi bir konu olarak görülmekle sürekli olarak ele alınmıştır. Öyle ki, Ayasofya Camii'nde hasar meydana geldiği, tarihi esere gereken önemin verilmediği şeklinde belirtmeler mevcuttur, UNESCO Dünya Mirası Komitesi'nin bu konudaki endişe ve uyarılarına da raporda yer almıştır. Alevilere ilişkin nefret durumunun devam ettiği ve yıl içinde iki kez Ankara ve İstanbul'daki ibadethanelere ve din adamlarına saldırılar düzenlendiğine değinilmiştir. Hükümetin bu konuda gerekli araştırmaların yapılacağı konusundaki taahhütü ve saldırıları kınamış olmasına da dikkat çekilmiştir. Azınlık ibadet mekanları ve mezarlıklarına dair tahrip eylemleri, farklı inanç gruplarına dair nefret söylemi ve hakaretlerin devam ediyor olması, dini tarikatlar ile Diyanet İşleri Başkanlığı denetimindeki kuruluşlarda istismar ve kötü muamele haberlerinin var olması olumsuz durumlar olarak raporda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2022: 35-36).

Kasım 2022'de, Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Alevi-Bektaşî Kültür ve Cemevi Başkanlığının kurulmasını öngören bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin kabulü ile bu kuruma dair görev ve yetkiler belirlenmiştir. Fakat cem evlerinin ibadethane olarak kabul edilmemesi durumu halen devam etmiştir. Bu süreçte Avrupa Konseyi'ne yeni bir eylem planı sunulmuş ve bu plan Alevilere yönelik zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri ve cem evlerinin mevcut statüsü ile ilgili AİHM kararların uygulanmasını içermiştir. Bu gelişme ile dini kamu hizmetlerindeki dengesizliğin kısmen düzeltilmesine imkân veren gelişmeler yaşandığı görülmüştür. Türkiye'nin bu din ve vicdan özgürlüğü alanında mevcut reform sürecine devam etmesi ve Avrupa standartları doğrultusunda yasal düzenlemeler yapması gerektiği tavsiye edilmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2023: 33-35).

2024 yılında mevcut düzenlenen raporda da yine ibadet özgürlüğü noktasında Türkiye'de bir saygı ortamının mevcut olduğu tekrar edilmekle düşünce, din ve vicdan

özgürlüğünün iyileştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Eğitim sisteminin ve müfredatın uygun hale getirilmesi, Ayasofya konusu, ‘ekümenik’ unvanına dair husus, dini azınlıklara karşı nefret eylemlerinin devam ediyor olması gibi konular da yine raporda tekrar edilmek suretiyle ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2024: 29-30).

Bu dönem raporları genel olarak incelendiğinde Türkiye’de düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün anayasal ve yasal olarak güvence altına alındığı belirtilmekle, uygulamadaki kısıtlamalar ve fiili engeller incelenmiştir. İnanç topluluklarının yasal statüsü, dini eğitim ve ayrımcılık, vicdani ret hakkının tanınmaması, Alevi kesimin hakları, azınlıklara dair nefret söylemleri ve eylemleri, Ayasofya’nın camiye dönüştürülmesi gibi temel konular üzerinde belirlemeler ve eleştirilerin raporların genelinde mevcut olduğu görülmüştür. Yasal güvencelere rağmen, uygulamada birtakım kısıtlamaların var olması, bireylerin ve grupların bu hakkı gereği gibi kullanmasını engeller mahiyette kabul edilmiştir. Türkiye’de ibadet özgürlüğü konusunda saygı ortamının mevcut olduğu raporlarda sürekli olarak belirtilmekle farklı başlıklar özelinde bu hakka dair eleştiriler ve tavsiyeler yer almıştır.

3.3.1.9. Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, ayrımcılık yasağı bakımından ayrımcılık karşıtı hükümleri ile doğru bir adım olarak görülmüştür. Türkiye’de Avrupa Temel Haklar Şartı doğrultusunda cinsel yönelim konularını da ele alacak kapsamlı özel bir mevzuat düzenlemesine ihtiyaç olduğu 2016 raporunda belirtilmiştir. TİHEK’in hızla kurularak gerekli incelemelere başlaması gerekli görülmüştür. Yine nefret suçları ile ilgili olarak Türk Ceza Mevzuatının yetersiz kaldığı ve uluslararası düzey ile uyumlu olmadığı, bu konuda Avrupa Konseyi Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe karşı Avrupa Komisyonu tavsiyelerinin gereğinin yapılması önerilmiştir. Ayrımcılığa dair mevcut ilkelerin, gereklilikleri yerine getirmediği ve azınlık mensuplarının haklarını yeterince temin etmediği ve korumadığına değinilmiştir. Toplumsal hayat ve iş hayatında ayrımcılık vakalarının rapor edilmeye devam ettiği de raporda inceleme konusu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2016: 74).

Kadın-erkek eşitliği konusunda hukuki ve kurumsal çerçevenin mevcut olduğu, kuruluşların eğitimler düzenleyerek kadına yönelik şiddet ve ayrımcılık ile mücadele kapasitelerini güçlendirmekte oldukları, özel sektörün de bu konuda gayretlerini artırır

durumda olduğu olumlu durumlar olarak raporlanmıştır. Türkiye, 2012 yılında Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ni onaylamış ise de bu tarihten itibaren mevzuatını sözleşmeye uygun hale getirme konusunda gerekli somut adımları atmamış olması nedeniyle eleştirilmiştir. Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Ulusal Eylem Planı'nın ve yürürlükteki kanunun uygulamaya konulması hususunda gereğinin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Aile içi şiddet sonucu kadın ölümlerinin (413 ölüm) yaşanması, kadın sığınmacılar, bekâr kadınlar ve hamile kadınların korunmaya muhtaç durumda olması, Suriyeli mülteci gruplar da dahil erken yaşta ve zorla yaptırılan evlilikler endişe kaynağı olarak görülmüştür. Adli yardım hizmetlerinin de yetersiz olması, resmi yardım talebinde bulunan kadınların oranının düşüklüğü, cinsel dokunulmazlığa karşı suçlarda birtakım 'rıza'ya dayalı olma', 'haksız tahrik' ve 'yaşından büyük gösterme' gerekçelerine dayanılarak cezada indirim uygulanması, cinsiyet temelli şiddete dair veri toplanmasına dair kapsamlı bir sistemin olmaması ele alınan diğer konular arasındadır. Aile içi şiddet mağdurlarına ilişkin kurulan sığınma evlerinin kapasitesi süreç içerisinde artırılmış ise de geliştirmelerin yapılması ve bu vakalar ile ilgili idari takibin genişletilmesi gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 74-75).

2018 yılında yayımlanan raporda önceki dönemde mevcut durumlar ve tavsiyeler aynen tekrar edilmiştir. Bu süreçte il ve ilçe müftülüklerine resmi nikâh kıyma yetkisinin verilmiş olması, laik ilkelerine aykırı ve bu durumun aynı zamanda erken yaşta ve zorla yaptırılan evlilikler ile ilgili risk oluşturduğu kabul edilmiştir. Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ni 2014'te onaylayan ilk ülke Türkiye ise de bu sözleşmeye dair mevzuat düzenlemesini henüz yapmamıştır. Buna karşın Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planını (2016-2020) onaylamak suretiyle bu konuda farkındalık yaratmaya başlamış olması olumlu bir gelişme sayılmıştır. Aile içi şiddet sonucu kadınların hayatını kaybetmeye devam ettiği ve aile içi şiddet olaylarının takibinin gereğince yapılmadığı belirtilmiştir. 2018 yılı itibariyle 68 ilde Şiddet Önleme ve İzleme Merkezleri ve 137 sığınma evi bulunmakta olup bunun yanında Güneydoğu'daki bazı sığınma evleri kapatılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018: 38). LGBTİ mensubu bireylere karşı sindirme ve şiddet olaylarının ciddi bir sorun teşkil ettiği bu bireylere karşı nefret söyleminin ifade özgürlüğü sınırları dahilinde olduğu değerlendirilerek gerekli etkin soruşturmaların

yapılmadığı ve bu suçlara dair özel bir mevzuat bulunmadığı bu dönem raporundaki bir diğer konudur (Avrupa Komisyonu, 2018: 39).

2019 Mart ayına gelindiğinde ayrımcılıkla mücadeleyle dair mevzuatın uygulanmasını denetleyen TİHEK tarafından yalnızca iki karar çıkarılmış olduğu tespit edilmiştir. Nefret suçlarına dair eleştiri ve tavsiyeler aynı şekilde 2019 Türkiye Raporu'nda da tekrar edilmiştir. Yenilenmiş okul müfredat kitaplarının laiklik/din ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği konularına dair içeriklerine dair eleştirel bir belirleme mevcuttur. Ayrımcılığın genel olarak yasaklanmasını öngören AİHS'nin 12 Nolu Protokolü'nün onaylanması ve Avrupa Konseyi Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe karşı Avrupa Komisyonu tavsiyelerini uygulanması önerilmiştir. Hukuki ve kurumsal mevzuat kadın-erkek eşitliği için yeterli olsa da uygulamada toplumsal cinsiyet farklılıkları devam etmiştir. Eylem planları gereği gibi uygulanmasa da hükümet, toplumsal cinsiyet eşitliğinin artmasını sağlamak yolunda olumlu adımlar atmıştır. Aile içi şiddetin önlenmesi yolunda daha fazla çaba ihtiyacı görülmüştür. OHAL kapsamında birtakım kadın derneklerinin ve bazı merkezlerin kapatılmasının kadınlar açısından ek güçlükler sebebiyet verdiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 42).

TİHEK'in engelliliğe dayanan ayrımcılık ile mücadele hususunda daha fazla çaba sarfetmesi gerekli görülmüştür. Ceza mevzuatına göre engelli bireylerin kamu hizmetinden yoksun bırakılmasının nefret suçu teşkil etmediği sürece suç sayılmaması olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Engellilere ilişkin eğitim ve istihdam konusunda ayrımcılığın önlenmesine dair yaptırımlar tanımlanmamıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 43). Süreç içerisinde LGBTI bireylerine karşı ayrımcılığın halen devam ettiği ve LGBTI örgütlerine sağlanan korumanın sınırlı olduğu rapor edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 44).

2020 yılında düzenlenen raporda da önceki döneme ilişkin belirlemelerin tekrar edildiği görülmektedir. Mevzuatın İstanbul Sözleşmesi'ne uygun hale getirilmesi konusunda bir ilerleme kaydedilmediği belirtilmekle TİHEK de dahil yetkili makamların Türk aile değerlerine aykırılık teşkil ettiği gerekçesi ile Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) ile İstanbul Sözleşmesi'ne ilişkin itirazlarının arttığı raporlanmıştır. Mülteci, göçmen ve sığınmacı kesimin eğitim, sağlık ve korunma haklarının temini konusunda ise Türkiye, kayda değer faaliyetlerde

bulunmaya devam etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 41-42). Azınlık kesimlere ilişkin nefret söylemi ve ayrımcılık fiilleri, medyada, ulusal, etnik ve dini gruplara ilişkin nefret söylemlerinin mevcut olduğu ciddi bir sorun olarak yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2020: 44).

2021 yılında kabul edilen Güvenlik Soruşturması ve Arşiv Araştırması Kanunu'nun; kamu görevlerine atanan bireylerin fişlenmesi ve birtakım ayrımcılıklar ile karşı karşıya kalmalarına ve toplumun da daha fazla siyasi hale gelmesi ve damgalanmasına sebebiyet vereceği endişesi taşımıştır. TİHEK'in ayrımcılıkla mücadele dosyalarında daha hızlı ve aktif çalışma yapması gerektiği 2021 Türkiye Raporu'nda da bulunmaktadır. AB müktesebatına uygun bir yasal mevzuat ile cinsel yönelim ve toplumsal cinsiyet kimliği ile ilgili olanlar dâhil, ayrımcılıkla mücadele konusunda düzenlemeler yapılması gerektiği tavsiye edilmiştir. Ayrımcılık yasağına dair düzenlemeler içeren AİHS'nin 12 Nolu Protokolü'nün onaylanmasına ve Avrupa Konseyi Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe karşı Avrupa Komisyonu tavsiyelerinin uygulanmasına yönelik bir ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği alanında, kadın hakları konusunda ciddi bir gerileme yaşandığı kabul edilmiştir. 2021 yılında Türkiye'nin Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nden (İstanbul Sözleşmesi) çekilme kararı, kadın ve kız çocuklarının hakları konusunda açık bir gerileme olduğunun ispatı olarak gösterilmiştir. Sözleşmeden çekilme sonrasında medyada kadın örgütlerine yönelik nefret söylemlerinin arttığı bir ortamın oluştuğu raporlanmıştır. Akabinde kadına yönelik şiddet ile mücadeleye dair bir eylem planı açıklanmıştır. Mevzuatın zayıf uygulanması, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda bazı yetkililerin olumsuz söylemlerinin artması bir endişe kaynağı olarak işaret edilmiştir. Ayrıca kadına karşı işlenen suçlarda adli ve idari caydırıcılığın olmaması da endişe sebebi olarak ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 39-40).

Bir diğer önemli husus olarak ülkenin doğu ve güneydoğusu başta olmak üzere kadın işsizliğinde artış ve aşırı yoksulluk ele alınmıştır. Yine bağımsız kadın hakları örgütlerinin, kadınların sorunlarına dair yasama süreci ile politika ve düzenleme geliştirme sürecinin haricinde tutulmaya çalışıldığı belirtilmiştir. Ayrıca 2021 raporunda aile içi şiddete ilişkin yargılamanın ve şiddet mağdurlarına sunulan hizmetlerin uygun olmasının sağlanması gerekliliği yer almaktadır (Avrupa Komisyonu, 2021: 39-40).

LGBTI mensubu bireylere ilişkin ayrımcılık ve şiddet eylemlerinin devam ettiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 41).

2022 yılına dair düzenlenen raporda da genel hatları ile aynı hususlara değinilmiş olduğu görülmektedir. Bu rapor döneminde de toplumsal cinsiyet eşitliği ile kadın ve kız çocukları hakları alanında gerileme devam etmiştir. Temmuz 2021'de yürürlüğe konulan dördüncü yargı paketi kapsamında özellikle faillerin eski ya da hâlihazırdaki eşlerine karşı işledikleri kadına şiddet suçlarının cezalarının arttırılmış olması olumlu karşılanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2022: 41-42).

LGBTI gruplarına dair damgalama, nefret söylemi ve ayrımcı söylemlerin artarak devam ettiği 2023 yılı raporunda da yer almıştır. İktidar koalisyonunun bu gruplara karşı söylemlerinin seçim kampanyasına dahil etmesine işaret edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 17). Ayrımcılıkla mücadele mevzuatının yetersiz olması, Güvenlik Soruşturması ve Arşiv Araştırması Kanunu'nun yarattığı endişelerin devam etmesi, etnik, dini gerekçelerle cinsel yönelime ve cinsiyet kimliğine dayalı ayrımcılık ve nefret suçu vakalarına ilişkin bildirimlerin devam etmesi, okul mevzuatlarının bu konulara dair gerekli hassasiyette olmaması, nefret söylemi de dâhil olmak üzere nefret suçları ile mücadeleye yönelik mevzuatın eksikliği, cinsiyet eşitliği alanında ve kadın ve kız çocuklarının hakları ile ilgili gerileme devam etmesi gibi konular bu raporun da ana konuları arasındadır. Ayrıca deprem sonrası sığınma evlerinin yıkılması, kalabalık geçici evlerin mevcudiyeti gibi konular da ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 41-42). Sonraki dönemde de aynı hususların tekrar edildiği görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2024: 31-33).

Genel olarak, yasal düzenlemelerde bazı ilerlemeler söz konusu olsa da özellikle mevzuatın uygulanması ve belirli gruplara yönelik ayrımcılık hususunda endişeler mevcut olduğu raporlarda yer almıştır. Kapsamlı bir ayrımcılıkla mücadele mevzuatının yürürlüğe konulması ihtiyacının sürekli olarak vurgulandığı raporlarda ayrıca TİHEK'in ayrımcılıkla mücadele konusunda gerekli denetim görevini yerine getirmediğine değinilmiştir. Kadınlar, LGBTI gruplar, romanlar, azınlıklar ve farklı inanç gruplarının birtakım zorluklar ile karşılaştığı belirtilmiştir. Nefret söyleminde artış ve bununla mücadelede birtakım mevzuat yetersizliği ile etkin soruşturma ve kovuşturmaların eksik olduğu olumsuz değerlendirmeler arasındadır. Bunun yanı sıra süreç içerisinde birtakım

yasal iyileştirmeler ile bu haklar kapsamında bazı kurumlar ve STK'lar tarafından farkındalık arttırıcı çalışmalar yapıldığı şeklinde olumlu gelişmeler olduğu da belirtilmiştir. Genel anlamda eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı ilkesine ilişkin gerekliliklerin yerine getirilmesi için önemli düzenlemeler yapılması gerektiği vurgulanan raporlarda yasal çerçevenin düzenlenmesi, ayrımcılıkla mücadelede ilgili kurumların bağımsızlık ve etkinliğinin arttırılması, nefret söylemi ve suçlarına dair kararlı mücadelenin sağlanması ve belirli gruplara dair ayrımcılığın önlenmesi hususları raporların ana konusunu oluşturmuştur.

3.3.2. 2016-2024 Yılları Arası Dönem Raporlarında İkinci Kuşak Haklar

3.3.2.1. Eğitim Hakkı

Darbe girişimi akabinde alınan birtakım tedbirler kapsamında birçok eğitim kurumunda görev yeri değişikliği ve personel işten çıkarma gibi durumlar yaşanmıştır. Bazı okullar, dernekler ve yükseköğretim kurumları kapatılmıştır. Yükseköğretim kurumları arasında mevcut kalite farklılıkları devam etmiştir. Kız çocuklarının okullaşma oranının arttığı belirtilmekle erken okul terklerine dair takibin yapılması amacıyla bir sistem kurulması gerektiği tavsiye edilmiştir. Roman ve engelli çocuklar başta olmak üzere eğitimin daha kapsayıcı bir hale getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Eğitimin yükseköğretim başta olmak üzere, siyasi etkilere maruz kalma açısından yüksek riskli bir durumda olduğu raporlarda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 86).

Eğitim konusunda kısmen hazırlıklı olarak kabul edilen Türkiye'nin kız çocuklarına ve dezavantajlı grupların çocuklarına daha fazla önem göstermek suretiyle kaynaştırma eğitimini geliştirmesi ve okul terk oranlarını azaltmaya yönelik çalışmaların devam ettirilmesi ve takibi 2018 yılında tavsiye edilmiştir. OHAL kapsamında birçok eğitim kurumunun kapatıldığı, eğitim personellerinin ihraç edildiği belirtilmiştir. Eğitimin siyasi etkilere maruz kaldığı yönündeki riske tekrar yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, çocukların okullaşması konusunda bazı ilerlemeler olduğu yönünde olumlu tespiti bulunmaktadır. Eğitim kalitesi konusunda sorunlar yaşandığı da değinilen diğer bir konu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2018: 90).

2020 yılı raporunda kamu harcamalarına ilişkin olarak eğitim alanında oransal bir azalma yaşandığı belirtilmiştir. Okullaşma oranında artışın devam ettiği fakat okullar arasında paylaştırılan kaynaklardaki düzensizlik ve daha dezavantajlı bölgeler de ele

alındığında eğitim fırsatlarındaki eşitsizliğin sürdüğü görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2020: 103-104).

2022’de eğitim alanında Türkiye’nin orta düzeyde hazırlıklı olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 107). Devlet okullarında Kürtçe ve Çerkezce seçmeli dersler sunulmakla birlikte, sınıf oluşturulması için en az 10 öğrenci olması koşulu bu hakkın kullanımına dair bir engel olarak nitelendirilmiştir. Üniversitelerde Kürtçe, Arapça, Süryanice, Zazaca ve Çerkezce programlar yer almasına rağmen öğretmenlerin sınırlı sayıda atanması veya hiç atama yapılmaması bu konuda kısıtlayıcı mahiyette kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 45). 2024 yılında yayımlanan raporda da bu hususlar tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 33).

2023 yılında ise rapor döneminde Şubat 2023’te meydana gelen deprem bölgelerindeki eğitim sisteminin sekteye uğradığı belirtilmiştir. Komisyonun önceki yıllardaki tavsiyelerinin yalnızca bir kısmının gereği yapılmakla söz konusu tavsiyelerin hala geçerli olduğu vurgulanmıştır. Kız çocuklarına ve dezavantajlı grupların çocuklarına dair ayrı bir kapsayıcı eğitim oluşturulması, okul terk oranlarının azaltılması yolunda çalışmaların devamlılığı, Türkiye Yeterlilikler Çerçevesinin ve Yükseköğretim Kalite Kurulunun iyi bir şekilde çalışmasının sağlaması tavsiyelerin bir kısmıdır. Türkiye küresel salgın, deprem, mülteci krizi gibi acil durumların olumsuz etkilerinin çocukların öğrenimi üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla Eğitim Bilişim Ağı adlı dijital öğrenme platformunu geliştirmek için ciddi yatırımlar yapmıştır. Diğer hususlara ilişkin önceki dönem belirlemelerine de değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 110-111).

2024 Türkiye Raporu’nda önceki dönemde de olduğu gibi özellikle kız çocuklarına ve dezavantajlı grupların çocuklarına özel önem verilerek kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi ve okul terk oranlarının indirgenmesine dair çabaların devam ettirilmesi tavsiyeler arasında yer almıştır. Bu dönemde eğitim harcamalarının toplam bütçe içindeki oranının giderek azaldığı görülmüştür. Okullara kayıt oranlarında artışlar ve okul terk oranlarında da azalmalar devam etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 13-67).

2016-2024 dönemi AB İlerleme Raporları, mevzuatın uyumlaştırılması konusunda Türkiye’nin ilerlemeler kaydettiğinin belirtilmesi karşısında özellikle dezavantajlı grupların eğitime erişimi ve kapsayıcı eğitim uygulamaları konularında eksiklikler olduğuna yer vermektedir. Eğitim hakkının tam olarak temin edilebilmesi için

reform ve uygulama çağrıları yer almıştır. Ayrıca Kürtçe, Arapça, Süryanice, Zazaca ve Çerkezce eğitim konusunda Türkiye'de birtakım düzenlemeler yapıldığı ancak ana dilde eğitim hakkının gereği gibi kullanılmasını engeller mahiyette durumlar olduğu da belirtilmiştir.

3.3.2.2. Sendika Hakkı

Sendikal haklara dair bu dönemde yayımlanan 2016 Türkiye Raporu'nda bu hakların kullanımının engellenmesine dair risklerin önüne geçilmesi amacıyla özel sektörde alt işverenlik konusunda düzenlemenin henüz yapılmadığı, özel sektörde sendikalı işçi oranlarının az da olsa bir artış gösterse de hala düşük seviyede olduğu, bu sebeple toplu iş sözleşmelerinin de özel sektörde çalışan kesimin çok düşük bir oranını (%7,5'ini) kapsadığı ve bu rakamların AB ülkelerinin ortalamasının altında olduğu konularına değinilmiştir. Ayrıca toplu sözleşme yetkisine dair mevzuatın zorlayıcı mahiyette olması, kamu görevlilerine grev hakkı tanınmaması durumları Avrupa standartları ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) sözleşmelerine aykırılık teşkil edici kabul edilmiştir. Kayıt dışı çalışan bireyler, emekliler ve işsizler ile geniş bir kamu çalışanı grubu da henüz sendika kurma hakkına sahip olmamıştır. Rapor döneminde sendikal hakların kullanımının kısıtlanmasına sebebiyet verecek şekilde sendikaların gösteri ve protestoları engellenmiştir. Ayrıca sendikal faaliyetleri dolayısı ile sendika görevlilerine dair işten çıkarma, misilleme, taciz, tutuklama ve kolluk güçleri tarafından kötü muamele edilmesi konusunda çok sayıda iddia söz konusu olmuştur. OHAL dönemi kararnamelerinden biri ile iki sendika konfederasyonu ve bu konfederasyonlara bağlı, yaklaşık 50 bin üyeye sahip 19 sendika, FETÖ ile bağlantıları oldukları gerekçesi ile kapatılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 58-59).

2018 yılına gelindiğinde önceki dönem raporlarında mevcut sorunların tekrar belirtildiği görülmektedir. Türkiye'de kayıt dışı istihdam oranının çok yüksek olması nedeniyle fiili sendikalaşma oranı düşük seviyede kalmıştır. Bu dönemde de kamu görevlilerinin önemli bir kısmının sendika üyesi olmalarına izin verilmemiş olduğu hususu raporda yer edinmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 83-84).

Sendikal haklar konusunda ağır bir baskı ortamı olduğu değerlendirilen 2019 Türkiye Raporu, özel sektörde sendikalaşma oranının düşük olması, kayıt dışılık oranının yüksekliği, yaygın taşeronlaşmanın varlığının çalışanlar açısından risk arttırıcı olduğunu

belirtmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 7-95). Bir kısım sendika yöneticilerine ilişkin işten çıkarma, kötü muamele ve gözetli gibi olumsuz muamelelerin devam ettiği görülmüştür. Kamu kurumlarının bazılarında çalışanların sendikalara üye olmalarına dair yasakların devamı ile bu kurumların sayıları artmıştır. Darbe girişimi sonrası terör örgütü ile iltisaklı olduğu gerekçesi ile kamu görevlilerine dair geniş ölçekli işten çıkarmalar devam etmekle kamu görevlilerinin işten çıkarılma durumlarını incelemek ile sorumlu Olağanüstü Hâl İşlemleri İnceleme Komisyonunun önünde neticelendirilmemiş çok fazla başvuru olması eleştirilmiştir. Süreç içerisinde özel sektördeki bazı grevlerin hükümet tarafından ertelendiğine de değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 96).

Bazı medya çalışanlarının, ki bunlar gazeteci, mühendis, ses ve görüntü teknisyenleridir, sendikal faaliyetleri sebebi ile işten çıkarılmışlardır (Avrupa Komisyonu, 2020: 37). Gösterilere katılma, basın açıklaması yapılması, sendikal faaliyetlerde bulunma başta olmak üzere temel insan haklarının kullanılmasının bu süreçte suç unsuru olarak kabul edildiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 38). Kamu görevlilerinin sendikalaşma oranında 2016 yılından beridir düşüş yaşandığı görülmüştür. İşveren kesimin sendika karşıtı ayrımcılık yaptıklarının bildirildiği yer almıştır. Önceki dönem sendikal faaliyetler nedeniyle farklı muamelelere tabi olunması durumu devam etmiştir ve bu hususlar örgütlenme özgürlüğüne açıkça zarar verici mahiyette kabul edilmiştir. Kamuda grev yasağı ve birtakım sendikalaşma yasaklarının devam ettiği, bu hususun ILO'nun temel çalışma standartlarına uygun olmadığı raporda belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 95-96).

2021 yılında yayımlanan raporda sendikal haklar açısından gerileme olduğu ve sendikal hakların yetersiz olmaya devam ettiği net bir şekilde açıklanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 9-37). İlerleyen dönemde sendikal hakların kullanılmasını kısıtlayan engellerin kaldırılması tavsiye edilmiştir. Önceki dönemde mevcut durumların genel olarak tekrar edildiği bu raporda işyeri ve sektör düzeyinde toplu sözleşme yetkisine dair iki farklı barajın olması, kamu görevlilerine grev hakkı tanınmamış olmasının da kayda değer eksikliklerden olduğu yer almıştır. Farklı sendikal faaliyet ve gösterilerin polis müdahalesine maruz kaldığı, sendikalaşmak isteyen işçilerin bu konuda işten çıkarma yasağı bulunmasına rağmen sistematik bir şekilde işlerine son verilmesi, bazı sendika yöneticilerinin tutuklanması ve cezai takibata tabi tutulmasına dair sorunların devam etmesi olumsuz bir durum olarak görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2021: 94-95).

2022 yılında yayımlanan Türkiye Raporu'nda bu rapor döneminde ilerleme kaydedilmediği yer almıştır ve önceki döneme dair sorun ve belirlemeler ile bu konudaki tavsiyelere tekrar değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 101-102). Sonraki dönem 2023 yılındaki raporda da aynı durum mevcuttur (Avrupa Komisyonu, 2023: 104 vd.).

Dönemin son raporu olan 2024 Türkiye Raporu da öncekiler ile aynı minvalde olmakla sendikal ve toplu sözleşme haklarının kullanılmasını kısıtlayan engellerin sosyal diyalog mekanizmalarının gereken şekilde kullanılarak kaldırması hususu tekrar tavsiye edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 12). Özel sektörde, sendikaların toplu iş sözleşmesi yetki belgelerini askıya alınmasına dair itiraz sürecinin uzun olması da dahil olmak üzere sendikalaşmaya dair engeller halen devam eder kabul edilmiştir. Kamu görevlilerine grev hakkının verilmemiş olması, bazı kamu çalışanlarına ise sendikalaşma hakkını dahi tanınmadığı hususu da eleştiri konuları arasında olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2024: 64).

2016-2024 yılları arasındaki AB İlerleme Raporları yekûn olarak ele alındığında, Türkiye'de sendikal haklara dair önemli tespitler ile tekrarlayan endişe ve tavsiyeler göze çarpmaktadır. Bu dönemdeki raporlar, Türkiye'de sendikal hakların sürekli bir şekilde kısıtlama ve engellemelere maruz kaldığı ve bu hak kapsamında gerilemenin mevcut olduğu belirtilmiştir. Sendika kurma ve üye olma özgürlüğü, toplu sözleşme yetkisine dair iki baraj uygulaması ve grev hakkı, sendikalara yönelik baskıların mevcudiyeti, mevzuatın uluslararası standartlara uyumlu olmaması raporların temel odak noktalarını oluşturmaktadır. Bu süreçte raporlar, Türkiye'de sendika hakkının kullanımında ciddi gerilemelerin veya süreç içerisinde gerekli ve yeterli ilerlemenin kaydedilemediğine değinmiştir. Bu hakka ilişkin genel tablo, sendikal hakların ve özgürlüklerin kısıtlandığı ve uluslararası standartlar seviyesinin altında kaldığını çizmiştir. Özellikle 2016 sonrası dönemde yaşanan insan hakları alanındaki genel durumun kötüleşmesi aynı zamanda bu hakkın da kullanımı ve tesisini olumsuz şekilde etkilemiştir. Netice itibarıyla Türkiye'de sendika hakkının teminat altına alınması, gereği gibi uygulanması, mevzuatın uluslararası standartlara uygun hale getirilmesi, hakkın etkin kullanılması önündeki engellerin kaldırılması konusunda bir reform ve iradenin gerekli olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

3.3.2.3. Çalışma Hakkı

2016 yılında yayımlanan raporda kötü çalışma koşulları, haksız işten çıkarmalara dair alt işverenlik alanında düzenleyici bir mevzuat henüz oluşturulmamıştır. Kayıt dışı işçilerin oranı önceki yıla göre neredeyse hiç değişmemiş olduğu raporda yer almıştır. Çocuk işçiliğinin önceki dönemlerdeki gibi kötü bir halde devam ettiği, iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili müktesebata uygun kanunun yürürlüğünün yine ertelenmiş olması eleştiri konusu olmuştur. Madencilik sektöründe de olası kazaların önlenmesi konusunda ek tedbirlere başvurulması gerektiği belirtilmiştir. Öte yandan iş kazalarının ciddi bir sorun olarak görüldüğü, çocuk işçilerin de ölümcül kazalardan etkilendiği, istihdam alanında bölgesel farklılıkların büyük ölçüde olduğu olumsuz bir çalışma ortamının var olduğu tespit edilmiştir. Olumlu bir düzenleme olarak işverenlere ek olarak genç ve kadın istihdam edilmesi için devlet tarafından sigorta primlerinde indirim ve bir kısım vergi muafiyetleri şeklinde teşvikler sağlandığı yer almıştır. Çalışma hayatı ve istihdam politikasında kadın-erkek eşitliğine dair kadınlar, genel itibariyle düşük beceri gerektiren işlerde istihdam edilmeye ve yönetici kadrolarında kadınların temsiliyetinin azlığı devam etmesine rağmen çalışan ebeveynlere dair süreli çalışma konusunda birtakım düzenlemeler yapılması olumlu karşılanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 58-60).

2018 yılına gelindiğinde OHAL kapsamında geniş yelpazeli ihraçlar ve açığa almalar gerçekleşmekle çalışma hakları alanında gerileme olduğu açıkça belirtilmiştir. İş sağlığı ve güvenliği konusunda mevzuatın takibi ve gerekli uygulamanın sağlanması, iş-özel yaşam dengesi politikalarının uygulanması ve bu yolla kadın istihdamının teşvik edilmesi tavsiye edilmiştir. Yüksek kayıt dışı istihdam oranları (bu dönemdeki veri; toplamda %34,8; tarım dışı sektörde %22olarak yer almıştır) sebebi ile çalışan kesimin önemli bir kısmının iş mevzuatı ile koruma altında olmadığı görülmüştür. İş Kanunu'nun 50'den az işçi çalışan tarım ve orman iş yerleri ile ev hizmetlerinde uygulanmaması, bunun yanı sıra bazı sektörlerde işçinin rızası ile, gece vardiyasının 7,5 saati aşmayacağı konusundaki zorunluluğun kaldırılması, toplu sözleşme mekanizmalarının zayıf olduğu iş yerlerinde bu durumun endişe verici olduğu raporlanmıştır. Çocuk işçiliğinin devam ettiği, bu soruna dair çözüm için 2017-2023 arasını kapsayan bir program kabul edildiği belirtilmiştir. İş müfettişlerinin sayısı bu dönemde ILO kriterlerini karşılamamıştır. İş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasını amaçlayan kanunun tam yürürlüğe girmesi tekrar ertelenmiştir. İş kazalarında hayatını kaybeden işçi sayısında artış yaşanmıştır ve çocuk

işçilerin de iş kazalarının kurbanı olmaya devam ettiğine değinilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 83-84).

2019 yılı raporunda da bir önceki döneme dair eleştiriler ve tespitler tekrar edilmekle İstanbul hava alanı inşaatında meydana gelen iş kazalarının ve ölümlerin sayısının çok olması ve Eylül 2018’de yapılan kitlesel işçi protestoları dikkat çekici görülmüştür. İş kazası ölümleri ve iş hastalıklarına dair önleme, tanımlama ve raporlama sistemleri geliştirilmesi ve yine etkili bir iş teftiş sistemi oluşturulması tavsiyelerinde bulunulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2019: 95-96).

2020 yılında da rapor döneminde ilerleme kaydedilmediği, 2019 yılında mevcut tavsiyeler konusunda gereğinin yapılmadığı, Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programının etkisinin henüz görülmediği, iş sağlığı ve güvenliği konusunda, AB çerçeve direktifi ile büyük ölçüde uyumlu bir mevzuatın yer aldığı, bu konuda birtakım olumlu düzenlemeler yapıldığı, iş kazası sebebiyle ölüm sayısının nispeten azaldığı, özellikle inşaat ve madencilik sektörüne dair iş güvenliği hususunda bilinçlendirme faaliyetlerinin yapıldığı belirtilmiştir. Göçmen çocuk işçilerinin özellikle tarım işleri ile daha fazla sayıca arttığı ve mesleki risk altında oldukları da raporda yer alan bir diğer konudur. Meslek hastalıkları konusunda Türkiye’nin sistemini güçlendirmesi tavsiye edilmiştir. Çalışma hakkına ilişkin bir diğer olumsuz durum olarak kayıt dışılığın artması ve yasal düzenlemelerin üstünde çalışma sürelerinin çalışanlar açısından risk oluşturduğu ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 95).

2021 yılına önceki dönem tavsiyelerinin uygulanmadığı, Covid-19 salgını nedeniyle birtakım düzenlemeler getirildiği belirtilmiştir. Covid-19 etkilerini azaltmak amacıyla bir “Sosyal Koruma Kalkanı” programını başlatılmıştır. Kısa çalışma ödeneği konusundaki şartlar hafifletilmesine rağmen kayıt dışılık, çocuk işçiliği, göçmen işçiliği gibi konulardaki hususlar tekrar edilmiştir. Engelliler açısından, Türkiye’nin, kapsamlı bir şekilde iş yerlerinin ve iş ekipmanlarının gereği gibi teminini teşvik etmenin yanı sıra destekli istihdam uygulamalarını arttırması gerektiği tavsiye edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 94-96).

İş gücü piyasasının durumunun iyileştiği belirtilen 2023 dönemi raporunda genel anlamda bir ilerleme kaydedilmediğine değinilmekle kayıt dışılık ve istihdamda mevcut cinsiyet açığına dair endişeler tekrar ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 104).

Dönemin son raporu olan 2024 Türkiye Raporu'nda, iş hukuku alanında ilerleme yaşanmadığı, kanunların koruyucu önlemler almadığı sebebiyle mevzuatı uygulamanın küçük işletmeler ve kırsal alanlarda sınırlı olduğu tespit edilmiştir. İş hukukunun engellenmesinin önündeki en büyük engel ise kayıt dışı istihdam olarak kabul edilmiştir. Çocuk işçilerin oranlarında artma yaşandığı ve kayıt dışı istihdamın da risk unsuru olmaya devam ettiği de tekrar vurgulanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin çalışma hayatı ve sosyal politika bakımından ayrımcılığın engellenmesine dair gerekli stratejisinin bulunmadığı da raporda yer alan bir diğer konu olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2024: 64-65).

Bu dönemde yayımlanan AB Raporları incelendiğinde, Türkiye'de çalışma hakkına dair önemli tespit ve raporlarda tekrarlayan endişeler dikkat çekicidir. Bu dönemdeki raporlar, Türkiye'de çalışma hakkının kullanımında ve çalışma şartlarında mevcut ciddi kısıtlama ve noksanlıklara değinmektedir. Türkiye'ye, mevzuatın uluslararası çalışma kıstaslarına uyumlu hale getirme, kayıt dışı istihdamın önlenmesi ile gereği gibi mücadele etme, AB mevzuatı ile uyumlu kabul edilse de iş sağlığı ve güvenliği mevzuatını tam anlamı ile uygulama ve bu konuda önlemlerin artırılması, sürekli artan çocuk işçiliği ile mücadele etme, iş kazalarının sayısının artması konularında tavsiyelerde bulunulmuştur. Fakat bu tavsiyelere rağmen raporlar özelinde, Türkiye'de süreç içerisinde kısmen iyileştirmeler yapılsa da çalışma hakkını gereği gibi tesis edecek bir ortamın var olmadığı, eleştirilerin odak noktasıdır.

3.3.2.4. Sağlık Hakkı

2016 Türkiye Raporunda mülteci sayılarında yaşanan artışlar, sağlık sistemine ağır yükler getirmiştir. Sağlık sorunlarının tespiti için kurulan sistemin (sürveyans sistemi) hassasiyetinin artırılması noktasında ilerleme kaydedilmemekle, bulaşıcı hastalıkların da tespiti ve kontrolü ile ilgili sistem ve eğitimlere ilişkin sorunlara değinilmiştir. Ayrıca kan, doku, hücre ve organ alanında kapasitenin ve farkındalığın artırılması, tütün kullanımı, fiziksel hareketsizlik ve dengesiz beslenmenin tehlikelerine dair farkındalık faaliyetleri devam etmiş ve kanserle mücadelede altyapı geliştirilerek iyi derecede ilerleme kaydedilmiştir. Kanserle mücadele kapsamında tarama tedbirleri alınmıştır. Ulusal Kanser Enstitüsü kurulmamış bunun yanında ruh sağlığına dair, ülke genelinde toplum temelli ruh sağlığı merkezleri kurulmuş olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 89). Rapor sürecinde birçok şehirde güvenlik nedeniyle 24 saatlik

sokağa çıkma yasağı uygulanması sonucunda vatandaşların günlük hayatlarının olumsuz etkilendiği ve sağlık hizmetlerine erişimlerinin de engellendiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 28).

2018 yılında yayımlanan raporda da sokağa çıkma yasaklarının vatandaşların sağlık hizmetlerine erişimleri konusunda olumsuz etki yarattığı ve sağlık haklarına zarar verdiği belirtilmiştir. Mülteciler ve yerinden olmuş kişilere ilişkin sağlık hizmetlerinden faydalanmaları konusunda önemli bir çabanın olduğu görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2018: 17). Sağlık harcamaları konusunda daha fazla ilerleme gerektiği de raporda belirtilen bir diğer husustur, bunun yanı sıra ihtiyaç sahibi kişilerin genel sağlık sigortası primlerinin devletçe karşılanmış olduğuna yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 83-85). Türkiye'nin tüketicinin korunması ve halk sağlığı konusunda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu ve bu alanda ilerlemeler kaydedilmeye devam edildiği raporda ifade edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 85). Bunun yanında sağlıkta eşitsizlik konusu da ele alınmış olup engelli kişiler, HIV taşıyan bireyler ve uyuşturucu kullanan çocuk ve yetişkinlere dair sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi gerekli görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2018: 94).

Covid-19 salgının yayılması üzerine bakanlık tarafından sağlık kuruluşları ve sağlık personelleri üzerinde mevcut yükün azaltılması ve halk sağlığının korunmasına dair uluslararası düzenlemeler de ele alınarak bir dizi tedbirler alınmıştır. Bireylerin sosyal güvenlik durumları gözetilmeksizin bütün bireylerin salgına dair test yaptırma ve hastane hizmetlerinin ücretsiz sağlanması gibi kolaylıklar sağlanmıştır. Türkiye'nin bu dönemde salgının etkilerini aza indirmek ve salgının kontrol altına alınmasını sağlamak üzere uzmanlardan meydana gelen ve sıkı tedbirler alma yetkisini haiz bir görev gücü (Bilim Kurulu) oluşturmuştur. Türkiye salgın AB'nin finanse ettiği bir proje kapsamında Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi (ECPM) ile iş birliği yapmıştır. Süreç içerisinde yapılan açıklamalarda Türk yetkililer, salgın ile başa çıkabildiklerini belirtmişlerdir (Avrupa Komisyonu, 2020: 109-110).

İlerleyen dönemde de Türkiye'nin yine halk sağlığı konusunda iyi düzeyde olduğu raporlarda belirtilmiştir. Ayrıca halk sağlığı konusundaki sorunların çözümüne dair merkez ve taşra düzeyinde bu sorunların ele alınabilmesi için kurumsal ve idari kapasitenin artırılması, sektörler arası iş birliğinin sağlanması, mali kaynakların ve

uygun teşhis imkanlarının arttırılmasına devam edilmesi gerektiği önerilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 87). Salgın döneminde Türkiye bölgedeki diğer ülkelere nazaran vaka ve ölüm oranlarını düşük tutma konusunda başarılı gösterilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2021: 87-88).

Bu dönemde Roman vatandaşların yaşadıkları diğer zorlukların yanı sıra sağlık açısından da yaşadıkları zorlukların arttığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 7). Evde bakım destek programı ile engelli bireylerin sağlık hakkını kullanması konusunda kolaylıklar sağlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 43). Uyuşturucu ile mücadele kapsamında 81 ilde danışmanlık merkezleri hizmet vermiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 51). Yaşanan Şubat 2023 depreminde sağlık tesisleri büyük oranda zarar görmüş, personel noktasında birtakım sorunlar yaşanmış ve sağlık sisteminin kapasitesi, deprem bölgelerinde sağlık hizmeti ihtiyaçlarının karşılanmasında yetersiz kabul edilmiştir. Deprem bölgelerinde ruh sağlığını korumak amacıyla ruh sağlığı merkezleri kurulmuşsa da Türkiye'nin ruh sağlığı ve psikososyal destek sağlama kapasitesinin yetersiz olduğu kabul edilmiştir. Sağlıkta eşitsizliğe ilişkin ise, LGBTIQ bireyler, HIV taşıyan kişiler, seks işçilerinin yanı sıra mülteciler gibi kırılgan grupların ayrımcılığa maruz kaldıkları ve sağlık hizmetlerine erişimde de kayda değer zorluklar yaşamaya devam ettikleri raporda yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2023: 96-98).

2024 yılında yayımlanan raporda sınırlı bir ilerleme kaydedildiğine yer verilmekle önceki dönem tavsiyelerinin gereğinin yapılmadığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 11). Türkiye'nin bulaşıcı hastalıklar da dâhil, sınır aşan ciddi sağlık tehditlerine dair, iş gücünün arttırılması, merkez ve taşra kurumsal kapasitelerinin oluşturulması ve sörveyans sisteminde iyi derecede ilerleme kaydetmiş olduğu bu raporda yer almıştır. Türkiye'nin sağlık alanındaki çalışmalarının devam ettiği belirtilmiştir. Sağlıkta eşitsizliklere ilişkin ise, mevcut sağlık politikaları ve ataerkil yapı, kadınların cinsel sağlık ve üreme sağlığı ihtiyaçları kapsamında eksikliklerin devam ettiği tespit edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 60-61).

2016-2024 yılları arasında mevcut dönem raporlarında Türkiye'nin sağlık alanında genel anlamda iyi derecede hazırlıklı olduğu ve çalışmalarının devam ettiği belirtilmiştir. Sağlık sistemine dair bazı reformlar yapılsa da yapısal eşitsizlikler, hizmet kalitesindeki farklılıklar ve belirli grupların sağlık hizmetlerine erişimindeki kısıtlamalar

endişe konusu olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra artan nüfus (mülteciler ve yerinden olmuş kişiler de dahil), yaşanan covid-19 salgını ve Şubat 2023 depremi de bu gelişmeleri olumsuz etkileyen faktörler olarak kabul edilebilir. Diğer haklara nazaran sağlık hakkında mevcut gelişmelerin daha iyi düzeyde olduğu ve bu alana dair çalışmaların daha kayda değer neticeler verdiğini söylemek mümkündür.

3.3.3. 2016-2024 Arası Dönem Raporlarında Üçüncü Kuşak Haklar

3.3.3.1. Çevre Hakkı

2016 yılında yayımlanan raporda Türkiye'nin çevre konusunda ve dolayısıyla çevre hakkı konusunda, belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, önceki dönemde özellikle atık yönetimi ve atık su arıtma konularında kapasite artırma ile ilgili konularda ilerlemeler kaydedildiği belirtilmiştir. Daha kapsamlı çevre ve iklim politikalarının oluşturularak uygulanması, ayık yönetimi ve endüstriyel kirlenme konularında zayıf olan uygulamanın güçlendirilmesi, idari kapasitenin güçlendirilmesi hususlarında çabaya ihtiyaç duyulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2016: 86).

2018 yılına gelindiğinde kimyasallar haricinde bir ilerlemenin söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne dayanan ve Kyoto Protokolü'nün 2020 tarihinde sona ermesi nedeniyle iklim değişikliği rejimini düzenleyen Paris Anlaşması'nın onaylanması ve bu hususta Türkiye'nin katkı sunması gerektiği ele alınan bir diğer husus olmuştur. Dönem içinde birtakım direktiflerin uygulamaya konulduğu, bir kısmında ise eksikliklerin mevcut olduğu yer almakla çevresel konulara dair verilen mahkeme kararlarına dair hukukun üstünlüğü ilkesinin gereğinin ifası, halkın katılımı ve çevresel konulara dair bilgiye erişim haklarının temini hususları eleştiri konusu olmaya devam etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018: 91-92). 2019 yılı raporunda da bir önceki rapor dönemi ile ilgili hususlar yaklaşık olarak tekrar edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 105-106).

Atık yönetimi ile ilgili yasal mevzuatın yeterli olduğu fakat uygulamanın zayıf olduğu raporlarda sürekli belirtilen bir husustur. Stratejik bir planlama, güçlü bir idari kapasite ve daha geniş ve koordinasyonlu çevre ve iklim politikalarının oluşturulması gerektiği ve bunların uygulanmasına dair gereklilik de yine sürekli olarak değinilen bir konu olmuştur. Paris Anlaşması'na dair husus 2020 yılı raporunda da tekrar belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 105).

2021 yılına gelindiğinde Paris Anlaşması TBMM tarafından onaylanmıştır. Önceki dönem raporunda mevcut tavsiyelerin bir kısmı yerine getirilmiştir. Bu dönemde gündem olan Kanal İstanbul Projesi'ne dair kapsamlı bir etki analizi ve kıyıdaş ülkeler ile istişareler yapılması gerektiği ve bu yapay su yolunun kamuoyunda birtakım endişelere sebebiyet verdiği değerlendirilmiştir. Ulusal Çevre Ajansı 2020'de kurulmuş ve 2022 yılında faaliyet göstereceği düzenlenmiştir. Bazı şehirlerde yıllık bazda ciddi hava kirlilikleri olduğu görülmüştür. Sıfır atık projesi devam etmekle raporlarda Türkiye'nin atık yönetimine dair uyum ve çabalarının sürdüğü rapor edilmiştir. Su kalitesi alanında mevzuat yeterli olsa da uygulamayı iyileştirilmesi, doğa koruma alanında da belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, sulak alanlarda, orman ve sit alanlarındaki imar ve planlamaların müktesebatla uyumlu olmadığı değerlendirilen diğer konular arasında yer almaktadır. Endüstriyel kirlilik konusundaki düzeyin ise diğer hususların gerisinde kaldığı ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 108-111). 2022 yılı raporunda da genel anlamda bir ilerleme kaydedilmediği zikredilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 106).

Paris Anlaşması'na dair birtakım eksiklikler mevcut olsa da güncellenmiş belirlenen ulusal katkı 2023 rapor döneminde sunulmuştur. İyi koordine edilmiş ve yeterli derecede bir çevre ve iklim politikasının olmayışı yine bu dönemdeki eleştiri konularındandır. Şubat 2023 depreminden etkilenen bölgelerde yeniden inşa sürecinde çevre standartlarına uygun davranılması ve asbest maruziyetinden korunma konusunda gerekli tedbirlerin alınması başta olmak üzere birtakım tavsiyelere yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 119).

2024 yılında Türkiye'nin Espoo Sözleşmesi (Sınır Ötesi Bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi) ve Aarhus Sözleşmesi'ne (Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Süreçlerine Halkın Katılımı ve Adalet Erişim Sözleşmesi) henüz taraf olmadığı bu konuda bir ilerleme sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bazı şehirlerdeki hava kirliliğine dair raporların aktarılmaya devam ettiği, atık yönetimi konusunda yetersizliğin sürdüğü görülmüştür. Geri dönüşüm oranının rapor döneminde arttığı, gemi geri dönüşümüne dair sözleşmenin kabul edilmediği yer almakla buna karşın AB geri dönüşüm tesisleri listesine iki Türk tersanesi eklendiği ancak önceki dönem belirlemelerinin genel olarak tekrar edildiği görülmektedir. Paris Anlaşması kapsamında iklim kanunu ve diğer düzenlemelerin gerekleri halen yapılmamış olması eleştirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 72-73).

Bu dönem raporlarında genel olarak Türkiye'nin çevre konularında belirli düzeyde hazırlıklı olduğu ve bu konudaki birtakım çabaların takdir edildiği yer almakla belirtilen noksanlıklar genel anlamda idari kapasite ve uygulamaya dönük konulara ilişkin olmuştur. Çevreye dair temel sorunların hava kirliliği, su kirliliği, atık yönetimi, doğanın korunması, iklim değişikliği gibi temel konular üzerinden incelendiği görülmektedir. Bu alan açısından yasal bir çerçevenin genel anlamda oluşturulmasının yanı sıra topluluk müktesebatına tam uyum ve etkin uygulama hususlarında birtakım zorlukların mevcut olduğu dönem raporlarında yer almıştır.

3.3.3.2. Kalkınma Hakkı

Dönem raporlarında kalkınma hakkına ilişkin önceki dönem raporlarında olduğu gibi özel bir başlık oluşturulmamış olup ayrıca bu hakka ilişkin bir fasıl veya bölüme de yer verilmemiştir. Fakat raporlarda kalkınma hakkının içerdiği unsurlara dair birtakım belirlemeler yer almakta ise de bunlar bir arada ya da bir başlık altında da bulunmamaktadır. Aslında incelenen hakların tümünün bu hakka katkı sağlar ve ona hizmet eder mahiyette olduğunu kabul ile bu başlık altında da yaklaşık olarak aynı düzeyde açıklamaların geçerli olduğu kabul edilebilir.

Raporlarda ele alınmış olan ekonomik ve sosyal uyuma dair başlıklar altında yer alan yoksulluk ile mücadele, çalışma alanlarının artırılması, eğitim kalitesinin artırılması, bölgeler arası farklılıkların giderilmesi, sosyal politikaların genişletilmesi gibi kalemler kalkınma hakkının alt başlıklarını oluşturur. Çünkü kalkınma hakkı, insana yaraşır bir hayat standardının temini ve bu sayede refah seviyesinin yükseltilmesi anlamını taşımaktadır. Bu nedenle iyileştirme yönündeki çabaların tümü bu hakkın sirayet ettiği bir netice olarak karşımıza çıkar, bunun haricinde raporlarda bu hakka dair doğrudan bir belirleme ya da atıf yer almamaktadır.

3.3.3.3. Barış Hakkı

Barış hakkı ayrı bir başlık altında ele alınmasa da AB gereklilikleri ve üyelik hedefi nedeniyle bu hakkın bir kısım ilkeleri raporlarda yer almaktadır. Örneğin, iyi komşuluk ilişkilerinin sağlanması, bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi, insan ve azınlık haklarına saygı gibi alt kavramlar bu hakkı meydana getiren ve bu hakka hizmet eden unsurlar olarak kabul edilebilecektir.

3.3.3.4. Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkı

Bu dönem AB İlerleme Raporlarında "kendi kaderini tayin hakkı" kavramı önceki dönem raporlarında mevcut olduğu üzere doğrudan ve özel bir hak başlığı altında ele alınmamıştır. Fakat, raporların içerdiği ve incelediği azınlık hakları, kültürel kimliğin korunması, demokratik katılım, hukukun üstünlüğü ve toplumsal uyum gibi temel ilkeler, bu hak ile örtüşmektedir. Bu başlıklara dair süreç içerisinde farklı değerlendirme ve tavsiyeler mevcuttur. Kişilerin kendi kaderini tayin hakkı bu dönemde mevcut gerilemelerin devam ettiği nazara alındığında alt başlıkları özelinde de söz konusu gerilemeden etkilenen haklardan biridir.

3.3.4. 2016-2024 Arası Dönem Raporlarında Dördüncü Kuşak Haklar

3.3.4.1. Kişisel Verilerin Korunması Hakkı

Mart 2016'da Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kabul edilmiş olup bu kanun kişisel verilerin korunması alanındaki ilk özel mevzuat düzenlemesidir. Kanun aynı zamanda 9 kişiden teşekkül edecek Kişisel Verileri Koruma Kurulu'nun kurulmasını da içermektedir (Avrupa Komisyonu, 2016: 70-71). Fakat bu kurula üye seçilmesine dair usullerin (TBMM ve Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi) kurulun bağımsızlığı konusunda endişeler yarattığı 2016 yılında yayımlanan raporda belirtilmiştir. Ayrıca kanunda birtakım istisnai kurum ve kuruluşlara ilişkin istisnalar yer alması da bu mevzuatın AB standartları ile uyumlu olmamasına sebep gösterilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016: 83).

2018 Raporu'nda Türkiye, Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Kişilerin Korunmasına Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi ve Ek Protokolü'nü onaylamıştır. Buna karşın mevzuatın AB müktesebatıyla uyumlu olmadığına tekrar değinilmiştir. Raporda Kurulun yetkileri ve kişisel verilerin korunması ile ifade ve bilgi edinme özgürlüğü hakkı arasında bir denge kurulması gerekliliği yer almıştır. (Avrupa Komisyonu, 2018: 33).

2019 Kasım ayında Türkiye ve AB, Europol ve Türkiye'nin ağır suçlarla ve terörle mücadelede yetkili makamları arasında kişisel verilerin paylaşımı hususunda uluslararası anlaşma yapılması için görüşmeler başlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 120). Türkiye'nin, Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesi'ni Tadil Eden 2018 Protokolü'ne dahil olmaması ve diğer AB

mevzuatlarının gereğine dair bir gelişme yaşanmamış olması olumsuz bir durum olarak ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2019: 35). 2019 yılı Türkiye Raporu'nda, kişisel verilerin korunması mevzuatının Avrupa müktesebatına uygun hâle getirilmesi ve polis ve adli teşkilatlar ile kişisel verilerin paylaşılmasını sağlayacak uluslararası bir anlaşmaya dair görüşmelerde gerekli şartları sağlamak üzere çaba sarfetmesi tavsiye edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 46).

AB ile uyumlu olmayan yasal mevzuat ve terör kavramının geniş kapsamlı tanımının sivil toplumda caydırıcı etkisi nazara alındığında kişisel verilerin yetkili makamlara aktarılmasına dair yükümlülüğün endişe yarattığı kabul edilen 2020 yılı raporu da önceki dönemde mevcut durum ve değerlendirmeleri içermiştir (Avrupa Komisyonu, 2020: 35).

Kişisel verilerin korunması alanında Ab müktesebatı ile uyuma dair olumlu bir gelişmenin olmaması, Eurojust, Europol ve daha genel olarak, bir kısım politika alanında mevcut iş birliğini engeller mahiyette görülmüştür (Avrupa Komisyonu, 2021: 33).

Haziran 2021'de mevzuatın topluluk müktesebatı ile uyumlu olması amacıyla 'bilim komisyonu' kurulmuş ve bir veri koruma reformu başlatılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2022: 35). İlerleyen dönemde bu konudaki ilerlemenin yavaş olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023: 33).

Son rapor dönemi olan 2024 yılında da mevzuatın hala AB ile uyumlu hale getirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2024: 6). Her ne kadar süreç içerisinde özel nitelik arz eden kişisel verilerin işlenmesi ve üçüncü ülkelere aktarılmasına dair düzenlemeler yapılmış (8. Yargı Paketi kapsamında) ise de mevzuatın ve Kişisel Verileri Koruma Kurulu'nun işleyişinin topluluk kuralları ile uyumlu olmadığı husus tekrar yer edinmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 29).

Kişisel verilerin korunması alanında 2016 yılı bir dönüm noktası olmakla Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, bu hakka dair 2010 yılında yapılan anayasa değişikliği sonrası ilk mevzuat düzenlemesidir. Süreç içerisinde bu kanunun topluluk müktesebatı ile uyumlu olmadığı ve bu hususta ikincil mevzuatın da yürürlüğe konulması yolundaki tespit ve tavsiyelere ilişkin gerekli düzenlemelerin yapılmadığı raporlarda sürekli olarak değinilen temel konulardan biridir. Raporlarda Kişisel Verileri Koruma Kurulu'nun üye seçimleri başta olmak üzere bağımsızlığı konusundaki endişelere de değinilmiştir.

Raporlar genel olarak Türkiye'nin kişisel verilerin korunması hakkı alanında başlangıç düzeyinde olduğu ve bu alana dair geniş ve kapsamlı düzenlemelerin yapılması ve uygulamaya geçirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur.

3.3.4.2. Dijital (Siber) Güvenlik Hakkı

Dijital güvenlik hakkı değişen ve gelişen dünyada artan mevcut dijitalleşmenin oluşturduğu tehlike ve sorunların önlenmesini kapsamakla birlikte AB ilerleme raporlarında özellikle siber güvenlik, dijital güven ve kişisel verilerin korunması bağlamında ele alınmıştır. Kişisel verilerin korunması hakkına dair gerekli açıklamalar önceki başlıkta yapılmakla diğer alt başlıklar üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2016 Raporu'nda farklı bakanlık müsteşarları ve ilgili kurum temsilcilerinden oluşan Ulusal Siber Güvenlik Kurulu tarafından Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı'nın (2016-2019) bu yılın başında kabul edildiği yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2016: 84). 2019 yılında yayımlanan raporda ise siber suçlara ilişkin mevzuatın iyileştirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 46). 2019 yılında yapılan bir düzenleme ile Ulusal Siber Güvenlik Kurulu kaldırılmış ve bu kurulun görev alanına dair bir kurul ya da makam oluşturma yetkisi cumhurbaşkanına verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019: 47). Bu düzenlemeye rağmen 2020 yılı Türkiye Raporu'nda ise halen bu duruma ilişkin bir birim kurulmadığı yer almaktadır (Avrupa Komisyonu, 2020: 46).

Siber suçlara ilişkin olarak birçok yargılamanın yapıldığı ve kolluk birimlerince de siber suçlarla mücadele alanlarında farklı düzenleme ve tedbirler alındığı tespit olunan hususlardan biri olarak yer almıştır (Avrupa Komisyonu, 2021: 44). İnternet Ortamında Yapılan Yayınlarının Düzenlenmesine Dair ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Ekim 2020 tarihinde yürürlüğe girmiş ve bir milyondan fazla kullanıcısı bulunan sosyal medya şirketlerine yasal temsilcilik açma ve Türk vatandaşlarının bu şirketlerde mevcut verilerini ülke içindeki sunucularda saklama yükümlülüğü getirilmiştir. Kanunun amacı, internetin daha güvenli hale getirilmesi ve siber suçlar işe nefret söylemi ile mücadele etmektir (Avrupa Komisyonu, 2021: 90-91).

2024 yılı Türkiye Raporu'nda dijital güven ve siber suçlara ilişkin olarak telekomünikasyon sektöründe tüketici haklarına ilişkin uygulamanın eksik olduğu yer

almıştır. KVKK'ya dair düzenlemeler ile bu kişisel verilerin yurtdışına aktarılmasına dair bir yönetmelik kabul edilmiştir. Bu konuda da Türkiye'nin gerekli tedbirleri alması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024: 62). Kişisel verilerin uluslararası mevzuatlara uygun bir şekilde korunmasına dair ilkeler de esasen bu hak kapsamında kabul edilebilecektir.

Önceki başlıklar altında yer alan kişisel verilerin korunması, ifade özgürlüğü, sansür konuları, internet erişimine dair kısıtlamaların getirilmesi gibi başlıklar da esasen bu hakkın unsurlarını oluşturacak mahiyettedir. Dijitalleşmenin son dönemde fazlaca hızlanması, güvenlik ihtiyacını daha da ön plana çıkarmaktadır. Son dönemde Türkiye'nin de dijital güvenlik hakkına daha fazla ilgili olduğu bir yaklaşımı mevcuttur. Bu husustaki düzenlemeler yeni yeni oluşturulmakla ilerleyen dönemde daha da kıymet kazanacağı da açıktır.

3.3.4.3. Biyoetik Haklar

Biyoetik haklar konusunda ise (genetik etiği ve tıp etiği), genel olarak raporlarda genel sağlık ve insan hakları başlıklarının altında düzenlenmiştir. Raporlarda spesifik bir başlık olarak bu haklar ele alınmasa da bu husustaki birtakım alt düzenleme ve başlıklar ile ele alınmıştır.

2016-2024 yılları arasında yayımlanan AB İlerleme Raporları yekûn olarak ele alındığında bu dönemde genel olarak insan hakları alanında Türkiye'de mevcut uygulamalar konusunda kaygıların mevcut olduğunun tutarlı olarak belirtildiği görülmektedir. Özellikle yaşanan darbe girişimi akabinde, insan haklarına ilişkin olarak ciddi bir duraksama ve gerileme eğiliminin yaşandığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Esasen çizilen bu tabloda durumun giderek AB standartlarından uzaklaştığı şeklinde tasvir edildiği görülmektedir. Bu husustaki vurgular, ilerlemeksizin gerileme ve insan haklarının korunması için gereken kurum ve düzenlemelerin sistematik olarak erozyona uğradığı, bu hususta sistematik bir zayıflamanın söz konusu olduğu şeklinde endişeleri dile getirmiştir. Yine bu konularda Türkiye'nin bu olumsuz eğilim ve uygulamalara son vermek suretiyle uluslararası taahhütlerine riayet etme ve mevzuat ve uygulamanın da Avrupa ve uluslararası standartlara uygun hale getirilmesinin sağlanması yönünde tavsiyeler verilmiştir. Önceki dönemde mevcut durumun tersine birkaç alt başlık haricinde genel anlamda Türkiye'de insan haklarının yayımlanan raporlar nezdinde

ilerleme seyrini kaybettiği ve farklı etkiler ve etkenler ile durumun kötüleştiğinin tespit edildiğini belirtmek gerekir. İnsan haklarına ilişkin hassasiyetin arttırılarak uygulamaya dönük, standartlara uyumlu iyileştirmelerin yapılması gerektiği raporların ana temasını oluşturur. Birliğe üyelik yolunda insan haklarının önem arz eden temel başlıklardan biri olması da değerlendirildiğinde mevcut durumun iyileştirilerek olumlu bir zemine tekrar oturtulması gerekmekte olduğu açıktır.

SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde her dönemde kıymetini korumuş ve günümüzün de temel başlıklarından biri olan insan haklarına dair bilgi, belirleme ve tespitler genel hatları ile ve AB dönem raporları özelinde incelenilmekle netice olarak Türkiye’de insan hakları kavramının zaman içerisinde farklı algılandığı, farklı uygulamalara tabi kılındığı, farklı olaylardan, durumlardan ve siyasi karar ve mevzuat düzenlemelerinden etkilendiği açıkça görülmektedir.

Türkiye, insan hakları alanında AB dönem raporları kapsamında henüz hazırlık döneminde kabul edilebilir. Zira Türkiye’de mevcut siyasetin ve siyasi düzenin etkili olduğu alanın geniş olması, yaşanan darbe girişimleri, sistem değişiklikleri, ekonomik ve sosyal ortamın değişiklikler göstermesi, hak kavramına bakış açısının süreç içerisinde değişmesi ve bunun yanı sıra AB ile olan diyalogların bazen iyi derece olması bazen ise aradaki iplerin kopma derecesine gelmesi hususları nazara alındığında insan haklarına dair alanın hareketli bir alan olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

Siyasi kültür, hukuk kültürü, toplumsal bakış açısı ve dönemselsel bazlı toplumsal ve siyasi olaylar Türkiye’de insan hakları konusunu doğrudan etkileyen başlıklar arasında sayılabilir.

Çalışmada AB tarafından sunulan düzenli ilerleme raporlarına dair dönemler üç ana başlık altında incelenmiş ve bu dönemler Türkiye’de uzun yıllardır iktidar sahibi olan AK Parti iktidarı öncesi, AK Parti iktidarının hızlı ve geniş reformlar yaptığı dönem ile 15 Temmuz darbe girişimi ve Türkiye’de mevcut yönetim sistemi değişimini kapsayan son dönem olmak üzere üç dönem üzerinden inceleme yapılmış ise de esasen raporlar özelinde bu dönemleri durgun, kısmen olumlu ve genel anlamı ile olumsuz dönem olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Türkiye, dönem içinde insan hakları alanında ilerleme ve gerilemeler yaşamış ise de bu alanda çalışmalar yapmak konusundaki gayretini genel anlamı ile sürdürmüştür.

AB’nin topluluk müktesebatı, uluslararası düzenlemeler, AİHM kararları ve iç hukuk süreçlerinin kararları temelli incelemelerini içeren dönem raporlarında Türkiye, insan hakları alanında da incelenmekle bu duruma dair tespitler, ilerleyen dönemlere dair tavsiyeler ile birlikte sunulmuştur.

Türkiye'nin belirli çabalarına rağmen insan hakları alanında mevcut durumun genel anlamda yetersiz kaldığı, müktesebata ve topluluk kurallarına uygun bir insan hakları ortamının yer almadığını raporlar özelinde söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle bir kısım yargı kararlarının gereğinin yerine getirilmemesinin insan hak ve özgürlüklerinin teminatı olan hukuk kurallarının uygulanabilirliği açısından risk oluşturduğu hususu da raporlar kapsamında değinilmesi gereken bir diğer konudur.

İnsan haklarına ilişkin saygının giderek daha da kıymetli ve kaçınılmaz olduğu mevcut dünya düzeninde daha da açık olmakla birlikte Türkiye'nin bu alanda gerekli reformları hızlı ve pratik bir şekilde uygulama noktasında genel anlamda bir çabasının olması gerektiği raporlarda açıkça belirtilmiştir. Yani bu alanda inişli çıkışlı bir tablo mevcuttur. Türkiye'nin bu süreçte genel manada birtakım önemli düzenlemeler yapmasına, bu konuda ayrı bir çaba göstermesine karşın insan hakları alanında karnesinin henüz istenilen ve gereken düzeyde olmadığı, karnenin daha iyi hale getirilmesi konusunda gerekli reaksiyonun gösterilmesi gerektiği raporların bu başlıktaki ana temasını oluşturmuştur.

AB'ye üyelik yolunda yapılan reformların insan hakları alanında elbette olumlu katkılarının olduğu ve yine insan hakları anlayışı konusunda da Türkiye'ye faydalar sağladığını söylemek gerekir. Fakat bu alanda yapılan reformların uygulamaya gereği gibi yansıtılması, düzenlemelerin hayata geçirilmesinde gerekli özenin gösterilerek bu alana daha fazla katkı sağlanması gerektiği belirtilmelidir. AB'ye üyelik sürecinde bir kısım karar değişikliklerinin de zaman içerisinde mevcut olmasının bu konuda etkilerinin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Birliğe üye olma konusundaki iradenin ve talebin elbette Türkiye'de insan hakları konusunda bir ilerlemenin teminine ve ayrıca bir standardın oluşturulmasına katkıları olduğu da görülmektedir. Türkiye'nin siyasi, ekonomik, coğrafi, küresel konular başta olmak üzere bir kısım etkiler sebebiyle en çok etkilenen konuların başında insan hakları gelmektedir, zira bu kavram bütün bu hususların doğrudan tesiri altındadır.

AB'nin Türkiye'ye ilişkin olarak düzenli hazırladığı raporlar, çalışmada ele alınan çeyrek asrı aşkın dönemde insan hakları alanındaki gelişmeleri yakın bir şekilde incelemiş ve birtakım inişli-çıkışlı sürecin, reform hareketlerinin ve gelişmelerin belgelendiği kaynaklar haline gelmiştir. Süreç içerisinde genel olarak AB üyelik hedefi

ile Türkiye’de ciddi çalışma ve düzenlemeler mevcut olsa ve bu hususta önemli ilerlemeler kaydedilmiş ise de uygulama noktasında yaşanan eksiklikler ve son yıllarda mevcut gerilemeler bu raporların temel odak noktasını oluşturmuştur. Birlik tarafından oluşturulan standartlara yakın bir insan hakları ortamının temin edilmesi konusunda daha fazla özenin gösterilmesi gerektiği raporların en kısa özetidir.

Nihayet raporların ilk yıllarında mevcut olan olumlu ivmeye karşın, son dönemlerde mevcut gerilemelerin artması, AB tarafından endişe verici mahiyette kabul edilmiştir. Raporlar insan hakları konusunda acil ve kapsamlı reformların gerekliliğini açıkça ele almıştır. Sonuç olarak Türkiye’de insan haklarına dair ilerlemelerin sınırlı ve gerektiğinden daha ağır bir şekilde seyrettiği açık olmakla birlikte insan haklarına saygı ve insan haklarının özünün korunması konularında bilinç ve ortak iradenin sağlanmasının yanı sıra bu haklara dair gerekli güvencelere de yer verilerek hakların teminat altına alınması konusunda hassasiyetin arttırılması zaruridir. AB İlerleme Raporları kapsamında birtakım eleştiriler ve bu eleştirilerin bazen haklı veya haksız olduğu hususu bir yana insan hakları alanında Türkiye’de ciddi anlamda eksikliklerin mevcut olduğu ve tabiri caizse bu konunun acilen sarılması gereken bir yara olduğu da aşıkardır. Zira insan, ancak kendisini koruyan, güvence altına alan ve onuruna yaraşır bir hayat sürmesini sağlayan hakları ile varlığını sürdürebilecektir.

KAYNAKLAR

- Akıl, A. & Küçükali, C. (2010). Uluslararası Hukuk Bakımından Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkı Ve Çeçenistan Sorunu. *Yeni Fikir Dergisi*, 2(4), 6-32.
- Akça, K. (2016). Anayasa Mahkemesi Kararlarında Mülkiyet Hakkı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(3), 543-596.
- Akçay, E. Y. (2016). Türkiye-AB İlişkileri ve ‘İmtiyazlı Ortaklık’ Meselesi. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 11-30.
- Akın, İ. F. (2011). Dernek Kurma Özgürlüğü, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32(2-4), 474-486.
- Alpar, M.B. (2000). ‘ILO Sosyal Güvenlik Nihai Raporu ve Gerçekleşen Değişiklikler’. *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 5(4), 1-16.
- Altan, A. (2008). *Mülkiyet Hakkı, Güvencesi ve Korunması* [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Alyanak, S. (2014). Avrupa Birliği Adalet Divanı’nın Teşkilatlanması. *Ankara Barosu Dergisi* 3, 251-82.
- Anadolu, F. K. (2003). Avrupa Birliği Adalet Divanı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11(3-4), 357-371.
- Ardal, B. (2007). Bir Grup Hakkı Olarak Barış Hakkı. *İnsan Hakları Araştırmaları* 4, 305-322.
- Arsava, F. (2013). Halkların Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Tarihçesi ve Günümüzde Getirdiği Problemler. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 8(Özel), 387-404.
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2024, Ağustos). *Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi*. https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html. (Erişim tarihi 27.09.2024).
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2024, Ağustos). *Avrupa Birliği'nin Genişlemesi*. https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-genisleme_109.html. (Erişim tarihi 05.08.2024).
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2011, Şubat). 22 Haziran 1993 Avrupa Birliği Konseyi
Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi.

<https://www.ab.gov.tr/302.html#:~:text=KOPENHAG%20KR%C4%B0TERLER%C4%B0>. (Erişim tarihi 31.08.2024).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi. (1950, Kasım).
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur

Avrupa Komisyonu. (1998). Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon'un 1998 Yılı Düzenli Raporu.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (1999). Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon 1999 Yılı Düzenli Raporu. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2000). Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon 2000 Yılı Düzenli Raporu.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2001). Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2001 Yılı İlerleme Raporu.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2002). Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2002 Yılı İlerleme Raporu.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2003). Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2003 Yılı İlerleme Raporu.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Topluluklar Komisyonu. (2004). Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Hakkında 2004 Yılı Düzenli Raporu.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2005). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2006). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2007). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2007). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2008). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2009). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2010). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

- Avrupa Komisyonu. (2011). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2012). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2013). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna ve Konseye Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2014). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Ekonomik ve Sosyal Komiteye ve Bölgeler Komitesine Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2015). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Ekonomik ve Sosyal Komiteye ve Bölgeler Komitesine Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2016). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Ekonomik ve Sosyal Komiteye ve Bölgeler Komitesine Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_ilerleme_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2018). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Ekonomik ve Sosyal Komiteye ve Bölgeler Komitesine Sunulan Bildirim. https://www.ab.gov.tr/siteimages/pub/komisyon_ulke_raporlari/2018_turkiye_raporu_tr.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).
- Avrupa Komisyonu. (2019). Komisyon Tarafından Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Bilgilendirme.

https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf.
(Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2020). Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Komisyon Bilgilendirmesi.
https://www.ab.gov.tr/siteimages/trkiye_raporustrateji_belgesi_2020/turkey_report_30.10.2020.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2021). Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Komisyon Bilgilendirmesi.
https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2021_turkiye_raporu_tr.pdf.
(Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2022). Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Komisyon Bilgilendirmesi.
https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2022_turkiye_report_tr_27.11.2022_22.05.pdf. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2023). Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Komisyon Bilgilendirmesi.
<https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/2023%20T%C3%BCrkiye%20Raporu.pdf>. (Erişim tarihi 19.06.2025).

Avrupa Komisyonu. (2024). Avrupa Parlamentosuna, Konseye, Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesine ve Bölgeler Komitesine Sunulan Komisyon Bildirimi
https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2024_trkiye_report_tr.pdf.
(Erişim tarihi 19.06.2025).

Atalar,  . (2002). *Avrupa Birliği ve İnsan Hakları*. [Uzmanlık Tezi]. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı.

Atar, R. (1998). *Soğuk Savaş Sonrasında Batı Avrupa Birliği*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Atatanır, H. (2019). *İnsan Hakları ve Eşitlik: Düşünce ve Edim*. Dorlion.
- Ateş, E. (2019). 1996- 2002 Arası Dönemde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerindeki Gelişmeler. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 7(1), 26-50.
- Ayata, A. & Ercan, M. (2012). *Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri*. Nobel.
- Aydın, İ. (2022). *Bir Ulusal İnsan Hakları Koruma Mekanizması Olarak Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu* [Doktora Tezi]. Bolu İzzet Baysal Üniversitesi.
- Babacan, S. (2017). *Türkiye'de Koalisyon Hükümetlerinde Doğru Yol Partisi (1991-1997)*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Baltacı, C. & Eke, E. & Avcı, M. (2012), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Türk Anayasal Demokrasisi Üzerine Etkisi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 13(2), 133-149.
- Baykal, S. & Göçmen, İ. (2021). *Hâkim ve Savcılar İçin Avrupa Birliği Hukuku El Kitabı*. Emsal Matbaa.
- Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007a), *Türkiye’de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*. M&B Tanıtım Hizmetleri.
- Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007b), *Türkiye’de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*. M&B Tanıtım Hizmetleri.
- BBC News Türkçe. (2016, Temmuz), *Türkiye'nin İdam Cezası Tarihinde Neler Var?*. <https://www.bbc.com/turkce/36828182>
- Boyar, O. & Kama Işık, S. (2019). Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 25(2), 602-623.
- Erçakar, M. E. (2005). Gümrük Birliği ve Türkiye’nin Dış Ticaretine Etkileri. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources* 7(2), 159-194.
- Ertan, B. Yeni İnsan Hakları. (2013). K. Akkoyunlu Ertan (Ed.), *Yeni Kuşak İnsan Hakları* (ss.43-45). TODAİE.
- Coşkun, V. (2014). *İnsan Hakları: Liberal Açıdan Bir Tahlil*. Liberte.

- Coşkun, V. (2017). 16 Nisan 2017 Tarihinde Kabul Edilen Anayasa Değişikliklerinin Değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(36), 3-30.
- Çakı, D. (2019). *Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kişi Hürriyeti ve Güvenliği Hakkı*. [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Çakır, E. M. (2020). Üçüncü Kuşak Hak Olarak Kalkınma Hakkının Gelişimi ve Sorunları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 21(46), 160-177.
- Çakır, E. M. (2020). 1991 – 2002 Yılları Arasında Koalisyon Hükümetleri Yönetimi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (6). 19-37.
- Çakır, E. (2021). Avrupa Komisyonu İlerleme Raporlarında Türkiye'nin İfade ve Basın Özgürlüğü. *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 8(2), 413-450.
- Çakmak, U. R. (2021). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Yargılamasında Hakkaniyete Uygun Tatmin* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Çaştın, M. H. Özgöker, U. (2013). *Avrupa Birliğinin Siyasal ve Ekonomik Temelleri*. Derin Yayınları.
- Çavuşoğlu, N. (1999-2000). Avrupa Topluluğu/Birliğı'nin İnsan Hakları Politikası. *İnsan Hakları Yıllığı 21-22*. 1-14.
- Çine, Ö. (1998). Bağımsız ve Yansız Yargılanma Hakkı. Oya ÇİTÇİ (Ed.), *Türkiye'de İnsan Hakları* (ss.109-123). TODAİE.
- Çomaklı, Ş. & Ayrağöl, Z. & Tekdere, M. (2015). The Changes In Tax Policy of Turkey According To European Union Progress Reports. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 95-114.
- Çüçen, A. Kadir. (2013). *İnsan Hakları*. Sentez.
- Dağı, İ., & Polat, N. (2004). *Demokrasi ve İnsan Hakları*. Liberte.
- Delil, N. (2024). Eski Yunan'da Bir Vatandaşlık Örneğı: Atina. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(4), 2152-2177.
- Demir, N. (2006). Avrupa Konseyi Sözleşme ve Şartlarının Avrupa Birliğı Kopenhag Kriterlerine Göre Değerlendirilmesi. *Ege Academic Review* 6(2), 157-167.

- Demir, T. (2010). *Avrupa Birliği'nde Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması ve AİHS'nin Avrupa Birliği Hukukundaki Yeri* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Denk, E. (2016). *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*. Üzerler Matbaacılık.
- Dış Ticaret Müsteşarlığı (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. Dış Ticaret Müsteşarlığı.
- Doğan, B. (2023). Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 31(3), 1321-1356.
- Dumlu, A. (1996). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin İnsan Hakları Kuramı Açısından Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Dündar Sezer, T. (2008), Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 1-58.
- Dünya Tarihi Ansiklopedisi, (2024, Ocak). *Immanuel Kant*. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-19704/immanuel-kant/>
- Düzel, O. (2004). *Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği ve Türk Hukuk Sistemi*. [Uzmanlık Tezi]. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.
- Edgington, T. (2020, Haziran). Brexit: What is the transition period?. BBC. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-50838994>.
- Erden Atak, E. (2018). *Genel Kamu Hukuku Yönünden Beslenme Hakkı* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Erdoğan, G. (2008). Avrupa Sosyal Şartı ve Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 0(77), 123-165.
- Ertaş, T. (2012). *Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- European Council. (2025, Haziran). *What the Council Does*. <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/what-the-council-does/>
- Geçit, B. (2022). *İnsan Hakları Nedir?*. Çizgi.
- Göze, A. (1989). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. Beta Basın Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2015). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. Ekin Basın Yayın Dağıtım.

- Gözler, K. (2018). *İnsan Hakları Hukuku*. Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Greer, S. (2008). What's Wrong with the European Convention on Human Rights?. *Human Rights Quarterly* 30(3), 680-702. <https://dx.doi.org/10.1353/hrq.0.0014>.
- Gunes, B. (2017). Can Human Rights And Equality Institution Of Turkey Play An Active Role In Combating Discrimination?. *Journal of Economics Finance and Accounting* 4(3), 296-303.
- Gül, C. (2010). Klonlama ve Kök Hücre Çalışmaları Karşısında İnsan Onurunun Korunması Hakkı, “e-akademi” *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, 0(101).
- Gül, F. (2013). Bir Değer Olarak İnsan Hakları ve İnsan Hakları Bilincinin Gelişiminde Demokrasinin Rolü. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 9(36), 67-75.
- Gündüz, M. Ş. (2022). *Uluslararası İnsan Hakları Açısından Kişisel Veri Güvenliği* [Yüksek Lisans Tezi]. Batman Üniversitesi.
- Güneş, Ü. (2018). Türkiye’de İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Ulusal İnsan Hakları Kurumları: Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 165-186.
- Gürlük, S. & Turan, Ö. (2013). *Avrupa Birliği ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası)*. Ekin Yayınevi.
- Gürseler, G. (2008). İnsan Hakları, Çevre, Anayasa. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 0(75), 199-208.
- Haktankaçmaz, M.İ. (2010). İnsan Haklarının Korunması Avrupa Birliği İçin Gerçekten Önemli Mi?. *İnsan Hakları Yıllığı* 28, 1-22.
- Hazar, N. (2015). *İnsan Hakları ve Demokrasi*. Büyükdadağ.
- Hürriyet Gazetesi. (2004, Ekim). Kürtler AB’ye göre azınlık mı, değil mi?. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/kurtler-ab-ye-gore-azinlik-mi-degil-mi-263763>. (Erişim Tarihi 29.12.2024).

İba Gürsoy, S., & Ülgen Türedi, G. (2020). Avrupa Birliği Genişlemesi'nde Koşulluluk İlkesi: Batı Balkanlar Ve Türkiye. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 363-399.

İktisadi Kalkınma Vakfı. (1998). *Ortaklıktan Adaylığa*. https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=36&id=445&anahtar=1998. (Erişim tarihi 17.09.2024).

İktisadi Kalkınma Vakfı. (2005). *Adaylık Süreci*. <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=446>. (Erişim tarihi 18.09.2024).

İnceoğlu, S. (2002). Kişi Güvenliği, İfade Özgürlüğü, Siyasi Partiler Açısından Kopenhag Siyasi Kriterleri ve 2001 Anayasa Değişiklikleri. *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1-33.

İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı. (2019). *AİHM'nin Yapısı ve İşleyişi*. <https://inhak.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/aihm-ninyapisi-ve-sleyisi28112019012457>. (Erişim Tarihi 03.09.2024).

İstanbul Barosu. (2017, Haziran). *Magna Carta Libertatum*. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/Magna2017-2.pdf>

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi. (1948, Aralık) <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-cb1d7eeae05.pdf>. (Erişim tarihi 10.06.2025)

Jeze, G. (1946). Ferdî Hürriyetler, *AÜHFM* 3(1). 214-227.

Kakışım, C., & Erdoğan, S. (2018). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve 15 Temmuz Darbe Girişimin Ardından Yaşanan Gelişmeler. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(18), 399-420.

Kalkınma Hakkına İlişkin Bildiri. (1986, Aralık). https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020094538bm_18.pdf. (erişim tarihi 18.01.2025).

Karaman Kepenekci, Y. (2014). *İnsan Hakları ve Vatandaşlık*. Siyasal Kitabevi.

Karaosmanoğlu, F. (2011). *İnsan Hakları*. Seçkin.

- Karluk, R., & Tonus, Ö. (1999). Türkiye- AB İlişkileri Çıkamaz Sokakta. *Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 343-364.
- Kassim, H. & Peterson, J. & Michael & Connolly, S. & Dehousse, R. & Hooghe, I. & Thompson, A. (2013). *The European Commission of the Twenty-First Century*. Oxford University Press. https://hooghe.web.unc.edu/wp-content/uploads/sites/11492/2017/01/kassim-et-al_OUP_march2013_ch1.pdf
- Kaya, M. (2014). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Soruşturma Evresinde Adil Yargılanma Hakkı* [Doktora Tezi]. Polis Akademisi.
- Kaya, P. A. & Yilmazer, I. (2016). “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Çalışma Hakkı”. *Sosyal Siyaset Konferansları* 70(1): 55-80.
- Kılıç, A.C. (2021). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Ekseninde Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkının Kapsamı* [Doktora Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Kılıç, M. (2022). İnsan Haklarının Kurumsallaşması: Ulusal İnsan Hakları Kurumları. *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi*, 5(8), 15-60.
- Kiştir, A. (2004). 2000’li Yıllarda Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0(20). 123-130.
- Konuk, B. (2015). *Bir Temel Hak Garantisi Olarak Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Korkmaz, Ö. (2004). *Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Köse, İ. (2001). *Tarihsel Süreçte Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Türkiye’nin Avrupa Birliği Stratejisi Dinamikleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Köse, T. (2023). Seçim Sonrası Türkiye-AB İlişkilerinde Değişim Dalgası. <https://www.setav.org/secim-sonrasi-turkiye-ab-iliskilerinde-degisim-dalgasi?#top>. (erişim tarihi 27.09.2024).

- Kuru, G. (2021). *Ayrımcılık Yaşadığının Hukuk Felsefesi Açısından Temellendirilmesi* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Madison, G. B. (1998). *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*, Routledge London and New York.
- Marochini, M. (2014). The Interpretation of the European Convention Human Rights. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 51(1), 63.- 84. <https://hrcak.srce.hr/file/171985>
- Mathieu, J. (2006). *Avrupa Birliği*. Dost.
- Metin, Y. (2002). Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(04). 35-63.
- Mor, H. (1999). AB'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi Kararları ve Kıbrıs Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 273-307.
- Mumcu, A. & Küzeci, E. (2007). *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Turhan Kitabevi.
- Muratoğlu, T. (2016). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Kuruluşu, Görevleri ve Yargılama Usulü. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 0(27), 307-364.
- Mutlay, F.B. (2014). *Sosyal Sigorta Yardımlarına Hak Kazanma Koşulları ve Eşitlik İlkesi* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Olçay, S. (2019). Konut Dokunulmazlığı Hakkı ve Konut Dokunulmazlığının İhlali Suçu. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 225-263.
- Oto, A. (2011). *Türkiye'nin Avrupa Birliği Sürecinde Uyum Yasaları ve Anayasal Dönüşüm* [Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Öden, A. M. (1989). *Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Özarslan, B. B. (2005). Avrupa Birliği Komisyonu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 229-246.
- Özbey, Ö. (2013). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 106, 41-92.

- Özdemir, E. (2021). *Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Özgürlüğünün Ceza Hukuku Bakımından Sınırları* [Doktora Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi.
- Özdemir, H., & Çiftlikçi, A. (2016). Avrupa Birliği (AB)'ne Üyelik Sürecinde Türkiye'de Hukuk Devleti'nin Dönüşümü: Helsinki Zirvesi'nden Günümüze İç Hukukta Yapılan Düzenlemeler Üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 123-144.
- Özdemir, H. (2021). Düünden Bugüne Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri. M.K. Ayar (Ed.), *Uluslararası Küresan Multidisipliner Çalışmalar Kongresi* (ss. 130-136). Online.
- Özer, M. A. (2009). Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye. *Yönetim ve Ekonomi* 16(1). 89-105.
- Özer, M. A. (2007). Temel Belgeler Eşliğinde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri. *Sayıştay Dergisi*, (66), 67-98.
- Özmen, S. (2023). Orta Çağ Avrupa'sında İnsan Hakları. *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi*, 6(10), 143-164.
- Sakınmaz, S. (2019). *Atinalı Solon ve Aristoteles'in Yasa ve Adalet Anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Savcı, B. (1980). Yaşam Hakkı; Felsefesal Açıdan Pratiğe Doğru. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 35(2), 19-27.
- Sanioğlu, H. (2008). AB Hukukunun Temel Çerçevesi ve İnsan Haklarının Normatif Kaynakları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 74, 77-111.
- Sınakçı, D. (2017). İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), 133-141.
- Shue, H. (2023). Temel Hakların Evrenselliği. İ. Kuçuradi (Ed.), *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri* (ss.39-65). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Soler i Lecha, E. (2023). Hope and Despair: Understanding Change in Turkey-EU Relations, *Uluslararası İlişkiler* 20(78), 21-42.
- Surlu, A.Ö. (2010). İnsan Haklarının ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Yargıtay İçtihatlarına Yansıması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 0(87), 150-194.

- Şahbaz, İ. (2004). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Kişi Özgürlük ve Güvenliği. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 55, 201-225.
- Şenol, C. (2012). AİHS Hükümleri Ve AİHM Kararlarının Devletlerin Egemenlikleri Üzerindeki Etkisi. *Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, 259-288.
- Tanrıkulu, M. S. (2006). İHAM Kararlarında ve Türk Hukukunda Yaşam Hakkı. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 66, 51-93.
- Tapan, M. R. (1999). Avrupa Birliği (AB) Hukukunun Kaynakları ve Ulusal Hukuka Etkileri. *Sayıştay Dergisi*, 0(32), 89-122.
- Taşoğlu, J. (2023). *Uluslararası Hukuk ve Avrupa Birliği Mevzuatı Çerçevesinde Türkiye’de Suriyeli Sığınmacıların Çalışma Hakkı: İzmir Örneği* [Doktora Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- T.C. Anayasası. (1982, Ekim). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>. (Erişim tarihi 10.06.2025).
- The Council of Europe. (2022, Haziran). “*The staff of Human Rights and Equality Institution of Türkiye received “Human Rights and Migration” training.*”. <https://www.coe.int/en/web/ankara/-/the-staff-of-human-rights-and-equality-institution-of-turkiye-received-human-rights-and-migration-training>
- Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. (t.y.) *Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik*. <https://www.tihek.gov.tr/kategori/pages/ayrimcilikla-mucadele-ve-esitlik/>. (Erişim tarihi 06.05.2024)
- Tecer, M. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. TODAİE.
- Tepe, H. (2018). *İnsan Hakları Felsefesi*. BilgeSu Yayıncılık.
- Tezcan, D., & Erdem, M.R., & Sancakdar, O. & Önük, R.M. (2011). *İnsan Hakları El Kitabı*. Seçkin.
- Teshome, R. G. 2022. The Draft Convention on the Right to Development: A New Dawn to the Recognition of the Right to Development as a Human Right?. *Human Rights Law Review* 22(2), 1-24.

- Torun, Y. (2010). İnsan Hakları. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0(16), 415-424.
- Turan, E. (2003). Sosyal Güvenlik Hakkı. *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 7(3). 1-20.
- Turhan, A. (2016). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 357-378.
- Turanlı Yücel, K. (2011). *Barış Hakkı ve Hayata Geçirilmesi Sorunu* [Doktora Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Turhan, A. (2017). Avrupa Birliği'nin Gelişim Sürecinde İnsan Hakları. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 0(9), 453-490.
- Uysal, C. (2001). Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci Ve Son Gelişmeler. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 1(1), 140-153.
- Uysal, C. (2001). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci Ve Son Gelişmeler. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 1(1), 140-153.
- Üçler, Y. T. (2014). Gümrük Birliği'nden Sonra Türkiye-AB İlişkileri. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27). 204-231.
- Üste, N. (2014). Wilson Prensipleri'nin Osmanlı İmparatorluğu Sonrası Anadolu'da Ulus-Devlet İnşaa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(Özel). 33-48.
- Varol, Ş. (2021). *Yaşam Hakkı Bağlamında Ötanazi ve Kürtaj* [Doktora Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi.
- Wikipedia. (2025, Şubat). *Avrupa Sağlık Sigortası Kartı*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Avrupa_Sa%C4%9Fl%C4%B1k_Sigortas%C4%B1_Kart%C4%B1. (Erişim Tarihi 03.09.2024).
- Vakıflar Genel Müdürlüğü, (ty.). *Birimlerin Görev ve Tanımları*. <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/teskilat-yapisi/birimlerin-gorev-ve-tanimlari>. (Erişim Tarihi 30.01.2025).
- Vardan, Ö. C. (2009). Turkey-EU Relations And Democracy in Turkey: Problems And Prospects, *Turkish Policy Quarterly* 8(1), 49-57.

- Yaghoobpour, P. (2019). *Küreselleşme Sürecinde Sağlık Hakkı* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yılmaz, M. E. (2018). *Koalisyon Hükümetlerinde İstikrar ve Verimlilik: 1991-2002 Türkiye Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Yeşilçayır, C. (2019). *İnsan Hakları Felsefesi*. Çizgi Kitabevi.
- Yıldırım, M. (2006). Dünden Bugüne Heybeli Ada Ruhban Okulu Sorunu ve Etrafındaki Tartışmalar. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 383-399.
- Yılmaz, B. (2023). *Kamusal Alan ve İnsan Hakları* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Yılmaz, B. & Özcan, E. (2022). Dördüncü Kuşak İnsan Hakları Bağlamında Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Sorunsalı. *Turkish Studies- Social* 17(3). 473-493.
- Yurttaş, Ş. A. (2020). Covid-19 Sonrası Dönemde AB-Türkiye İlişkileri: Zorluklar ve Fırsatlar. *EURO Politika* 4(2), 114-124.